

Pap Balázs

Históriák és énekek

– doktori értekezés –

SZTE BTK
Irodalomtudományi
Doktori Iskola

Témavezető: Prof. Dr. Balázs Mihály

Szeged, 2011

Tartalom

Bevezetés	3
1. A históriás ének műfajfogalma	6
a.) Toldy Ferenc	7
b.) Erdélyi Pál	12
c.) Riedl Frigyes	19
d.) Pintér Jenő	23
e.) Szabolcsi Bence [és a szerkesztő]	25
f.) <i>A magyar irodalom története 1600-ig</i>	26
g.) Varjas Béla	29
h.) Pirnát Antal	35
i.) <i>Répertoire de la Poésie Hongroise Ancienne</i>	41
j.) Orlovsky Géza	43
k.) Vadai István	47
2. História és ének	50
3. A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezete a szöveghagyományozódás tükrében	58
Kéziratosság és kéziratosság – nyomtatás és nyomtatás	59
A kéziratos és nyomtatott források összefüggései	65
4. Az Énekek három rendbe forrásai	82
5. História és apokalipszis	105
a.) Farkas András, <i>Az zsidó és magyar nemzetről</i>	105
b.) Batizi Adrás és Dézsi András (és a Hoffgreff-énekeskönyv)	113
6. Az akrosztichonokról	120
7. Gyülekezeti ének és egyéni lírai hang	137
a.) Kecskeméti Vég Mihály és Szegedi Gergely	137
b.) Szkhárosi Horvát András és [Szegedi] Gergely	147
c.) Balassi Bálint és Szegedi Gergely	154
d.) <i>A Ferendum et sperandum</i> és a zsoltáros hagyomány	162
8. Tinódi és a hegedűsök	171
a.) Tinódi Sebestyén és a hegedűsök	171
b.) <i>A Sokféle részögösről</i>	178
c.) Tinódi „bibliai” históriái	188
Utószó	202
Bibliográfia	205

Bevezetés

A 16. századi versszerzést az egyformaság jellemzi. Ez a fontos tendencia (izo-szabály)¹ valóban érzékenyen írja le az ismert versanyag többségét. Másfelől azonban – ha a század verstermésének nem formai (esetleg műfaji vagy tematikus jegyeit vizsgáljuk) – épp ellenkező szabályt vonhatunk el: egy adekvát szerzőfogalom nélküli korszakra a tekintetben nagyfokú heterogenitás jellemző, hogy miképpen konzervál, illetve miképpen nem konzervál egy vershagyatékot. Az általánosnak mondható egyformaság mellé legalább ilyen általános érvénnyel kell odatenni a változatosság (szinkrón értelemben változékonyság) szabályát is, és ez után már korántsem tűnik sem feltérképezettnek, sem könnyen átláthatónak e véges számú és első pillantásra nem is ijesztő mennyiségű elemet tartalmazó tárgyszerű terület.

A változékonyság, ha úgy tetszik a hetero-szabály legalább annyira sajátos tulajdonságát mutatja meg e költészeti anyagnak, mint párja, az izo-szabály, azzal a különbséggel, hogy elsősorban környezeti (kontextuális?) értelemben jellemzi. Az izo-szabály sem magától értetődően belső tulajdonságról beszél: formai értelemben nagymértékben a dallam mint a szöveg verstani determinense alakítja, műfaji tekintetben – ahogy tematikusan is – pedig például a 16. század műveltsége, illetve más irodalmakkal való kapcsolata. A változékonyság ugyanezek miatt jön létre, a fenti hatások tudniillik legalább annyira érintik a másolót, továbbhagyományozót, mint magát a szerzőt. A 16. század népnyelvű versezeteinek másolójára nem (föltétlenül) jellemző az a fontos tulajdonság, ami miatt a másolót másolónak szokás nevezni, jelesül, hogy arra törekszik, hogy a másolandó szöveg jegyeit a lehető legpontosabban reprodukálja. A szöveg szerzőjének autoritása nem kényszeríti erre, hiszen sok esetben a szerző személye a másoló számára sem ismert, de tekintve kvázi kortársi szövegekről van szó, messze távol áll tőle az a filológusi megközelítés is, melynek nyomai megtalálhatók, ha valamiféle antik szöveggel, vagy más kútfővel áll szemben.²

A hetero-szabály azonban tűnékeny jellemzőnek látszik: a 16. századot követően sokkal pregnánsabb szerzőfogalommal találkozhatunk (e tekintetben elég a 17. századi RMKT-kat végiglapozni): a kevésbé szétterjedt, kevesebb forráshoz köthető, ismert szerzőjű darabok kerülnek túlsúlyba. A 16. századi versanyag egy nagyságrenddel kisebb, de szétterjedtsége nagyobb mértékű. Ennek praktikus okai vannak: a gyülekezeti énekanyag zöme ekkor keletkezik, ekkor terjed el – újraalkotására nincs szükség. A Biblia cselekményesebb részeinek verses, históriás feldolgozása a 16. század nyolcvanas éveire végbemegy, újra

¹ HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., 1991, 152–170.

² Erről részletesen THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931, 56–61, 98–114.

elkészíteni szükségtelen. Morálisan kiaknázható históriák (szerelmi történetek) ugyan készíthetők lennének, de a századfordulóra mintha elfogyna az e történetek szolgái feldolgozására irányuló kedv – az epika kötetlenebb és főképp szerzőjéhez közelebbi témát keres. A 16. század egyformasága, ha szabad túlozni, arctalansága egyszerre eredményezi az izo-szabály elvonta homogenitást, és ez az arctalanság az oka annak is, hogy az izo-szabály keretein belül alakítható, változékony lehet a versanyag.

E változékonytság azonban korántsem kapott elegendő hangsúlyt irodalomtörténet-írásunkban. A kritikai kiadások főszövegei (és itt hangsúlyozottan a 16. századi RMKT első sorozatára gondolok) tökéletesen elfedték e variabilitást. A főszöveg megállapításának kényszere oda vezetett, hogy *egy* szövegváltozat kitüntetett figyelemben részesült, még akkor is, ha messze nem a legelterjedtebb, s ezzel a legnagyobb influenciát gyakorolni képes, hanem (szerencsés esetben) a magányos szerzői változat volt éppen az. Filológiai értelemben nyilván nem kifogásolható ez az eljárás, azonban irodalomtörténeti, hatástörténeti értelemben talán igen.

Jelen dolgozat egy ilyen típusú megközelítés előtanulmányának tekinthető. A többszámú szöveg egyes hordozóinak összefüggéseit vizsgálja.

Az első két fejezetben – ha lehet – műfaji értelemben tovább szűkíteném az izo-szabályt, amennyiben azt igyekszem belátni, hogy lényegesen kevesebb műfajban gondolkodott a 16. század, mint amennyit eddig számon tartottunk. Ezt követően a csonkán ránk maradt *Hoffgreff-énekeskönyv* szerkezetének megállapítását kísérel meg, a bibliai tematikájú história forrásainak, hagyományozódási metódusainak elemzésén keresztül. Ezután egy korántsem lezárt fejezet következik: gyülekezeti énekek szövegváltozatainak vizsgálatával elemzem az *Énekek három rendbe* című gyűjtemény szerkezetét és lehetséges forrásainak struktúráját. E két alapvető gyűjtemény egyaránt tartalmazza a következő fejezetben tárgyalt verseket – ebben az elemzett versek tanulságait igyekszem beépíteni a *Hoffgreff-énekeskönyv* kapcsán korábban elmondottakba.

A 16. század versszerzésének tipikus (vagy tipikusnak látszó) formai jegye az akrosztichon. A versfők olvashatóságát, működését vizsgálom Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításának forrásai kapcsán.

A két utolsó fejezet a tipikusság és atipicitás témaköréről szól. A *gyülekezeti ének és egyéni lírai hang* című a gyülekezeti ének (~arctalan zömnek tartott) tömegéhez képest vizsgálja a 16. század nagy egyéni teljesítményeit abban a reményben, hogy a két végpont közelíthető egymáshoz; a zárófejezet pedig arról a Tinódiról szól, akinek históriáiban, mint

cseppben a tengert szokás meglátni a 16. század epikus verstermését – e fejezet leginkább e megközelítés téves voltát kívánja hangsúlyozni.

A dolgozat címében szereplő többes számú alakok egyfelől a változékony 16. századra utalnak, másrészt közös nevezői (~legkisebb közös többszörösei) kívánnak lenni a tárgyalt meglehetősen sok irányba széttartó szövegeknek.

A históriás ének műfajfogalma

A históriáról, históriás énekről a mai napig számos összefoglaló szándékú tanulmány született. Esetenként leíró, esetenként értékelő és osztályozó, néhol rendszerező terminológia megteremtését célzó elemzések voltak ezek. Vizsgálódásom szempontjából nem érdektelen referálásuk, hiszen majd mindegyik komoly és kemény értékítéletet fogalmaz meg a 16. század epikus költészetével kapcsolatban, másfelől remekül példázzák, hogy a 16. század egyes esetekben világosan kitapintható, sejthetően merev szabályok mentén működő terminológiája milyen gondolatmenetek következtében hígult olyanná, hogy a jelen vizsgálódásokhoz hasonló kutatásokat indokoljon. Nem téveszthetjük ugyanis szem elől, hogy egy következetesen alkalmazott terminológiai rendszer mögött szilárd elméleti meggondolásoknak kellett állniuk. A korabeli szerzők elképzeléseinek rekonstrukciója a kritikátörténet számára is igen fontos.

A korábbi szakirodalom hosszabb összefoglalása már csak azért sem haszontalan, mert az e tárgykörben megjelent dolgozatok sok esetben bevallottan olyan szempontok mentén készültek, melyek a műfajról az egyes tanulmányokban állítottakat mintegy predesztinálták. Szükségszerűen más és más végkövetkeztetésre jut egy alapvetően poétikai szemszögű megközelítés, mint egy társadalomtörténeti, vagy művelődéstörténeti – így aztán egy roppant heterogén, korántsem letisztult história-fogalommal kell számolnunk már ami a korábbi szakirodalom egészét illeti. Az idézendő tanulmányok talán annyi közös tulajdonsággal rendelkeznek, hogy igyekeznek magyarázatot találni arra, hogy a história műfaja és a valóság milyen viszonyban van egymással. Néhol pusztán ennek regisztrálásáig jut el az aktuális kutató, néhol megpróbálja értékelni a fikcióval való viszonyát, és főképp igyekszik megmagyarázni azt, hogy a fikcionalitás mikor és miért jelenik meg az epikus költészetben. A probléma megválaszolása természetesen meglehetősen nehéz feladat. Szemlátomást a „valósággal” szoros kapcsolatban van a műfaj, és zavarba ejtő, hogy más műfajok (a lírai költészet például, de legszembetűnőbben a drámai irodalom) már a 16. század derekán igen kifinomultan alkalmazták a fikciót. A drámák fiktív terei, dialógusai már csak azért is meglepőek, mert a protestantizmus, a hitvitázó irodalom kedvelt műfaja ez, csakúgy, mint a históriás ének, és míg a dráma a polemikus irodalom gúnyos, karikírozó hangneméhez magától értetődően kapcsolja hozzá a fikciót, addig a reformáció énekirodalma erről szinte minden esetben lemond.

A következő lapokon igyekszem a lehető legrövidebben összefoglalni a históriás ének műfaját érintő szakirodalmat, az egyes megnyilatkozások időrendjében.

a.) Toldy Ferenc

A 16. század költészetének történeti összefoglalása kétséget kizáróan Toldy Ferenc irodalomtörténeteivel kezdődött meg. A most tárgyalt műfajról, a históriás énekről alkotott nézeteit több helyütt is kifejti alaposabban. Összefoglalása először *A magyar nemzeti irodalom története*¹ című munkájában, majd később átdolgozva az *A magyar költészet története*² című kötetében jelent meg.

A korábbi, nem kifejezetten költészettörténeti összefoglalása a következőképp tárgyalja a később *históriás ének* névvel illetett szövegeket.

„Ez irodalom³ kiterjedt az elbeszélő, a tanító, a lírai s a drámai költészetre. Az elsőnek – mely ez időszakban a legszaporább – termékei általában históriáknak neveztettek, melyek tárgyaik szerint *regényesek*, *klasszikai mondák*, rímkrónikák vagyis szorosb értelemben *históriás énekek*, végre *bibliai és erkölcsi beszélyek*.”⁴

Az első kategóriába (*Költészet – Regeköltészet – Klasszikai mondák*) Toldy olyan szövegek sorol, melyeket szerzőik az európai mondakörből kölcsönöztek, ugyanis véleménye szerint a 16. századi szerzők nem szívesen tárgyaltak hazai regéket, inkább a többi népekkel dolgoztak ki közöset, és tekintve, hogy latin novellákból („deák prózai szerkesztményekből”) dolgoztak, költőiségükből sok elveszett. Ezeket nevezi (e helyütt) Toldy *széphistóriáknak*, „mert így szerették az írók nevezni”, és a következő műveket sorolja ide, rövid tartalmi, esztétikai összefoglalások közepette:⁵

Hazai tárgyuak:

Vasfai [Ráskai] Gáspár, *Vitéz Franciskó históriája* [RPHA 0322]

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig 1864–1865.* szerk.: SZALAI Anna, Szépirodalmi, Bp., 1987.

² TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig 1867.* szerk.: SZALAI Anna, Szépirodalmi, Bp., 1987.

³ Toldy ezt az irodalmat nem határozza meg annál konkrétan, hogy szembeállítja a hegedűsök költészetével, akik „a hagyományosan átvett régi énekek készletét az újabb, nevezetesebb, kivált harci események verses tárgyalásával nevelték,” illetve ez a költészet „nemcsak a hegedűsök által szóhagyományilag folytatott énekeik lant kíséréte mellett adván elő, hanem irodalmilag is számos nép emberei által műveltetett.” Vagyis úgy látszik, hogy a hegedűsök szóbeli és az ez irodalom versszerzőinek írásos (irodalmi) költészete alapvetően különbözik, noha a középkori hegedűsök is szívesen nyúltak regényes tárgyakhoz. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti... i. m.*, 66.

⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti... i. m.*, 66.

⁵ A címek leírásánál Toldy eljárását követem – még esetleg nyilvánvaló pontatlanságai ellenére is. Fontosnak ítélem ti., hogy látsszék, egy szöveg esetében mit tart különösen fontosnak. Egy-egy általa említett vers címében ugyanis csak a szereplő nevét kurziválta, majd vélhetően szabadon mellérendelt valami műfajjelölőnek tűnő fogalmat (krónika, história stb.). Ez az eljárás nézetem szerint arról árulkodik, hogy nem egy műfaj alapos jellemzését tűzte ki céljául, sokkal inkább azoknak a témáknak a számbavételét, melyek bármilyen formában (akár prózában is) jelen voltak ennek az időszaknak a szövegtermésében.

Szendrői Névtelen, *Szilágyi és Hajmási históriája* [RPHA 0324]
Ilosvai Péter, *Toldi Mikós históriája* [RPHA 1013]
Görgei Albert, *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* [RPHA 0053]

Külföldi mondák és novellák nyomán készültek:

Istvánfi Pál, *Volter és Grizeldisz históriája* [RPHA 0318]
egy névtelen (talán Heltai), *Fortunatus* [RPHA 0560]
Drávai Névtelen: *Rustán császár* [RPHA 0373]
Pataki Névtelen: *Euryalus és Lucretia* című szép költeménye [RPHA 1249]
Ponciánus históriája [egyike az „első regények”-nek]
Salamon és Markalf [egyike az „első regények”-nek]

Az előbbieknél jóval csekélyebb értékűek a **klasszika világából vett tárgyú históriák**, hiszen ezek szárazak és minden költői- és formabéli érdemet nélkülöznek:

Dálnoki János: *Trója veszedelme* [RPHA 0538]
Husztai Péter *Aeneis* [RPHA 0332]
Idari [Ilosvai] Péter: *Világbíró Nagy Sándor* [RPHA 0692]

A második kategóriát (*Históriás énekek*) Toldy két részre osztja: régebbi történeteket és egykorú eseményeket tárgyalóakra. A második csoportba sorolja Tinódi Sebestyén műveit, akinek pontos, ám korántsem költői előadását emeli ki fő jellemzőként. Az ide tartozó szövegek tételesen a következők:

Régibb történetek: Bánk bán esete [RPHA 1270]; a tatárjárás [RPHA 0819]; a kenyérmezei ütközet [RPHA 0683].⁶ **Egykorú eseményeket elbeszélők:** Tinódi Sebestyén: *Erdéli história* [RPHA 1245], *Eger vár viadalja* [RPHA 1381]; Tinódi kassai versezetei (*Szitnya, Léva, Csábrág, Murány várának megvevése* [RPHA 0844], *Kapitány György bajviadalja* [RPHA 1266], *Károly császár hada Saxóniába* [RPHA 1214], ismeretlen szerző, *Túri György halála* [RPHA 1335], Salánki György: *Nádudvari győzedelem* [RPHA 1350]; **Külföldi történetek:** Cserényi Mihály, a perzsa fejedelem verses históriája [RPHA 1495].

A harmadik szövegei a következők:

Bibliai epika: Batizi András, *A vitéz Gedeon, Az istenfélő Zsuzsánna, Jónás próféta, Izsák patriárka szent házassága*; Dézsi András versei. **Erkölcsei beszédek:** Varsányi György: *Xerxes-krónika*; Bogáti Fazekas Miklós apró történetei.

Szükségszerűen bővebb, ám lényegesen kevesebbet idézett a másik Toldy-monográfia felosztása. Az szerző egyetemi előadásainak könyvvé írt folyama *Nyolcadik előadásának* legvégén szereplő műfaji felosztás a következő: 1.) *regés énekek*, 2.) *a történeti énekek*, 3.) *bibli-*

⁶ E versek esetében Toldy még a szerzőjüket sem árulja el. Az anyag csekély mérete miatt azonban sejthető, hogy Valkai András, Temesvári János illetve Temesvári István szövegeiről lehet szó.

ai énekek. A kategóriák tartalommal való feltöltése a *Kilencedik előadás*ában kezdődik, itt Toldy a 16. századbeli regényes költészet hazai és bizonytalan eredetű darabjairól beszél, a széphistória „terminus” használata nélkül. Az itteni darabok egyeznek a korábbi monográfiában tárgyaltakkal. A *Tizedik előadás* (Az európai középkor nagy mondaköreihez tartozó regényes költeményeink) azonban az *Irodalomtörténet*hez képest kiegészül újabb darabokkal is. Itt Valkai András *Alboinja*, a *Fortunatus* (melyet Toldy Heltainak tulajdonít), Póli István *Jovenianusa*, a *Rusztán császár*, Istvánfi Pál *Volter és Grizeldisze*, Enyedi György *Gismunda és Giscardója*, valamint Veres Gáspár *Szép rövid história két nemes ifjakkal igaz barátságokról* című munkája.⁷ A *Tizenegyedik előadás* (Átmenet az antik mondakörhöz) megemlíti az *Apollonius királyfi* krónikáját, a Lévai névtelen *Páris és Helénáját*, Dálnoki János *Trója veszedelme* című szövegét, Csáktornyai Mátyás *Ajax és Ulysses* históriáját, Huszti Péter *Aeneisét*, valamint a *Históriás ének Telamon királyról* és az ő fiának Diomedesnek szörnyű haláláról című művét; ezeken túl a Sándor-mondakörhöz sorolható, részint mára ismeretlen szövegeket: Ilosvai Péter Nagy Sándorát, melyet Toldy még Idari Péter művének gondol.⁸

A következő fejezet a regény magyarországi kezdeteiről beszél. Itt egymás mellé kerül a Pataki névtelen *Euryalus és Lucretia* széphistóriája, a korábban már említett *Fortunatus*, valamint néhány prózai munka: a *Ponciánus históriája*, a *Szép Magyellóna* és a *Salamon és Markalf*.

A *Tizenharmadik előadás* ún. történeti énekeket tárgyal. Gosárvári Mátyás hun krónikája, Csáti Demeter *Magyarország megvételéről* című műve, Temesvári János *Tatárjárása*, Tinódi Zsigmond-krónikája, Bánkai Nagy Mátyás *Hunyadi-krónikája*, a Nikolsburgi névtelen *Kenyérmezei ütközete*, Temesvári István verse, Göröcsöni Ambrus Bogáti Fazekas Miklós által befejezett *Mátyás históriája* valamint Valkai András *Király-krónikája* szerepel. Ezután egy Tinódi-fejezet következik voltaképp a Krónika teljes történeti oeuvre-ének felsorolásával (*Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*, *Príni Péternek*, *Mailáth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról*, *Verbőci Imrének Kászon hadával kozári mezőn viadalja*, *A szalkai mezőn való viadalról*, *Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egerből*, *Szitnya*, *Léva*, *Csábrág és Murány*

⁷ Itt említi meg Toldy Görgei Albertet (alighanem az Árgirus históriát), pusztán a szerző forráshivatkozása miatt, a Czegei (Toldynál Csegei) névtelen históriatörredékét, az *Effectus amorist*, valamint Valkai András *Priester Johannesét*.

⁸ Toldy említi még Bod Péter nyomán egy másik Nagy Sándor-feldolgozást is, ennek azonban e gondolatmenet szempontjából nincs jelentősége. Az viszont megjegyzendő, hogy Toldy az elveszettnek hitt Ilosvai-féle Nagy Sándor-históriát tulajdonítja Idari Péternek, akinek a „Jóllehet nagy sokat szoltunk Sándorról / Ű szerencséről, birodalmáról: / De bővebben szólnunk nagy hatalmáról, / Kit igazán szedtünk jó krónikából.” strófáját úgy értelmezi, hogy Idari Péternek lehetett még egy verse Nagy Sándorról, így „kettejük” megnyilatkozásaiból három versre következtet. Voltaképpen Idari Péter nem létezett, egy akrosztichon félreolvasásának szülötte, a szerző Ilosvai Péter, s az idézett strófa nemigen utal többre, mint a monda népszerűségére; az egyetlen ismert Nagy Sándorról van mindvégig szó, három aligha létezhetett.

váraknak megvevése, Kapitány György bajviadaja, Károly császár hada Saxoniába, Szegedi veszedelem, Az vég Temesvárbán Losonci Istvánnak haláláról, Eger vár viadaljáról való ének, Az Egri históriának summája, Enyingi Terek János vitessége, Erdéli história, Budai Ali basa históriája, Ördög Mátyás vesződelme). A Tizenötödik előadás egyéb, nem Tinóditól származó egykorú történeteket (Sziget veszedelme, Csanádi Demeter: II. János király élete, Túri György halála, Salánki György: Geszti Ferenc nádudvari győzedelme, Ihász névtelen: Ali basa haláláról, Szöllösi Isván: Szinán basa megveretése, Galatai névtelen: Székesfejérvár veszéséről való história), külföldi egykorú történeteket (Tinódi Sebestyén: Szulimán császár Kazul basával való viadali, Tőke Ferenc: Spira Ferenc rettenetös históriája, Valkai András Hadriánusa és Tunisz-históriája), valamint külföldi régebbi történeteket (Mádai Mihály: Jeruzsálem pusztulása, Csegezi András: Jeruzsálem veszedelme, Bogáti Fazekas Miklós: Szkander bég vitéz dolgai, Cserényi Mihály: Perzsa fejedelmek históriája) vesz számba.

A következő előadás (A bibliai epika mint átmeneti láncszem a tanköltészethez. [...] Tanköltészet. Feddő költészet) számos szöveget említ. (Batizi András: A vitéz Gedeon, Az istenfélő Zsuzsánna, Jónás próféta, Izsák pátriárka szent házassága, Tinódi Sebestyén: Judit asszony, Dávid és Góliát, Csikei István: Illyés próféta és Ákháb király, Kákonyi Péter: Asvérus és Eszter, Sámson, Szeremélényi Mihály: Egyiptomból kijövése Izraelnek)

Feleslegesnek tűnhet ez a terjengős felsorolás, de az mindenesetre jól látható belőle, hogy Toldy e műfajt úgy értékeli, mint ami nem merev szabályok mentén alakult ki. Elsősorban a források alapján sorol ide akár műfajilag teljesen eltérő szövegeket is (pl.: Salamon és Markalf). A későbbi rendszerek, műfaji struktúrák összefoglalása előtt azonban már most kijelenthetjük, hogy Toldy leíró szemlélete egészen bizonyosan nem terminusokkal dolgozik, kategóriáit nem tekinti átjárhatatlannak (elég példaként az Árgírus históriára, vagy a Fortunatusra gondolni). Használja ugyan a széphistória elnevezést, de jobbra a rege, vagy regényes ének szinonimájaként, korántsem egzakt fogalomként. Az is megjegyzendő, hogy Toldy irodalomtörténeteinek nem utolsó szándéka a számbavétel, s így az anyag felsorolását mint nagy első nem kerülheti el.

A „műfaji kategóriák” elnevezéseit érdemes mindazonáltal alaposabban szemügyre venni. Az A magyar nemzeti irodalom története (MNIT) és az A magyar költészet története (MKT) kategória-elnevezései a következőképp szóródnak:

NMIT		MKT
Hazai tárgyú széphistóriák	↔	16. századbeli regényes költészet hazai és bizonytalan eredetű regés énekek

külföldi mondák és novellák nyomán készült [széphistóriák]	↔	az európai középkor nagy mondaköreihez tartozó regényes költeményeink
a klasszika világából vett tárgyú históriák	↔	átmenet az antik mondakörhöz, a regény magyar- országi kezdeteiről
históriás énekek – egykorú eseményeket elbeszélők	↔	Tinódi, nem Tinóditól származó egykorú történeti énekek
históriás énekek – régebbi történetek	↔	régebbi történeti énekek
históriás énekek – külföldi történetek	↔	külföldi egykorú történeti énekek, külföldi régebbi történeti énekek
bibliai epika	=	bibliai énekek / bibliai epika

E kis táblázat alapján világos, hogy Toldy szándéka irodalom- és költészettörténetében nem a fogalmi alapvetés, sokkal inkább leírás, számbavétel készítése az általa ismert 16. századi epikáról, ráadásul olyan szemüvegen keresztül, mely a 19. századi költészet alapszabványához képest alkot (érték)ítéletet a szóban forgó szövegekről.⁹

Az igazsághoz hozzátartozik, és e dolgozat gondolatmenete szempontjából kiemelt fontosságú az a korábban már idézett Toldy-féle passzus, mely a 19–20. század műfaj történeti elmélkedéseit meghatározta. Talán nem haszontalan a fentiek tükrében újra szemügyre venni: „Ez irodalom kiterjedt az elbeszélő, a tanító, a lírai és a drámai költészetre. Az elsőnek – mely ez időszakban a legszaporább – termékei általában históriáknak neveztettek, melyek tárgyaik szerint *regényesek*, *klasszikai mondák*, *rímkrónikák* vagyis szoros értelemben *históriás énekek*, végre *bibliai és erkölcsi beszédek*.” E bekezdés alapján szokás a következő felosztást tulajdonítani Toldy Ferencnek:

Históriák		
széphistóriák	históriás énekek	bibliai históriák

A fentiek alapján világos, hogy ilyen egzakt, letisztult rendszert csak igen kreatív olvasóként hüvelyezhetnénk ki Toldy szövegéből. A két nagy szintetizáló munkában sorjázó terminusokat egymás mellett bemutató táblázat alapján láthatjuk, hogy az itteni kifejezések megjelenése alighanem esetleges, vagyis azok a „széphistória” kifejezés műfaj történeti terminusként való szerepeltetése nem Toldy számlájára, hanem a Toldyt olvasó 19–20. század számlájára írandó; és ugyanez a helyzet a „históriás ének” és a „bibliai história” kifejezéssel is.

⁹ A fenti egyébként is terjengős leírás nem tért ki azokra az elsősorban esztétikai szempontú értékelésekre, melyeket Toldy a szövegekkel kapcsolatban tesz. E dolgozatnak nem is feladata, hogy egy történeti poétikai szemlélet előtti okfejtésen számon kérje az általa szükségszerűen nem ismert elveket. Azt azonban nem szabad elhallgatni, hogy olyan, talán épp Toldy szemlélete miatt megszülető makacs nézetek megfogadásának irodalomtörténeti pillanata ez, amelyek viszonylag sokáig újranemzenek sok esetben lekicsinyítő szemléletmódokat e szövegekkel kapcsolatban, de enyhébb esetekben is apologetikus hangnemet erőltetnek az e tárggyal kapcsolatban megnyilatkozókra.

Toldy irodalomtörténeti számvetése ugyanis nem gondolkodik rendszeres kategóriákban, emiatt egy pontos terminológia előtti leírásként olvasandó, mely szándéka ellenére válik egy későbbi, kategorizált, de (látni fogjuk) korántsem pontos terminusokkal dolgozó rendszer origójává.

b.) Erdélyi Pál

Erdélyi Pál históriás énekekről szóló dolgozatai manapság már a kevésbé hivatkozott tanulmányok közé tartoznak,¹⁰ noha Erdélyi e tárgyban tett megállapításai, sőt alap kutatásnak is nevezhető vizsgálódásai sok tekintetben ugyancsak figyelemreméltóak. 1886-os összefoglaló dolgozata és azt követően ki nem robbanó vita magában is elgondolkodtató.

Fogalmi szempontból szemlátomást Toldy-követő. „Ez alá a közös elnevezés alá [históriás ének P. B.] fogta már Toldy is az általa három csoportra osztott epikai maradványokat, a regés-, történeti- és bibliai énekeket, utána az elnevezés maig érvényben van, és azt hiszszük, marad is.”¹¹ Erdélyi jóslata középtávon igaznak bizonyult, a 'históriás ének' terminus ilyen értelme Varjas Béla felléptéig fennmaradt, akkor módosult, és akkor változtak meg a hármas felosztás terminusai is, mindazonáltal felléptekor már úgy tűnik, Toldy felosztását kvázi-rendszerként kezelték. Erdélyi Toldy közeli olvasójaként még nem hüvelyezett ki szavaiból pontosan felcímkézett elosztórendszert, pusztán egy a 16–17. századra jellemző (a 19. századig nyomokban eljutó) műfajt látott a históriás énekekben, és erénye, hogy nem nézte le őket későbbi esztétikai normák jegyében.¹²

A történeti és vallási háttér komor hangulatú ismertetése – mely a protestáns énekszerző teológiai és lelki megképződését is érinti – az irodalom reakcióját, főképp toposzait kötelező és majdhogynem magától értetődő válaszokként értékeli. A büntetés-toposz, az Isten ostora-toposz olyan jellemző okozatai a korhangulatnak, mely Erdélyinél nem pusztán egy alapvető-

¹⁰ Elsősorban az 1886-ban publikált tanulmányára (ERDÉLYI Pál, *A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek*, Magyar Könyvszemle, 1886. 119–179.) gondolok, de megemlíthető még a Stoll Béla szerkesztette énekeskönyv-bibliográfiával meghaladottnak tekintett, három részletben közölt áttekintése a 16–17. századi énekeskönyvekről. (ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyvek a XVI. és XVII. században*, Magyar Könyvszemle, 1899, 40–63, 111–133, 244–269.)

¹¹ ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 119.

¹² Ítéletet mindazonáltal mond, csak nem lekicsinylőt. Nem tisztem eldönteni, hogy a múlt nagyságait mindenáron felmutatni igyekvő gesztus, vagy komoly értékelés rejlik ilyen megnyilatkozásai mögött: „...ma ékesen szóló emlékei koruknak nemcsak számszerint, de a maguk értékére is.” ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 119. Később a krónikási hangnem kapcsán ennek némiképp ellentmondóan: „Egy kis bevezetés, néhány sor vagy strófa kezdi meg az éneket, egy kis befejezés zárja be. A kettő közé van helyezve a tárgy, minden változtatás nélkül, szárazon, gyakran unalmasan és laposan írva, krónikási egyszerűséggel a történethez vagy forráshoz híven adva elő.” ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 145.

en recipiáló irodalom importált motívuma, hanem belső (javarészt társadalmi, teológiai) fejlődés eredménye.

Az előzmények keresésénél csekélyszámú korai epikus költeményre akad Erdélyi és szükségszerűen mára már elenyészett, de bizonyosan létezett mondáinkra, valamint a *hegedűsök* és *igricek* alkotásaira.¹³ A hegedűs—igric—lantos trichotómiát, kimondottan képviseli Erdélyi: ha az igric nem is feltétlenül felsőbbrendű a hegedűsnél, a lantos Tinódi – szóhasználatából következően – bizonyosan értékesebb nála. Mindazonáltal fájjalja, hogy nem maradt emlékünkhöz a hegedűsök költészetéről.

A históriás ének elődei tehát régi epikánkban keresendők. A mondák – melyek Erdélyi szerint roppant költőiek lehettek – teljesen kilúgozva találhatók meg a krónikások igazságra koncentráló prózájában, olyannyira, hogy sokak számára pusztán létük is kérdéses. A másik lehetséges előzmény-csoport a „középkori költői maradványok” szűk köre, melyeket szívesen tulajdonítottak Galeotto és Cuspius nyomán igriceknek vagy hegedűsöknek. Erdélyi nem osztja ezt a vélekedést, szerinte valószínűtlen, hogy ezek a korai epikus szövegek hegedűsöktől származnának. Leginkább Tinódira támaszkodva úgy tartja, hogy a hegedűsök költészete jobbára „méltatlan csácsogás”-ban merült ki, és a Toldytól származó attribúciót nem tartja legfőbb csak lehetségesnek. Ezek a korai darabok, Erdélyi szerint, egy Mohács előtti időszakban virágzó verses epika emlékei.¹⁴ A *Pannónia megvételéről* című Csáti Demeter-verset, a *II. Károly király megöletését*, a *Szabács viadalát*, a *Siralom ének Bod Péter veszedelmént*, az *Emlékdal Mátyás király halálára* című verset, Apáti Ferenc *Cantilenáját*, a *Cantio Petri Berizlót* és *Geszti László énekét* említi. E szövegeket – a népies jellegűek kivételével – literátus szerzők, deákok, sőt lantosok szerzeményének mondja. Formai nyomokat is talál, melyek a históriás énekekkel való rokonságot bizonyítanák: e szövegek közt akad olyan, melynek a históriás énekre jellemző kolofón zár le. A forráskérdést voltaképpen úgy látja megoldottnak Erdélyi, hogy ezek a „középkori maradványok” az ún. „történeti ének-költés” részei, melyek

¹³ E problémát a későbbiekben még érintem, itt csak Erdélyi Pál véleményének ismertetésére szorítkozom.

¹⁴ „Igrices, lantos, hegedűs vagy énekes szerzette kétségen felül álló maradvány tehát nem ismeretes előttünk a mohácsi vész előtti időből és magukról e szerzetekről is oly keveset és bizonytalan tudunk, hogy nem merjük nekik tulajdonítani azokat az énekeket, melyek a XVI. századot megelőző időből minden valószínűség szerint virágzó epikai költést képviselik. [...] Toldy még örömet lelte abban a gondolatban, hogy a históriás ének a régi hegedű dal utóda, s hogy a Pannónia megvétele szintén hegedűs dal. [...] Hogy a Pannónia megvétele, népies alapon készült barátságalmán, azt még Toldy akkor nem tudta, így könnyen vehette hegedűsdal számba. [...] Középkori elbeszélő költészetünk alkalmasint virágzó lehetett, de sajnálattal kell tapasztaljuk e kérdésben is, hogy nagyon kevés az, ami belőle ránk maradt, de annál értékesebb.” ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 134–135. NB. A Pannónia megvételéről című vers kapcsán Toldy így nyilatkozik: „A legrégebbi írott históriás ének, mely e korból, mégpedig hihetőleg a XIV. század második feléből reánk maradt, Pannónia megvételéről szól, s így kezdődik »Emlekezzenek régikre!«; de ez az ismeretes Szvatopolk-mondát nem a szájhagyományból meríti, s valamely papnak műve, ki azt egyenesen a régi deák krónika után dolgozta (az úgynevezett Bécsi Képes Krónika szerint). Nyelv tekintetében az becses de költői érdemmel nem bír. Sokkal szárazabb a krónikánál, mely azt a hegedűsök énekeiből kölcsönözte.” TOLDY, *A magyar nemzeti ... i. m.*, 49–50.

egyfelől mondai alapú hegedős-igrices énekek, másfelől már igazi históriás énekek, de a nyomtatás el nem terjedtsége és drága volta miatt nem maradtak ránk nagyobb számban, csak annyira, amennyire „megőrizte bizonyas öntudatlan gond”.

Dolgozatának harmadik fejezete *A históriás ének fogalma és sajátosságai* címet viseli. A fogalom meghatározását azzal kezdi, hogy egy jelentésűnek mondja a „história”, az „ének” és a „krónika” szavakat, leginkább azon az alapon, hogy hasonló jelzőkkel illetik őket.¹⁵ Erdélyi a „krónika” szót a „históriá”-nál korábban forgalomban levőnek gondolja, szerinte Farkas András, Valkai és Tinódi krónikákat írtak, az énekszerzők későbbi, nagyobb része históriát. Amikor saját maga számára, némiképp zavarosan, meghatározza a históriás ének jelentését, az „[igaznak tartott] történet versben előadva” definíciót választja.¹⁶ A szókapcsolat jelentése tehát történet versben, melyet Erdélyi az igaz, vagy igaznak tartott kitételrel egészít ki. Az igazság fontosságának bizonyítására verskezdeteket idéz, Heltai *Cantionaléjának* előszavát, a Tinódi-féle *Cronica* előszót említi. Az igazságot, a „lött dolgot” a későbbiekben idézendő Pirnát Antaltól gyökeresen eltérően látja Erdélyi. „A vers tartalma mithoszi, azaz meseszerű, de hasonló az igazhoz, mert a dolog megtörténhetett. E szerint tehát az énekekben tisztára csak való, vagy olyan foglaltatott, a mely esetleg megtörténhetett, azaz a valóság színével birt. [...] Méltán lehetett meggyőződve története valósága felől, midőn saját fáradsága árán szerezte be adatait, vagy a bibliából és a nyomtatott könyvekből vette tárgyait. Közönsége is méltán hihetett neki, midőn az író saját utánajárására vagy a biblia és a nyomtatott könyvek tekintélyére hivatkozott.”¹⁷

¹⁵ „História, krónika és ének mind egyet jelent, mind a háromnak annyi sok jelzője, jeles, szép, igen szép, rövid, siralmas stb. alig egyéb valamely jóhiszemű reklámnál, melyet akár a kiadók, akár a szerzők tettek ki a címbe.” ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 140.

A jelzők ilyen értelmezése, illetve reklámszerepük kiemelése a tekintetben mindenképpen jelentős, hogy ahogy azt fentebb láttuk, Erdélyi fogalmilag követi Toldyt és esze ágában sincs a „széphistória” kifejezést terminusként használni, ahogy azt a későbbiekben szokássá tették: dolgozata elején is a regés ének kifejezést használja. Úgy látszik, hogy lényegesen később és Toldy szándékával ellentétben képződött meg a „széphistória” elnevezés olyan jelentése, mely összefoglalóan a regényes-, szerelmi történetek csoportját jelöli.

¹⁶ „A krónika régebbi és már a XVI. század vége felé divatját múlta, a história újabb keletű és általánosabb. Farkas András, Tinódi, Valkai krónikát írtak, az énekszerzők nagyobb része históriát. Maga a história szó a legáltalánosabb értelemben használtatott verses és prózai munkák címéül. Rosnyai és Haller históriát ír, Oroszhegyi Mihály 1655-ben megjelent munkáját, mely a fenyőfáknak hasznos voltáról tanít, szintén históriának nevezi. Magellona története nyájas história és különféle verses epikumok szintén csak históriák. Az ének elég szokott volt, de már a XVII. században rövidebb, kiválóan nemzeti tárgyú darabokra használták, a kurucz költészet vitézi énekeire vagy a protestánsok üldözése idején a siralmas énekekre, jeremiádokra; és már előbb szerepelt a virág-ének, a dal címeül. Látnivaló, hogy a tárgyalt irány termékeit minden aggodalom nélkül nevezhetni históriás énekeknek, históriás, szemben a vitézi-, siralmas-, virágénekekkel, ének szemben a prózai históriákkal.

Ebben a névben már a műfaj valóságos meghatározása van kifejezve; mert a históriás ének, [igaznak tartott] történet versben előadva. Az ének utal a költői verses formára, a história a történetre és ha megjegyezzük, hogy a történet ezekben rendesen igaz vagy igaznak tartott, röviden meghatározzuk az elnevezésben magát a műfajt.” ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 141.

¹⁷ ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi... i. m.*, 142–144.

A históriás ének egyik legfőbb erénye az igazságra törekvés, de Erdélyi szerint ez az oka annak is, hogy nincsen igazi magyar epikus költészet, krónikai hangneme a művésziesség és a kerek kompozíció rovására megy. Tinódi esetében nyilvánvalónak tartja, hogy képes lett volna „szép költői epikumot írni”, de épp krónikási attitűdje és elhivatottsága akadályozta ebben.¹⁸ Sajnálattal jegyzi meg, hogy minden olyan szöveg, mely a történet „valódiságához” képest újdonságot tartalmaz, az már az eredetijében is tartalmazta azt. A tárgyhoz/forráshoz való szolgálai ragaszkodás eredménye a stílus gyengesége, a költőietlenség. A későbbiekben ettől némi eltérés tapasztalható, Erdélyi szerint amolyan helyzetdalféle szövegek születnek – például Tunyogi Sámuel és Tesla Mihály éneke, melyben maguk a halottak panaszoják el saját fejevételüket.

Legalább ilyen izgalmas a többi említett kivétele. Sztárai Miklós vízözön-históriájában a példázatosságban lát különös erényt. Azért pikáns ennek említése, mert az Erdélyi által hivatkozott és már számára is kritikai kiadásból ismert Farkas András-vers példázatossága nem kevésbé kirívó, ahogy Sztárai Mihály Illyés prófétáról szóló verse sem, sőt a 16. század bibliai forrású históriái javarészt épp ilyen párhuzam-toposzokat használnak.¹⁹ Felvinczy György

¹⁸ Itt Erdélyi némiképp megmosolygatóan „pszichologizál”: „Pedig ha ő [Tinódi] akart volna, tudott volna szép költői epikumot írni, különösen Török Bálintról, kihez élete egyrészét kötötte, kihez meleg vonzalommal volt. Neki is volt melegen érző lelke és költői tehetsége, és mégis erőszakot követ el költőiségén, elnyomja, mikor ki akar törni belőle a ura iránt táplált érzés. Hirtelen tér a történetre magára és a megszokott modorban mondja el, hogyan került az Jedikulába.” ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 145.

¹⁹ Számos példa hozható az Erdélyi állításával szemben, e helyütt csak a két Sztárai egy-egy versrészletét idézem.

Sok dolgok lötnének az régi üdőben,
Azmínt írva vannak mind a szent könyvekben,
Kik jövődő dolgot jedzettek magokban,
Miképpen megtetszik az históriában.

Az vizezön előtt világ állapotja
Mostani üdőnek lám volt példázatja,
Miképpen az Krisztus ezt nyilván megmondta,
Szent Máté könyvében nekünk írva hattá.

Lám mint vizezönkor ez széles világban
Az bűn, az gonoszság eláradott vala,
Azonképpen vagyon most ez világ dolga,
Gonoszságnak benne vagyon áradása.

Vagyon mostan gondunk csak az jóllakásra,
Ételre, italra, a sok tobzódásra,
Isten igéjének nincsen fogamatja,
Arra is haragszunk, ki azt prédikálja.

Támadtanak köztünk most is óriások,
Ez világban való nagy sok hatalmasok,
Kik miatt szállának reánk nyomoruságok,
Dúlások, fosztások, nagy sok vérontások.

Ezt mi reánk Isten csak azért bocsátta,
Hogy megtérésünket nyilván ő kívánja,
Mert veszedelmünket nekünk nem akarja,
Ezechiél által ezt nekünk megmondta.

példázatát itt említeni hasonlóképp pedig nem pusztán anakronisztikus, de könnyen beláthatóan műfaji határokat is sért. Ahogy visszatér a „fősodor” hangnemének jellemzésére – tudniillik szerinte a krónikai hangnem elsősorban a didaxist szolgálja, és nem gyönyörködtet – épp-hogy a kivételként említett példázatos szövegeket süllyeszti újra a tipikus história kategóriájába.²⁰

A kezdő és záró szakaszok stiláris emelkedettségét úgy látja, mint ami esélyt ad a tehetőség és a költőiség megcsillantására, melyben a költő „néha fel is melegszik, átfutja alanyi érzésének delejes árama és kifejezésre készíti haragját, gyűlöletét, fájdalmát, keserűségét.”²¹ A históriás ének műfajhoz kapcsolja még a versalak tipikusságát. Vérmes apológiával beszél a rímekről, még Szenci zsoltárelőszavától is igyekszik megvédeni e versezeteket. Ezután a formai jegyek kimerítő ismertetése következik (a sorok hosszúságának oka a beszéd szabad folyásának engedése; a szerzők emiatt időnként akár ütemhatárt, cezúrát is átlépnek; megemlíti a heterometrikus formákat [12+12+12+13]; beszél alliterációról [!]; megemlíti az akrosztichonokat).

A műfaj fogalmát tehát Erdélyi a következőképp látja: A históriás ének verses epikai alkotás, mely igaz, vagy legalábbis igaznak tartható, mely hangneme egyszerű és nem költői, noha elején és végén elő-előtör a műfaj természete miatt elfojtott költőiség, és mely bizonyos formai sajátságokat magán visel (izorímes, többnyire izometrikus, kedveli az akrosztichont, és esetenként úgy tűnik, mintha tudatosan alliterálna).

Ez az özvegy asszony az anyaszentegyház,
Az Illyés peniglen igaz prédikátor,
Az anyaszentegyház az hív keresztyén nép,
Ki szálláson tartja az hív prédikátort.

Mint az özvegy asszony ura nélkül vagyon,
Minden nyomorúság ő rajta nagy vagyon,
Az keresztyén népnek dolga ugyan vagyon,
De ura Istene mennyországban vagyon.

Asszonnak kenyere, olaja nem fogya,
Melylyel az szent Illyés ötet tartja vala,
Kenyer jedzi nekünk Istennek ígijét
Az olaj peniglen Istennek malasztját.

Kétféle kenyere vagyon az Istennek,
Melyet nagy bőven ád az keresztyéneknek;
Egyik mondatik az testi kenyérnek,
Másik mondatik az lelki kenyérnek.

Hol bővsége lészen az lelki kenyérnek,
Ott bővsége lészen a testi kenyérnek;
Hol szüksége lészen az lelki kenyérnek,
Ott szüksége lészen az testi kenyérnek.

Az hitőtlen népek éhei halnak vala,
Hogy három esztendeig esső nem lőtt vala,
Mert Isten ígéje közöttök nem vala,
Többire mind bálvánt ők imádnak vala.

SZTÁRAI Mihály, *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lőtt dolgokról, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*, Régi Magyar Költők Tára V. kötet, szerk.: SZILÁDY Áron, Bp., 1886, 115–135.

²⁰ A krónikai hangnem ugyanis nem vonatkozhat pusztán a szabatosságra. Ráadásul Erdélyi e helyütt is, s dolgozatában több helyen még Szkhárosi Horváth András egyes verseit idézi állításai alátámasztására. Ez az eljárás alapvetően problematikus, tudniillik Szkhárosi versei semmilyen szín alatt nem férnek bele sem Toldy, sem Erdélyi históriafogalmába, s mint ilyen, elemei (akár esetlegesen önreflexív elemei) nem segíthetnek hozzá a históriás ének mibenlétének megragadásához, tekintve hogy más műfaj, a prédikációs ének, vagy a feddő ének, de semmiképp nem a história műfajának része.

²¹ ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 147.

A későbbiekben (*Énekmondó, énekszerző. Változó viszonyok. Új eszmék és tárgyak.*) a ránk maradt anyag töredékességéről beszél. Szerinte a protestantizmus miatt elterjedő könyvnyomtatás nagy mértékben segíti a versek elterjedését és megmaradását. Míg a kezdeti időkben a dalosok énekeit barátok, papok jegyezték le, e szerepet később a könyvnyomtató vette magára: az énekmondó énekszerzővé vált. Az énekszerzők önérzetét, öntudatát csekélynek gondolja, hiszen jobbára a keletkezés körülményeit jegyzik le, nevük megemlézéséről gyakorta elfeledkeznek. „Ime ilyenek az énekszerzők, igénytelen, egyszerű emberek, papok, iskolamesterek, lantosok. Mindannyian a nép gyermekei, kik ismerik minden gondolatát a maguk közönségének, tájékozva vannak szellemi szükségükről és felfogásukhoz mértén tudnak írni. [...] Nem kiváltságosak, de kiválók, nem nagyratörők, de alacsony sorsukban megmaradók. Ez által őrzik meg függetlenségüket és lesznek hazafias gondolatok kifejezői, a nemzet érző idegei, a vágyak, remények, panaszok és sérelmek befolyásolhatatlan szókimondói.”²² A szövegek tematikus megoszlásáról szólva nyilván a Toldy óta használatos hármas tagolást vallja Erdélyi, de nála még nem szerepel a később Varjas Béla munkájában megjelenő ún. elvilágiasodás.

A források kezeléséről szólva megjegyzi, hogy noha a szerzők javarésze pontosan követi a feldolgozott eredetit, néhol el-eltérnek tőle. „A magyar énekszerző rendszerint »megfordította«, transtulerat, az eredetit, a mai irodalmi kifejezés szerint: átdolgozta: kevésbé vagy egészen szabadon. Néha csak a mesét, vagy a tárgyat tartva meg, néha csak az eszmemenetet, néha pedig valósággal fordítva. Így állván a dolog, ebben az egyben nem kell hinni az énekszerzőnek, midőn a »megfordítottban« mindig ugyanazzal áll elő.”²³ Példaként Enyedi *Gismunda és Gisquardusát* hozza, mely majdnem önálló átdolgozás. A kezdetben és a zárlatban – ahol egyébként is a műfaj elnyomta költőiség kitüremkedéseivel találkozhatunk – egészen szabadon szövik bele moralizáló, példálózó üzeneteiket a szerzők. E szabadosság nem látszik Erdélyi szerint a Biblián alapuló szövegeken. A forrás szent voltát hangsúlyozó prédikátor szerzők nem veszik a bátorságot a Szentírástól való eltérésre, s ha mégis „ma is ki tudja határozottan megállapítani, hogy hol végződik a mesének tarka szövevényű, derűs fényű, ragyogóan egyszerű birodalma, s mikor megy át a gazdag képzelettel alkotott naiv monda a száraz történetbe. Ki tudta akkor is, és ma is. Az énekszerző mindenképpen jóhiszeműen dolgozott, s talán hibáztatni fogjuk őt korával együtt szűk látóköréért?”²⁴

²² ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 157.

²³ ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 165.

²⁴ ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 166.

A „megfordítás” kifejezést tehát Erdélyi eltérés, átírás jelentésben használja. A szó nyilvánvalóan a rendkívül sokat idézett és beazonosíthatatlan forráson alapuló Árgírus históriából származik, melynek forráskérdései a mai napig foglalkoztatják az irodalomtörténet-írást.

A tündér országról bőséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megfordítottam

A mai napig nem tudjuk pontosan, hogy le- vagy átfordítást jelent-e ez a kifejezés. Erdélyi álláspontja mindazonáltal a kevésbé valószínűbb lehetőség. Nem nagyon van okunk tudniillik kételkedni abban, hogy Gergei Albert bevallotta térne el egy – Pirnát Antal szavait idézve – „holmi senki által nem látott, nem olvasott olasz krónikától”, sokkal valószínűbb, hogy „lefordít” jelentésben használja – a többiekhez hasonlóan – ezt a szót. A fordítói hűség kérdése sem csak ebből az irányból tekinthető. História énekeink esetében ugyanis nem minden esetben tudjuk felmutatni a pontos forrást, a pontos kiadást, melyből a szerző dolgozott. Könnyen elképzelhető, hogy a források sztemmájának egy bizonyos pontján álló szövegek már önmagukban tartalmazták azokat az eltéréseket, melyek a magyar versezetek és a filológiai tisztázott eredeteikhez képest látszanak, és ez akár igaz lehet a bibliai históriára. Számos jel utal arra, hogy a 16. századi protestáns énekszerzők bibliai históriái nem közvetlenül a Vulgata szövegére támaszkodnak, noha a bibliai lokuszt adják meg forrásukként. A forrásuk pontos feltárása nélkül Erdélyi e kérdésre adott válaszát naiv hipotézisnek kell gondolnunk.

A későbbiekben Toldy felosztását illeti kritikával Erdélyi Pál. „Toldy egy kissé téved, midőn ezeket az énekeket felsorolva regés, ó és új klasszikai, romantikai stb. csoportokba osztja, alig lehet ezeket egymástól szorosan megkülönböztetni, de másrészt felesleges. Úgy, a mint voltak, a legnagyobb keveredésben, váltakozásban, úgy szerepeltek és hatottak, úgy terjesztették az európai eszméket, irányokat. Az a felosztás pedig alig is valószínű alapon van keresztülvéve. Legnagyobb részt nem egyebek azok, mint a regényes irodalom képviselői.”²⁵ A tematikus fordulatot ott látja Erdélyi, amikor a mohács előtti, zömmel hazai tárgyú történeti éneket leváltja a nagy tömegben megjelenő bibliai forrású epika és ez a propagandisztikus, nagy példányszámú irodalom az, mely egy idő után egyéb témákat is elővesz, mindazonáltal a Varjas Béla későbbi elvilágiasodásról szóló elméletét nem vallja, s nem is tulajdonít jelentőséget a vallásos—világi tematikus fordulathoz.

Végezetül a história ének két (társadalmi és irodalmi) „missió”-járól szól, társadalmi feladata a 1526-ot megelőző és az 1600-at követő állapotok összekapcsolása volt, míg irodalmi küldetése az irodalom őrzése és fenntartása volt. A társadalmi funkciót a korviszonyok

²⁵ ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi... i. m., 167.

megvilágításával, a romlás okainak megnevezésével, a túrni, vigasztalni, lelkesíteni tudással valósította meg. Irodalmi szerepét pedig a hallgató közönség olvasóközönséggé változtatásával és a próza megjelenésének előkészítésével töltötte be.

Erdélyi néhol következetlennek tűnő és rendkívül sok hipotetikus állítást tartalmazó dolgozata bizonyos mértékben – még ha helyenként vitatkozva is – fenntartja Toldy nézeteit, de néhol egészen új csapásirányokat jelöl ki a későbbi kutatások számára. Terminológiai szempontból leginkább azon állítását tartom izgalmasnak, melyben három fogalom: a „história”, „krónika” és „ének” egy jelentésben való használatát tartja a 16. századra igaznak. Sok tekintetben megelőlegezi Varjas Béla és Pirnát Antal bizonyos állításait. História-fogalma mindazonáltal így, önmagában nem vált soha sem közkeletűvé.

c.) Riedl Frigyes

Riedl korszakmonográfiájában a históriás éneket, pontosabban – az ő fogalmai szerint – az epikus költészetet a középkorral szemben látja alapvetően különbözőnek: „gazdag sokoldalú epikus költészetet találunk, és úgy gondolom – s ez e részben a főgondolatom –, hogy ez a költészet, ennek az epikus költészetnek a gazdagsága, sokoldalúsága összefügg a kor művelődésével: pontosabbak kifejezve, ezeknek a különböző XVI. századbeli elbeszélő költeményeknek a tárgyköre a XVI. század műveltségének a tárgykörével függ össze.”²⁶

Ismerősnek tűnhetnek e gondolatok Pintér Jenő később idézendő megközelítéséből, mindazonáltal alapvető különbségük, hogy míg Pintér *művelődéstörténeti*, addig Riedl *műveltségi* kérdésnek tekinti a régi magyar verses epika tematizálásánál. Míg Pintér eme irodalmi hagyaték szüretelhető gyümölcseit osztályozza, és ezek között tekinti elsőrendűnek a pintéri értelemben vett históriás énekeket, addig Riedl főadatának a tőkék számbavételét tartja, és szüretre nem gondol.

E csoportok közül első a bibliai história (NB. Riedl szóhasználatával: bibliai *eposz*, bibliai *epika* [kiem. tőlem]), egy Tinódi példát hoz (*Judit asszony*) és kialakulásának okát elsősorban a reformációt teszi felelősnek, „mely divatba hozta mintegy a bibliát”. Második az antik tárgykör, ennek divatját a reneszánsznak köszöni, szintén egy „jellemző” Tinódi-példát, a *Jázon és Médeát* említve. Harmadik a korabeli eseményeket taglaló csoport, ennek megjelenése a „korabeli háborús mozgalmakkal” hozható összefüggésbe, ilyennek tartja Tinódi históriáinak zömét, amely szövegek újságok híján az újságolás szerepét töltötték be: „a hegedősök

²⁶ RIEDL Frigyes, *A magyar irdalom története a XVI. században*, jegyezte és kiadta CSOMA Kálmán, Bp., 1907. 34.

és lantosok, akik – ha szabad ezzel a kifejezéssel élni – a XVI. század journalistái voltak”. Negyedik a történeti tárgykör – Tinódi Zsigmond királya a példa; e tárgykörben leginkább a *magyar mondákat tárgyaló eposzokat* dicséri, noha ezekből nem tud sokat felsorolni: Ilosvai Toldija és a *Szilágyi és Hajmási* kerül említésre. Ötödik, egyben utolsó tárgykör a „külföldi novellistacussal feldolgozások köre”, Bocaccio, Petrarca és Aeneas Sylvius feldolgozásokkal.

Ezt a rendszert vázolja föl előljáróban, mielőtt egyes szövegek tárgyalásába kezdene:

epikus költészet				
bibliai eposz, bibliai epika	görög-római tárgykör, antik	korabeli események a 16. századi eposzokban	történeti	külföldi novellisztikus feldolgozások

Riedl epikáról megfogalmazott vélekedése kapcsán az eminensen megfigyelendő jelenség, hogy úgy beszél e műfajról, hogy egyetlen egyszer sem használja a *história* kifejezést, nemcsak hogy terminusként nem, de ötven oldalon keresztül egyáltalán nem, a 81. paginán szerepelteti először egy fejezetcímbe a *széphistória* szót. Nem versszerzőkről, vagy historikusokról beszél, hanem *költőkről* (végeredményben elsősorban Tinódiról), a műfajt pedig az epika, eposz szavakkal nevezi meg – a későbbiekben is végig ehhez ragaszkodva.

Ebből nem csak az hüvelyezhető ki, hogy – a bizonyára Toldy Ferencet is olvasó – Riedl nem érzett kísértést, hogy Toldy esetleges rendszerét magáévá, legalábbis elméletének részévé tegye, hanem szörmentén az is, hogy ekkor még nem forog közkézen semmiféle Toldynak tulajdonított rendszer, de semmilyen egyéb, e műfajról konzekvensen és szabatosan nyilatkozó vélekedés sem.

Nem históriáról van szó, hanem eposzról (az eposz műfaji előzményeiről?), mert abban is világszínvonalat ér el a magyar költészet – és itt érdemes hosszabban átadni Riedlnek a szót – „A magyar költészet igen magas állást foglal el az európai költészetben. Igen nagy, elsőrangú tehetségei vannak, de van egy fogyatkozása a többi európai nemzettel szemben, ez az, hogy aránylag kevés benne a régi anyag. Petőfi, Arany elsőrangú költők, bármilyen nagy nemzetnek a népe büszkeségnek vallhatná őket, de még a kis népeket is, akik a szomszédban laknak, bizonyos irigységgel nézhetjük, mert náluk több régi termék maradt fenn, mint nálunk, a kor többet óvott meg. Ha tehát mi valami régi költeményt találunk, azt kétszeres örömmel üdvözljük és ezért is nagy érdeklődéssel vizsgáljuk ezeket a magyar mondákat tárgyaló eposzokat, aminő például Ilosvai Toldija, aminő például a Szilágyi és Hajmási című kis költemény.”

Anélkül, hogy pszichologizálásra vetemednék szembeötlőnek találok Riedl szóhasználatát, nem nagy *érdeklődéssel*, hanem nagy *érdekléssel* vizsgáljuk a régiség epikus maradványait. Ez az érdek akár odáig is ragadtathat minket, hogy megfellebbezzünk arról, hogy históriákat olvasunk és eposzoknak gondoljuk e szövegeket. Riedl – és nincs ezzel egyedül – erre vetemedik, Toldynál még regés történetek szerepelnek, nála már eposzok. Dacára annak, hogy ha valami, akkor épp a históriás ének műfaja az, ami minden ízében tiltakozik mindattól, amit csak a legközhelyesebb értelemben az eposznak szokás tulajdonítani. A 16. századi históriásének-irodalom csak lineárisan képes elképzelni a történetmondást, gondoljunk csak Huszti Péterre, aki *Aeneis*-ben egyenesre vágja az *in medias res* kezdetet. A 16. századi históriásének-szerzés számára a történetalakító fikció megengedhetetlen poétai sallang. Ezzel szemben Riedl eposzként kezeli Ilosvai Toldiját, részint a mondát mozgó testvérvizsálya miatt (NB. ez az elem egy Arany Jánosnál amplifikálódó, ha ugyan nem ott megszülető motívum), a Bocacciótól származó elemek miatt, A Gottfried von Strassbourgtól származó elemek miatt, a kitapogathatatlan eredetű prágai kaland miatt stb. A másik két elsősorban tárgyalt szöveg a Szilágyi és Hajmási, valamint a Tinódiál ugyancsak szörmentén megjelenő Tar Lőrinc „monda”. Nemigen lehet másra gondolni, mint egy olyan retrospektív olvasói magatartás működésére, mely az eposz magyarországi kialakulásának dialektikájába igyekszik illeszteni a 16. század beilleszthetőnek vélt darabjait.

Némiképp változik a műfaj megítélése, amikor Riedl tárgykört váltva a széphistóriákról kezd beszélni.²⁷ Istvánfi Pál *Volter és Grizeldisze* kapcsán Istvánfi személyét egy *krónika*-szerzésben is jártas, de Tinódit meghaladó Tinódi-kortársként jellemzi és a szöveg műfajáról azt mondja: „Széphistóriáknak nevezik legalább litteratúratörténeteink azokat a verses elbeszéléseket, melyek a XVI. században regényes, többnyire idegen eredetű elbeszéléseket adnak elő. Maga Istvánfi az ő széphistóriáját (mint említettem) nem szép históriának nevezi, hanem krónikának mondja, melyből látszik, hogy a széphistória elnevezés nem volt olyan általános, mint gondoljuk. Hivatkozás híján nem tudjuk, pontosan mely irodalomtörténetekre céloz Riedl, amikor a széphistória kvázi terminusként való használatára céloz. Bármelyik is legyen azonban, problémái vannak vele: a *krónika* szót tarja autentikusabbnak rájuk nézve, már csak azon az alapon is, mert Istvánfi így nevezte saját szövegét, nem mellesleg Tinódihoz hasonlóan. Úgy tűnhet, hogy Riedl valóban műfaji határokat igyekszik érzékenyen, a kor szóhasználatát (is) megvizsgálva kijelölni, gondolatmenete azonban más – Talán Tinódi megítélése számára nem kifejezetten kedvező – irányba tart, a Ráskai Gáspárt tárgyaló fejezet elején ez

²⁷ RIEDL, *A magyar irodalom története... i. m.*, 81.

áll: „Abban az időben, mikor Tinódi Sebestyén virágzott, midőn leghíresebb műveit írta, abban az időben egy nógrádi főúr – nógrádi főispán, előbb temesi főispán volt – írt egy krónikát. Különös dolog. Amint láthatják, a magyar epikus költészet nem a lantosok révén virágzik a XVI. században, hanem a főurak írnak krónikát, amint ők nevezték széphistóriát.”²⁸ Túl azon, hogy ami Istvánfi esetében lényegileg krónika és nem széphistória, az Ráskai esetében első-sorban széphistória és csak másodsorban krónika, azt vehetjük észre, hogy a fikciót (lett legyen az akár import fikció) nem a hivatásos lantosok szájába (tollára) adja Riedl, hanem egy szándékosan udvari környezetbe lokalizálható udvari ember szájába (tollára).²⁹

Riedl a következőkben a széphistória és krónika szavakat egymástól elválaszthatatlan szinonimaként használja, amikor a 16. századi epika hagyatékát végigmeséli. Végül pedig a következőket jegyzi meg: a 16. századi epika szerteágazó tárgykörű, e különböző tárgyú szövegeket azonban összeköti, hogy 1.) elsősorban előadásra vannak szánva, és nem olvasásra – ebben a primitív szokásban a középkorra és a keleti hagyományokra hasonlít; 2.) a szövegek túlnyomórészt akrosztichonosak, vagy tartalmazznak kolofont [NB. mindkét jegy terminus nélkül kerül említésre]; 3.) forrásra hivatkoznak, felszólítással keltik fel a hallgatóság figyelmét; 4.) tanulság szerepel a szöveg végén („hiszen a század iránya, okoskodó és moralizáló”); 5.) gyakori címük a *szép história* és a *krónika* [pusztán címük és nem a műfajuk!]; 6.) nincs bennük lélektan, az esemény maga a fontos; 7.) formájuk alexandrinus vagy szapphói; 8.) „a szerzők szeretik az énekrendet, a maguk rendjét dicsőíteni” 9.) német spielmann poézis.

Riedl esetében végeredményben azt jelenthetjük, ki, amit másr korábban is tapasztaltunk a régi magyar epikát (és nem a históriát) nem feltétlenül összefüggő műfajnak gondolja, olyasvalaminek, amelynek bizonyos részei a megcsinosodott költészetben tökélyre fejlődnek, bizonyos részeinek az ad sajátos értéket, hogy művelői különlegesek (főurak) – végül azonban úgy jellemzi tárgyát, a verses epikát, hogy az *eposz* szó lecserélődik a *szép história* és *krónika*

²⁸ RIEDL, *A magyar irdalom története... i. m.*, 95.

²⁹ Érdemes tovább is nyomon követni az érvelést: „Mennyire változott az irodalmi ízlés, mennyire változott az irodalmi divat! Amit legjobban szerettek, az az énekelhető verses novella volt, amely ma már ritkaság számba megy. – Ezen verses novellákat hallgatták, vagy olvasták. Hallgatták, mert voltak professionatus énekesek, lantosok, akik kastélyról, kastélyra lovagoltak és elmondták a legújabb eseményeket, oly műben, amelyről ma alig tudjuk elképzelni, hogy irodalmilag érdekes, annyira hosszadalmasnak találjuk, vagy pedig elmondták azokat a verses novellákat, amelyeket széphistóriáknak nevezünk, melyek többnyire idegen származásúak, néha azonban magyar mondaát is tárgyalnak. Ezeket elmondták vagy lantosok, vagy főurak. Igen gazdag főurak maguk is – úgy látszik –, ebéd utánélkezdték énekelni és elmondtak énekszóval bizonyos egyházi recitáció hangján egy általuk szerkesztett verses novellát.” RIEDL, i. m. 95–97. E szövegészlet megengedőnek hangzik, de alapvetően preconcepciózus: a lantos mellel énekel unalmas ujságoló szövegei mellett, némely szórakoztató(bb) szövegeket, urak azonban sosem vetemednének ujságoló versek recitáló éneklésére. A költőibb szövegek költőibb környezethez kapcsolódnak, a széphistória közelebbről nem jellemzett műfaja nem gyakorlatias verscsinálás, hanem szubtilisebb poézis.

szavakra. Riedl nem egy 16. századi műfajról, hanem egy 16. századi jelenségcsoportról beszél, mely érdekes és bizonyos szegmenseit „érdekkel” kell szemlélni.

d.) Pintér Jenő

Pintér Jenő históriás énekekről több helyütt is értekezik. A jobbra felsorolásra szorító irodalomtörténete³⁰ mellett részletesebben is kifejti álláspontját *A históriás énekek és művelődéstörténeti vonatkozásai*³¹ című tanulmányában, noha vélekedése lényegesen rövidebb, ennél fogva sarkosabb Erdélyinél a műfaj mibenlétét illetően. A negyvenegynéhány oldalas dolgozat zöme a címben ígért művelődéstörténeti szempontot tartja jobbra szem előtt, de a tanulmány első két fejezete tartalmazza Pintér históriás énekek-meghatározását.

„Históriás énekek neve alatt, tudvalevőleg, régi költészetünk olyan epikai termékeit értjük, melyek rendszerint egykorú s legtöbbször hazai történelmi eseményeket tárgyalnak. [...] A históriás énekek tehát versbe szedett krónikák.”³² Véleménye szerint előfordul egykorú hazai eseményt elbeszélő história (Tinódi, *Kapitány György bajviadala*), régi (Tinódi, *Zsigmond király fogságáról*) s akad idegen is (Tinódi, *Károl császár hada Saxoniában*) s ez utóbbit ritkának tartja. „Alapkútfő gyanánt szolgáló igazi értéket” csak a hazai eseményeket tárgyalóknak tulajdonít. A pontos tényközlések miatt költői értéküket csekélynek mondja, de történeti szempontból épp emiatt válnak különös fontosságúvá. Szembeötlő, hogy ez a definíció mintha nem számolna egyéb, az eddigi vélemények szerint a históriák közé sorolandó szöveggel, szövegcsoporttal. És valóban nem is számol. „Voltaképpen minden történeti alappal bíró verses história a fenti cím alá tartoznék, de a tulajdonképpeni históriás énekektől mégis érdemes elválasztani a *bibliai* és az *ókori tárgyú* verseket. Ezek már tetemes számuknál fogva is elkülöníthetők, – el tartalmi körük következtében.” Az elkülönítés oka egyfelől nagy számuk tehát, másfelől pedig az, hogy tárgyuk nem jelent semmi hozadékot a művelődéstörténet kutatói számára, hiszen egytől-egyig a két legrangosabb forráscsoport a Szentírás, illetve a klasszikus antik irodalom táplálja e nem kreatív szövegeket. Népszerűségük mindazonáltal vitathatatlan, hasonlóan a „széphistóriának” nevezett, történeti alappal nem bíró, legfeljebb

³⁰ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve : tudományos rendszerezés két kötetben, I. A legrégebbi időktől Vörösmarty Mihály föllépéséig (800-1825)*, Bp., 1921.

³¹ PINTÉR Jenő, *A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai*, Bp., 1903.

³² PINTÉR, *A históriás énekek... i. m.*, 7.

mondai színezetű, verses novellákat. Az utóbbiak felemlítésével, egyúttal *régi elbeszélő költészetünknek* is adva van teljes felosztása.”³³

Pintér felosztása noha nem feltétlenül különbözik gyökereiben az eddig látott leíró szemléletű felosztásoktól egyéb szempontok mentén fogalomhasználatában radikálisan eltér azoktól. Az ok nyilvánvaló, egy művelődéstörténeti, ad absurdum szokástörténeti, vagy néprajzi adatokat forrásokból kihüvelyezni igyekvő kutatás leginkább ezeket az egykorú, hazai históriákat képes hasznosítani, ezeket tehát érdemes „megemelni” a többihez képest. Ezek művelődéstörténetileg értékesek, amazok ugyanúgy költőietlenek, ugyanúgy hiányzik belőlük a szerző fikciója, ráadásul még művelődéstörténeti tekintetben is haszontalanok, jobbára nyelvtörténeti vizsgálódásra alkalmasak csupán.

Pintér rendszere tehát a következőképpen fest:

Régi elbeszélő költészet		
históriás énekek	bibliai és ókori tárgyú énekek	széphistóriák

Ez a felosztás sokkal inkább emlékeztet arra a rendszerre, melyet Toldy Ferencnek szokás tulajdonítani, abból a szempontból mindenképp, hogy itt már valóban terminus a „széphistória” kifejezés. Bizonyos értelemben viszont nagyon is eltér attól. A bibliai és az ókori tárgyú szövegek ugyanis egy kategóriát képeznek. Pintér szűkszavúsága miatt nem eldönthető, hogy például a Lévai névtelen Páris históriája a széphistóriák, vagy az ókori tárgyú énekek közé sorolható. Az mindazonáltal világos, hogy a prekonceptiózus megközelítés miatt kerül a históriás ének külön kategóriába, és ugyanezen okból kapja a teljes műfaj a *régi elbeszélő költészet* nevet.

Pintér innentől kezdve csak saját *históriás ének* kategóriájáról beszél. „Ezek – lehet mondani – a történeti ismeretek terjesztésére, népszerűsítésére s ezzel egyértelműleg a hazafiúi tűz, nemzeti becsületérvés élesztése végett készültek.”³⁴

Szükségszerűen Tinódin keresztül közelít a műfajhoz, és odáig jut el, hogy a históriás ének három sarkpontja a történeti hűség, a vallásosság és a hazaszeretet, egy olyan korban, melyben a tudás szükségességének érzete fejlettebb, mint az írás-olvasás mestersége. A verses forma egyértelműen a népszerűsítést szolgálja, a későbbi korokban a költői alakítás tudatos-sága megsemmisítette a történeti énekeket. E folyamat két irányba mozdította a műfaj alaku-

³³ PINTÉR, *A históriás énekek... i. m.*, 8.

³⁴ PINTÉR, *A históriás énekek... i. m.*, 9.

lását egyfelől Zrínyi és Gyöngyösi tollán eposzba ment át, másrészt a „a nép költői tehetségű verselői” a ballada műfaja felé mozdították ez a tipikusan 16. századi műfajt. Majd arról beszél, hogy a hegedűsök és lantosok nem nyomtatják ki műveiket, így jelentős mennyiségű szöveg elveszésével kell számolnunk.

A későbbiekben tematikus csoportok mentén (tábori élet, élet a várakban, társadalmi élet) igyekszik kihüvelykezni a műfaj szövegeiből jobbra érdekes adatokat, adalékokat, így e szövegcsoporthoz elsősorban fontos művelődéstörténeti forrásként láttatja.

Pintér história-fogalma tehát alapvetően megközelítése miatt elfogultnak és nehezen elfogadhatónak tűnik, mindazonáltal a „széphistória” terminussá tételében és jelentésének megmerevítésében, valamint a „históriás ének” fogalom jelentésének leszűkítésében komoly szerepe volt.

e.) Szabolcsi Bence [és a szerkesztő]

Az ItK 41. évfolyamában két részletben jelent meg Szabolcsi Bence elsősorban a históriás ének zeneiségével foglalkozó dolgozata, mely azonban óhatatlanul érintette a históriás ének műfajának mibenlétét is.³⁵ Illetve ha a dolgozat maga kevésbé egy végtelenül tanulságos szerkesztői lábjegyzet (talán Császár Elemér tollából) mindenképp. Szabolcsi dolgozata alapvetően zenetörténeti hangoltságú – és noha szóba kerülnek a műfajt érintő kitételek is – nemigen lehet pontos históriafogalmat elvonni belőle. Szabolcsi egy igen nagyot markoló mondatához³⁶ fűz fontos lábjegyzetet a szerkesztő.

„A szerző a históriás ének korét nagyon kiterjeszti: egynek veszi a verses epikáéval. Igaz, hogy az a kor nem ismerte azokat a poétikai terminusokat, amelyekkel irodalomtörténetírásunk erre a korra vonatkozólag dolgozik (bibliai epika, történeti ének, egykorú események versbe foglalása, széphistória), de azért megkülönböztette a történeti énekeket — természetesen ebbe a csoportba tette a bibliai és mondai tárgyúakat is — és a költött tárgyú elbeszéléseket, s az emiutt «tárgyköri bővülés» jórészt az utóbbiakra vonatkozik, az igazi históriás énekekre épen nem. Viszont, ha elfogadva a szerző fölfogását, minden verses epikunira ráerőszakoljuk a históriás ének fogalmát, akkor az epika körében nem marad hely olyan «más irányzatok» számára, amelyek «nem kísérelték meg a belekapcsolódást a népi énekmondás tradíciójába.»³⁷

A szerkesztő azt a problémát feszegeti – nem melleleg igen érzékenyen és nem kevésbé helyesen –, hogy milyen viszonyt kell elképzelnünk a 16. századi epika és a históriás ének között. Azt a tételt fogalmazza meg, melyet bő ötven évvel később Varjas Béla fog majd, hogy a

³⁵ SZABOLCSI Bence, *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük*, ItK, 41(1931), 285–302, 423–444.

³⁶ „Ez azt jelenti, hogy egyetlen más mozgalom sem kezdeményezett akkora tárgyköri bővülést a magyar irodalom történetében, mint a históriás ének ; egyetlen mozgalom sem merített oly sok és sokféle forrásból : délről, keletről és nyugatról, mese-, legenda-, krónika-, eposz- és novella-irodalom évszázados készleteiből; másrészt egyetlen más irányzat sem kísérelte meg, hogy a népi énekmondás tradíciójába kapcsolódva nemzeti műzeneirodalmat sarjasszon epikus keretekben.” Uo. 423

³⁷ Uo.

históriás ének és a 16. századi epika nem szinonim fogalmak. Hogy minden bogár rovar, de nem minden rovar bogár. Azért tartom különösen fontosnak e lábjegyzetet, mert úgy látszik a probléma probléma mivoltában jócskán Varjas előtt is létezett, mint ahogy sajnos Varjas sem lépett annál tovább, mint egyetértett a rendszertani tétellel, mindazonáltal elkülönítésük lehetőségéről nem beszélt. Épp úgy, ahogy a szerkesztő sem: azontúl, hogy nem kis iróniával említi meg a „népi énekmondás tradíciója”-t, mint a históriás ének egyik fontos ismértvét, csak jelez egy fontos terminológiai kérdést, melyet azóta sem oldott meg senki.

f.) *A magyar irodalom története 1600-ig*

Az 1964-es akadémiai irodalomtörténetet, mely mindönk számára remekül ismert, sok tekintetben meghaladott és sok tekintetben meghaladásra érett, de mindezek mellett különösen figyelemreméltó. Alapvetően kronologikus felépítésű, így vizsgálódásunk szempontjából első rápillantásra nem is olyan beszédes. A kronológián belül azonban óhatatlanul műfaji felosztást követ, s ennek kibogarászása már izgalmasnak ígérkezik.

Az első históriás ének-szerű képződményekről az *A deák-irodalom kialakulása* fejezet *A deák-epika kialakulása* című V. Kovács Sándor által írt alfejezetében tudósít; megtudjuk, hogy a deák-epika közvetlen előzményei a lírai fogantatású propagandaénekek voltak, és a históriás ének maga „a régebbi, népszerű történeti epikát a literátusok műköltői szintjére emelte, a lírai hangvételi időszakú propagandaénekeket pedig az epikum irányába fejlesztette tovább”.³⁸ A rövid szövegek mellett néhány bekezdésnyi teret szentel a *Szabács viadalának*, valamint a *Pannónia éneknek*. A propagandisztikus szövegek között a *Cantio Petri Beriszlót* és a *Gesztli László énekét* említi.

Epikus költészetről legközelebb a *Reformáció évtizedeinek irodalma* című Varjas Béla jegyezte fejezetben esik szó, azon belül is a *Reformáció történetírása és a bibliafordítások* című alfejezetben. Itt három a reformáció történetiszemléletével kapcsolatba hozható versezett tárgyal röviden: Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* „kisdéd krónikáját” Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való históriáját*, valamint Dézsi András *Világ kezdetitől lőtt dolgokról* című versét.³⁹

Az epikus költészet a *Reformáció énekirodalma* alfejezetben kerül újfent terítékre. Varjas szerint e szövegek műfaji meghatározása „sokszor igen nehéz; általában két nagy csoportba oszthatók. Egyik a túlnyomóan intő-tanító tartalmú szerzemények, az ún. *prédikációs-*

³⁸ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 179.

³⁹ *A magyar irodalom története... i. m.*, 333–334.

énekek csoportja, másik az elbeszélő jellegű vallásos *históriáké*. Ez utóbbiak túlnyomó része ún. *bibliai história*, de van köztük néhány más témájú *egyházi história* is. Funkcióját tekintve az itt említett valamennyi énektípus az egykorú gyakorlatban – prédikációt helyettesítő, pótló vagy kiegészítő szerepet töltött be, amint erre együttes gyűjteményes kiadásaik ténye és Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyvének ama megjegyzése utal, hogy ezek az énekek »prédikáció gyanánt oktatnak«⁴⁰. Ezután szerzői fejezetek következnek bőséges lajstromokkal a művek tekintetében. [Ami a históriákhoz sorolt műveket illeti: Batizi András *Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról szép história*, Jónás prófétának *históriája*, *Az istenfélő Zsuzsánna aszonnak históriája*, Izsák pátriarkának *szent házasságáról való história*, illetve a korábban már említett világkrónika a *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* című vers; Sztárai Mihály hat szövegével szerepel *Eleazár históriája*, *História Esaiás harmadik könyvéből*, *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról, melyek az mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosak*, *Holofernes és Judit asszony históriája*, és két Varjas szóhasználatára szerint egyháztörténeti história a *Szent Athanasius püspök históriája* és a *História Cranmerus Tamás érseknek igaz hitben való állhatatosságáról* című verse.]⁴¹

A következő számba veendő alfejezet a *Bibliai história virágzása* címet viseli.

Varjas a bibliai história fejlődése kapcsán azt állapítja meg, hogy a 40-es 50-es években a bibliai história műfaja igencsak jól reprezentált; nagyrészt ótestamentumi tárgyú szövegekről van szó, legtekintélyesebb része propagandisztikus célzatú, biztatást és vigasztalást keresnek szerzőik maguk és mások számára, valamint kiemeli azt a csoportot, melyben a történet és a tanulság vallásos ugyan, de valójában már a szórakoztatás irányába hajlottak.⁴² [Az itt felsorolt művek: Fekete Imre *Sámuel, Saul és Dávid históriája*, *Sámson*, Dézsi András *Judás és Makkabeus története*, *Izsák áldozatjáról*, *Tóbiás históriája*, *A levitáról*, Kákonyi Péter *Asvérus királyról és Eszterről*, *Sámson* Baranyai Pál *Az tékozló fiúról*, Nagybáncai Mátyás *Józsefről*, Székely Balázs, *Tóbiás históriája*, Küküllei névtelen *Abigail asszonyról*, Békési Balázs *Szodoma és Gomora veszedelméről*, Biai Gáspár *Dávid és Betszábé históriája*.]

Szintén Varjas Béla jegyzi az irodalomtörténet 50. és 51-es fejezetét. Az előbbinek a címe *A históriás ének (tudósító énekek)* a másik *Krónikás énekek és regényes históriák* címet viseli.

E két fejezetben elszórtan a históriás éneknek magának és alfajainak kvázi-meghatározásával is találkozhatunk: „A históriás ének (a 16. században így nevezték nemcsak

⁴⁰ *A magyar irodalom története... i. m.*, 342–343.

⁴¹ *A magyar irodalom története... i. m.*, 343–345, 348–350.

⁴² *A magyar irodalom története... i. m.*, 352–355.

a történeti, hanem a novellisztikus, regényes, mesés, mondai, sőt vallásos bibliai elbeszélő témájú énekeket) új, sajátosan 16. századi műfaj. [...] A históriás ének tárgykörét tekintve igen változatos, széles skálájú műfaj. Énekei nagy általánosságban négy fő témakör szerint oszlanak meg: vallásos históriák, tudósító énekek, krónikás énekek és regényes históriák. Időben legkorábban – talán még a középkor utolsó évtizedeiben – a legutóbbi típus jelentkezhetett. A reformáció hatására azonban hamarosan a vallásos históriák kerültek túlsúlyba (amelyektől a reformáció keretében volt szó); ezek mellett a tudósító énekek alkották eleinte a második nagyobb számú csoportot; míg a harmadik és negyedik tárgykörhöz tartozó krónikás, illetve regényes históriák látszólag egyelőre háttérbe szorultak.”⁴³ E meghatározás után egy Tinódi-alfejezet következik. Varjas Tinódit kiemelkedően fontos szerzőnek tartja, „akinek munkássága azonban az egész históriás műfaj, tehát általában a magyar műepika kialakulása szempontjából is nagy jelentőségű.”⁴⁴ Voltaképp az egész Tinódi-oeuvre-öt felsorolja, a regényes-, bibliai-, történeti tárgyú história alműfajok rendszere szerint. Ezután Tinódi-követőiről beszél számos vers [Tőke Ferenc *Historia obsidionis insulae Antemi...*, egy ismeretlen szerzőjű *História Szigetvárnak veszéséről*, a szintén névtelen szerzőjű *Az vitéz Turi György haláláról*, Csanádi Demeter *Vita Joannis Secundi*, egy névtelen *Ikon vicissitudinis vitae humanae*, Salánki György *Historia cladis turcicae ad Nadudvar*, Tardi György *Historia Szikszoiensis*, és a névtelen szerzőségű *Cantio de militibus pulchra*] megemlékezésével.

A következő *Krónikás énekek és regényes históriák* fejezet megint műfajt érintő megjegyzésekkel kezdődik.

„A históriás énekek e harmadik és negyedik csoportjába tartozó művek régi «lőtt dolgokról», azaz régmúlt eseményekről szólnak. Tárgyuk szerint történeti, mondai és novellisztikus témák egyaránt fellelhetők közöttük. A kor felfogása szerint ezek is igaz megtörtént eseményt adnak elő, hiszen valamennyiük mellett «nagy sok írás» tesz tanúbizonyságot, s egyúttal mindegyik hasznos tanulságul is szolgál. De mindezek felett van még egy igen vonzó tulajdonságuk – amint Heltai Gáspár mondja a *Cancionale* címlapján, «gyönyörűségesek hallgatásra és olvasásra». A szórakoztatás eleinte nem hangoztatott szándék, csak mintegy mellékes velejárója a témának. A gyönyörködtetés irodalmi eszközei, módjai is csak lassan érvényesülnek, tudatosodnak. Az „igazmondáshoz”, a forrásaikhoz való ragaszkodás, a tudóskodó írói hivatásérzés még fékezi az egyéni kezdeményezést, az invenciót. Mégis a szórakoztatás, a gyönyörködtetés hangoztatása mind nyíltabb, mind erősebb lesz; szaporodnak az olyan szer-

⁴³ *A magyar irodalom története... i. m.*, 388.

⁴⁴ *A magyar irodalom története... i. m.*, 388–389.

zemények, amelyekben a tanulságok emlegetése már alig zavarja az elbeszélést, sőt feltűnnek olyanok is amelyekből az oktató hang már teljesen hiányzik.”

A krónikás énekekről szóló fejezetben Nagybáncai Mátyás *Az vitéz Hunyadi János viadaljáról*, Görcsöni Ambrus *Mátyás király*, a Nikolsburgi névtelen *Kenyérmezei viadalról*, Temesvári János *Béla királyról és tatárokról*, Máдай Mihály és Szegedi András Jeruzsálem pusztulásáról szóló versei kerülnek említésre, majd a nem magyar tárgyú krónikás énekekről szóló bekezdésben Kákonyi Péter *Astiages és Cyrus*, Varsányi György *Xerxes históriája*, Hunyadi Ferenc *Trója veszedelméről* szóló verse és Ilosvai Selymes Péter *Nagy Sándorról és Ptolemeus királyról* szóló verse.

Ezután egy újabb szerzői fejezet következik, Ilosvai Selymes Péterről. A Nagy Sándorról szóló história (1548) és a *Tholdi Miklós jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való história* (1574) szerint ez már abszolút szórakoztató.

A regényes históriák felsorolása után (Tinódi, Jázon és Médea; Istvánfi Pál, Voltér és Grizeldisz; Ráskai Gáspár, Vitéz Francisco; Szilágyi és Hajmási; Béla királyról és Bankó leányáról; Valkai András Bánk bán históriája) a műfaj következő említése a *reneszánsz irodalom fénykora/a reneszánsz szépirodalom/a verses epika* Klaniczay Tibor és Stoll Béla jegyezte fejezetében történik. Annyi mindenféleképp megjegyzendő, hogy a némely vélekedések szerint Balassi Bálinthoz köthető *Eurialus és Lucretia* szerepel itt költői munkaként

Czobor Mihály aithiopika-fordítása mellett. A *Kézikönyv* gondolkodásmódjára és rendszerezésére – s talán az irodalomtörténet-írásra általában jellemző ez a gesztus: az Eurialus és Lucretia afféle csúcsteljesítménynek látszik lenni.

A következő Stoll Béla írta fejezet (*Szórakoztató verses história*) tematikusan elosztva (moralizáló történetek, szerelmi históriák, antik tárgyú históriák) tárgyalja a műfaj későbbi darabjait.

A *Kézikönyvről* a históriás ének fogalma kapcsán annyi összegezhető, hogy fejlődésről beszél a tekintetben is, hogy egyes témák miképpen hódítanak tért és enyésznek el, de a tekintetben is, hogy hogyan változik a költői szövegek minősége a századforduló felé közeledve.

g.) Varjas Béla (*A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*)

Az eddigi összefoglalásokhoz képest mindenféleképpen radikálisan újszerű Varjas Béla megközelítése, melyet a *Magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* című 1982-es kötetben fogalmaz meg. A korábbi összefoglalások az anyag összegyűjtésén felül kvázi esztéti-

kai szempontokat érvényesítettek (Toldy), keletkezésük társadalmi és irodalmi szempontú elemzésükkel foglalkoztak (Erdélyi), vagy adott eszme- és korszaktörténeti hálóban helyezték el az egyes műveket (*A magyar irodalom története 1600-ig*). A *Spenót* históriás énekről szóló fejezetei közül számosat jegyző Varjas önálló kötetében ottani eredményeinek átvétele mellett egyéb szempontokat is érvényesít, voltaképpen ez a feldolgozás egyike az első kritikátörténeti igényrel megfogalmazott megnyilatkozásoknak e témában. Kötetének *A históriás ének és társadalmi funkciója* című terjedelmes fejezetének elején a *Históriás énekfajta* című alfejezetben a műfaj egységes értelmezésére tesz sok tekintetben figyelemreméltóan érzékeny kísérletet.⁴⁵

A műfajról és annak általunk is ismerhető részéről azt tartja, hogy mivel a nyomtatásra és az írásbeliségre leginkább a prózai szövegek voltak ráutalva, a magyar nyelvű nyomtatott kiadványok között aránylag kevés maradt ránk, a vers ugyanis élőszóban és kéziratban is megél. A históriás éneket, más néven históriát, krónikát a 16. század rendkívül heterogén tartalmú énekirodalmának egy sajátos, de igen gazdag termésű ágának gondolja. A krónika és a história jelentése szerinte még nem kapcsolódik a prózai, vagy a verses irodalomhoz, hiszen a címek jobbára tartalmilag foglalják össze a munkákat, nem utalnak a verses vagy prózai formára. Némiképp következetlenül hozzáteszi, a história kapcsán olyan nagy szükség nem is lett volna a verses—prózai opozíció jelölésére, ugyanis akkortájt nem verses szöveg címében a história kifejezés csak a *Poncianus* esetében fordult elő, és sejtetően a mára már elveszett Nagy Sándor regényben lehetett, a prózai szövegeket jobbára krónikának mondták. „A század köznyelvi használatában – ha nem is kizárólag – histórián elsősorban a versben írt, énekelhető történetet vagy ahogyan akkortájt mondták: »lött dolgot« értettek (ma éppen fordítva: prózában előadott történetet).”⁴⁶ Varjas tehát a 16. század szóhasználatában próbál terminológiát tetten érni. Úgy tarja, hogy a *krónika* kifejezés a prózai, a *história* a verses epikai alkotások megjelölésére szolgált. Az esetleges kivételeket a szerinte nem teoretizált, egzakt poétikai fogalmakkal nem operáló 16. század bizonytalan szóhasználatának rovására írja. Kétségtől tetszetős elképzelés ez: a *Poncianus* és a Tinódi-féle *Cronica* áll egy-egy kivételként a másik oldalon. De egyéb példák könnyen átrajzolhatják ezt az imponálóan egyszerű képet. Kétségtől pikáns a *Szendrői hegedűsének* ötödik strófája, mely alapvetően parodisztikus, ironizáló hangneme miatt különösen elgondolkodtató.

⁴⁵ Az összefoglalás a kötet vonatkozó része alapján készült. A továbbiakban e fejezeten belül a tartalmi idézeteket nem, a szó szerintieket minden esetben jelölöm. VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai 1984. 125–252.

⁴⁶ VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 126.

Négy patkója kezemben,
Vagyok oly reménségben,
Bizodalmam Krisztusban,
Azután krónikámban.

Az egész versezet sajátos viszonyban van a 16. században „megszokott” epikus beszéd-móddal. A *krónika* kifejezés használata a beszélő saját, dicstelen történetével kapcsolatban az iróniát nem a próza—vers ellentétben játssza ki, sokkal inkább az elmondásra érdemes vagy a jobbára elhallgatandó téma ellentétében. Ha valóban mereven a prózai epikát jelölő terminus lett volna a *krónika* szó, akkor aligha használta volna ilyen összefüggésben e vers szerzője.

A história sem lehetett pusztán a versekre használható kifejezés, ezt már Varjas is így gondolja, hiszen a későbbiekben a „históriás ének” terminus használatát javasolja, és itt érdemes is hosszabban pontosan idézni.

„A história vagy históriás ének megjelölés tehát a XVI. században egy tárgykörét tekintve igen változatos, széles skálájú műfaj egységes, átfogó elnevezése. A két név közül ma a XVI. századi sajátos epikus énekfajta megjelölésére kétségtelenül a hosszabb, de kevésbé félreérthető »históriás ének« használata a helyesebb. Irodalomtörténet-írásunkban azonban a múlt század hatvanas éveinek végétől kezdve nem a műfaj egészét jelölték vele, hanem Toldy Ferenc nem éppen szerencsés értelmezése folytán csak a történelmi tárgyú énekeket, míg a regényes, mondai, mitológiai, szerelmes témájúakat »széphistóriák«-nak, a vallásos-bibliai történeteket pedig »bibliai históriák«-nak nevezték.”⁴⁷ Arra Toldy-helyre hivatkozik Varjas, melyet a korábbiakban már idéztem. Ő is azok közé tartozik, akik rendszert vélnek találni egy végtelenül esetleges, definíciószerű szóhasználatra egyáltalán nem törekvő leírásban. Fentebb a két Toldy-féle összefoglalás „terminológiai következtelenségeit” bemutató táblázatból látható lehetett, hogy az irodalomtörténetek szerzője nem terminusokkal operál. Az mégis elgondolkodtató, hogy Varjas Toldyra hivatkozva látszik megmervíteni a Toldynál sohasem létezett, tematikus szempontok alapján leíró rendszert. Sőt látszólag tovább is finomítja ezt a vélt felosztást. Hosszan érvel amellett, hogy a „széphistória” terminus Toldynál keletkezett jelentése alapvetően hibás, hiszen a „szép” jelzőt figyelemfelkeltés céljából bármilyen témájú mű címébe szívesen odabiggyesztették. A hármas tagolást mindazonáltal elfogadhatónak gondolja.

„Elvileg ugyan nem kifogásolható egy régi műfajnak új tematikus felosztása, pl. a jobb tárgyi-tartalmi áttekintés végett, s az egyes csoportoknak az egykorú szóhasználatból vett vagy újabb keletű műszóval való jelölése sem. Ezúttal mégis elhibázottnak látom a históriás ének, széphistória, bibliai história hármas felosztás elnevezéseit, egyrészt mert az *egész* műfaj

⁴⁷ VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 126.

eredeti nevét lefoglalta a műfaj egyik tárgykörének jelölésére, s helyette az egészre nem tudott valóban kifejező új terminust találni, másrészt, mert éppen ennek következtében a különböző témakörökbe sorolt énekek műfaji és formai összetartozását, egységét megbontotta és elhomályosította. Az olyan általános műnembeli elnevezések, mint »a XVI. századi epika«, »elbeszélő költészet« stb. semmit sem fejeznek ki a műfaj sajátos jellegéből. Hiányzik belőlük annak érzékeltetése, hogy a magyar irodalomnak egy speciálisan XVI. századi műfajáról van szó, a korszak különös társadalmi feltételei között kialakult elbeszélő énekirodalomról, amelyet a históriás ének fogalma mind tartalmi, mind formai szempontból találóan jelöl. Éppen ezért a a *históriás ének* elnevezést az egész műfajra vonatkoztatva használom, míg a történelmi tárgyúak csoportját *történeti énekek* néven említem. Ez utóbbiakat pedig aszerint, hogy ha a közelmúlt eseményeiről számolnak be: *tudósító énekeknek*, ha pedig (rendszerint krónikákból merített) régmúlt eseményt adnak elő: *krónikás énekeknek* nevezem. A regényes, szerelmi témájú énekeket – Toldy óta elfogadott értelemben – *széphistóriák*, viszont a bibliai és egyháztörténeti vonatkozású énekeket *vallásos históriák* néven fogom össze. Históriás énekek közé csak a valóban elbeszélő tartalmúakat sorolom, az epikai mag (cselekmény) nélküli vitázó, oktató, feddő, prédikációs énekeket, noha ezeket a históriás énekekhez több-kevesebb rokonság fűzi, mégis mellőzöm.”⁴⁸

Fontosnak tartottam ezt a hosszú passzust teljes terjedelmében idézni, hiszen majdnem minden mondata igen súlyos és igen érzékeny megállapítást tartalmaz. Egyfelől izgalmas Toldy rendszerének átvétele/megteremtése. Annak ugyanis Varjas szerint az ad létalapot, hogy „jobb tárgyi-tartalmi áttekintést” tesz lehetővé. Későbbi gondolatmenete szempontjából egy ilyen megközelítés használata elengedhetetlen. Egy alapvetően társadalmi szempontú elemzés bázisa a tematikus felosztás. A adaptálás (legyen az bár ez esetben épp a megteremtéssel azonos) egyúttal alapvetés is. Röviden arról van szó, hogy egy lappangó, vagy csak sejtett rendszer finomítása Varjas monográfiája után már mint módosított, finomított, megtisztított rendszer írja le a 16. század históriás énekirodalmát. Túl ezen a mozdulaton más szempontok is indokolják a pontos és hosszú citálást. Varjas rendszere

históriás ének				
történeti énekek		széphistóriák	vallásos históriák	
tudósító énekek	krónikás énekek		bibliai vonatkozású énekek	egyháztörténeti vonatkozású énekek

⁴⁸ VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 126–127.

olyan leíró szempontok alapján készül el, mely tematikusan bármilyen 16. századi epikai maggal rendelkező költeményt gond nélkül el tud helyezni. Alapossága különösen figyelemreméltó. Külön kategóriát szán azoknak a vallásos természetű szövegeknek, melyek nem a Bibliából merítik témájukat, vagyis fontosnak tartja a történeti tárgyú énekektől való megkülönböztetését minden olyan szövegnek, mely alapvetően kapcsolatba hozható a vallásossággal. A gesztus talán első pillantásra nem tűnik figyelemreméltónak. Abból a szempontból azonban igencsak elgondolkodtató, hogy a tematikus felosztás mégsem a tárgy természete szerint ítélt pusztán, hanem a szövegek oktató célzata, illetve az oktató célzat irányultsága mentén is feloszt. Varjas számára a *históriás ének* tehát nem elsősorban magában véve fontos műfaj a 16. század költészetében, hanem alfajai és alfajainak egymáshoz való viszonya, megoszlása tekintetében az, vagyis az általa szőtt (al)műfaji háló a társadalmi szempontú megközelítés igazolását szolgálja, de legalábbis elősegíti. A meghatározás egzakttsága természetesen sok kívánnivalót hagy maga után. Számos igen fontos állítást tartalmaz, melyek végül csak bajosan állnak össze pontos meghatározássá. Varjas *históriás ének* fogalmát összefoglalva e műfaj olyan szövegeket jelölhet, melyek 1.) a 16. században keletkeztek, 2.) van epikus magjuk és 3.) tartalmi-tematikus szempontok alapján három csoport néhol tovább tagolható osztályába rendezhetők. Kiegészítésképp hozzá kell tenni a meghatározáshoz, hogy ezeket a szövegeket nem írhatja le a „16. századi epika” vagy az „elbeszélő költészet” kifejezés. A látszatát is el szeretném kerülni annak, hogy e passzus karikírozásával megmosolyognám Varjas Béla gondolatmenetét. Épp ellenkezőleg. Azt gondolom, hogy a definíció definíciószerűtlensége éppen olyan termékeny irányokba mozdíthatja a műfajról való gondolkodást, melyek végül majdhogynem pontos meghatározását adhatják e műfajnak. Roppant érzékenynek és hihetetlen fontosságúnak gondolom Varjas kitételét, mely a műfajt kizárólag 16. század (legfeljebb a 17. század eleje) műfajának gondolja. És azt gondolom, meg is oldotta volna a műfaj definiálásának kérdését, ha nem sorolt volna ide minden epikus maggal rendelkező versezetet és nem pusztán a cselekmény nélküli vitázó, oktató, feddő prédikációs énekeket hagyja innen el, melyeket – szerinte – számos (közelebből nem meghatározott) jegy akár ide is kapcsolhatna.

Talán az sem érdektelen, hogy teljességgel új szempontok bevonásával jut el később odáig, hogy a 16. század elején keletkezett, pontosabban vélhetően akkor keletkezett (pl.: *Szabács viadala*, Csáti Demeter *Pannónia megvételeiről*) epikus szövegeket miként nem tekintti *históriás ének*nek. Az efféle versek és a *históriás ének*ek közti különbséget a szerzői öntudat megjelenésében, a pontos forráskezelésben, illetve az újszerű témákban látja Varjas. Szerinte a *históriás ének*ek nem az öncélú mulattatás szándékával keletkeztek, tanulságot tartalmaznak,

melyek gyakran vallási-erkölcsi természetűek; a szövegek programszerűen aktualizáltak. Kettős természetű költeményekről van szó, melyek egyaránt énekelhetőek és olvashatóak.

A későbbiekben a *históriás ének* műfaját történetileg igyekszik elhelyezni. Az orális epikával való rokon vonásait és különbségeit egyaránt hangsúlyozza, kezdeményezőinek a literátus és humanista műveltségű világiakat tartja, akik vagy idehaza tanultak, vagy peregrináltak is, de ezek a legelső képviselők nyíltan legalábbis sosem álltak a reformáció oldalára. Úgy látja, hogy a kezdetek mindenféleképp világi jellegűek lehettek. Tinódi Jázon és Médeáját említi mint az egyik első, ránk maradt darabot és a szintén 1539-re datált *Historia regis Voltert*, Istvánfi Pál tollából. E két világi tárgyú szöveg után azonban hamarosan megjelentek az élelmes protestánsok, akik azonnal meglátták a műfajban rejlő propagandaerőt, Batizi András, Baranyai Pál, Kákonyi Péter, Fekete Imre, Sztárai Mihály stb.⁴⁹

Ezután a témakörök szerinti osztályozás következik. A társadalmi szempontból elengedhetetlen elemzés hibájaként rögvést meg kell említeni, hogy a statisztikailag elemzett szövegeket kevés kivételtől eltekintve Varjas nem nevezi meg.

Egészen pontosan 155 *históriás ének*et osztályoz a szerző, azzal a kitételrel, hogy ennél voltaképpen jóval több lehetett, mindenesetre ezt a 155 darabos (hangsúlyozom: nem egyedített) anyagot reprezentatív mintának tartja.⁵⁰

1560 előtt keletkezett a szövegek zöme (74 db), ebből 43 db 1530–1550 között, 1551–1560 között 31 db.

1561–1570 között 20 darab, 1571–1580 között 28, 1581–1590 között 13, a századfordulóig pedig újabb 17 darab, melyhez Varjas szerint hozzá kell számítani újabb három bizonytalan keltezésű szöveget, 1650-ig pedig mindössze 20 olyan szöveget ismerünk, melyek a *históriás ének* műfajával kapcsolatba hozhatók.

A ránk maradt anyag megoszlását azzal magyarázza, hogy a csaknem teljességgel protestánssá váló ország protestantizálódásában nagy szerepet játszottak a *históriák* éppúgy, mint a *prédikációs énekek*, melyeket alighanem a gyülekezeti énekekre jellemző szorgalommal énekeltek és nem csak templomokban, hanem egyházi és világi ünnepségek vagy más énekmondó alkalmak keretein belül. A bibliai történetek világi énekmondóknál nyilvánvaló népszerűségét azzal igazolja, hogy ezek a szerzők szinte kivétel nélkül írtak bibliai *históriát* is. Az anyag tematikus megoszlása 1560-ig mindenesetre érdekes, 44 darab, vagyis több mint 60%

⁴⁹ Megjegyzendő mindazonáltal az is, hogy két 1539-es szöveg nyomán Varjas azt teszi fel, hogy valamilyen világi előzményekkel rendelkező, később pedig – egy időre legalábbis – a propagandaköltészet szolgálatjává váló műfaj lenne a *históriás ének*. E két megemlített szöveget tehát nem magában állónak és mint ilyet tartja érdekesnek, hanem egy megsemmisült korpusz mutatóba ránk maradt darabjainak gondolja. Hogy nem feltétlenül van okunk ezt gondolni, arról a harmadik fejezetben bővebben lesz szó.

⁵⁰ A statisztikai megközelítések lehetőségeiről és veszélyeiről lásd a harmadik fejezetet.

vallásos témájú. Az 1560-as tematikus fordulatnak pedig az lehetett Varjas szerint az oka, hogy a térítés és a hitélet szerepét mindinkább átvették a prózai prédikációs kötetek, postillák és vitairatok, a históriás ének pedig egyre inkább világi témákat keresett. Három szinte szabályosan 20 évenként változó tematikus szakaszt határoz meg a históriás énekek kapcsán: 1560-ig a vallásos témák vezetnek a világgal szemben 44:30 arányban, 1560—1580 között 10:38 az arány és 1580—1600 között 23:10 megint csak a világiak javára, és két utóbbi korszak között az a különbség, hogy a világi tárgyú költeményekben fokozatosan a regényes darabok kerülnek túlsúlyba szemben a történetiekkel (3:27; 14:24; 14:9).

Az *elvilágiasodásról*⁵¹ szólva a két világi csoport közti keskeny határsávot említi, melyet végtelenül egyszerű átlépni (talán épp azért, mert a 16. század sosem gondolkodott effajta kategóriákban), ilyenformán Valkai *Andoinus és Alboinus története* című műve vagy Cserényi Mihály *A persiai fejedelmekről* című műve kényelmesebben helyezhető be a regényes tárgyú széphistóriák osztályába semmint a vegytisztán történeti tárgyúakéba. Mindennek a legfőbb oka az lehetett – írja –, hogy a kor nyomdászai nem szívesen vallották be, hogy kiadványaikkal egyszerűen szórakoztatni akarnak. Megemlíti, hogy e szövegcsoporthoz forrásai írásosak, sőt előfordult az is, hogy több forrás összedolgozását találjuk meg egy-egy műben. A szóba jöhető magyar és külföldi források felsorolása után összegzés következik, mely a azt emeli ki, hogy az elvilágiasodás legfőbb oka az lehetett, hogy „idők jártával a humanista műveltségéből mind több szívódott fel a társadalom tágabb rétegeiben.”

A dolgozat legfontosabb részének a históriás ének meghatározására tett kísérletet tartom. Már a *Spenót* Varjas Bélája is terminus-szerű fogalomként használja a kifejezést, de ebben a tanulmányban kapjuk olyan körülírását, mely alapján akár egy létező 16. századi műfajként kezelhetjük. A későbbiekben még előkerülő igen finom és érzékeny apró megfigyelései azonban nem árnyalják mondandóját olyan mértékben, hogy Varjas históriásének-fogalmát ne foglalhatnánk össze annyiban, hogy az a 16. század sajátos verses epikai műfaja.

⁵¹ Az elvilágiasodás fogalmának használata abban az értelemben bizonyosan különös óvatosságot kíván, hogy míg bizonyos szerzők bibliai históriát írnak szövegeik tanulsága nyilvánvalóan morális és nem teológiai. A feldolgozott bibliai történetek „üzenete” sok esetben meglehetősen világi természetű: Istenben bízva megverhető a török; hívő ember házassága kiválóbb lesz, az istentelenekénél stb. Tehát elvilágiasodásról beszélni leginkább a forrás, a feldolgozandó anyag kiválasztása tekintetében lehet, a szövegek közvetítette tanulság tekintetében kevésbé.

h.) Pirnát Antal (*Fabula és história*)

Teljesen más szempontrendszert követ Pirnát Antal, amikor a história mibenlétéről szóló dolgozatát írja.⁵² E mindenki által ismert tanulmány nagyjából megjelenése óta kötelező olvasmány egyetemeinken, fontosabb téziseinek referálása azonban korántsem haszontalan. Pirnát az addig csaknem kizárólag leíró természetű megközelítéseken túllépve a fogalmat magát, s annak jelentésének korszakonkénti módosulását vizsgálja. Kritikatörténeti szempontokat követ tehát, amikor az irodalom magáról való (a 16. században meglehetősen szétszórt és kis mennyiségű) megnyilatkozásait veszi számba. Gondolatmenetét a végletekig leegyszerűsítve úgy szokás összefoglalni, hogy Pirnát a korszak terminológiáját kutatva a históriát a 'lött dolog', *res gesta*, a fabulát a 'költött dolog', *res ficta* jelölőjének gondolja. A helyzet azonban Pirnátnál sem ennyire egyszerű. „A história – tehát a szó legszélesebb értelmében – minden olyan elbeszélés, amelynek tárgya valamilyen valóban megtörtént esemény, *res gesta* »lött dolog«. A historikus feladata úgy, abban a logikai kronológiai sorrendben elbeszélni az eseményeket, amint azok valóban megtörténtek: a költő dolga, hogy anyagát a poétika szabályai szerint rendezze el, s joga, sőt kötelessége is »fabulákkal keverni a históriát« – mint Zrínyi mondja – még akkor is, ha művének tárgya valóban megtörtént esemény.”⁵³ Majd később: „A XVI. századi epikus énekszerzőink többsége tehát tudatosan nem költeményt (poémát, eposzt, »versszerző találmányt«) alkot, hanem *históriát*. Az igazi epikus *költemény* a magyar nyelven e korban annyira ritka, hogy a műnem megnevezésére a XVI–XVII. századi magyar nyelvnek még szava sincsen. Az a néhány költő, aki már szándékosan nem históriát ír, hanem igazi elbeszélő költeményt, munkáját kényszerűségből még mindig »históriának« nevezi, bár a poétikában jártasabb olvasói számára jelzi azt, hogy írása mégsem *igazi* história. »Fabulákkal kevertem az históriát: de úgy tanultam mind Homerostul, mind Virgiliustul – írja Zrínyi Miklós –, az ki azokat olvasta megismerheti egyiket az másiktul«”⁵⁴ Pirnátnál tehát más szempontok szerint osztható fel az epikus költészet: história mindaz, ami pontos és szabatos történetmesélést tartalmaz a valóságnak megfelelően, és kényszerűségből hivatik históriának mindazon poétikai szabályok mentén születő epikus szöveg, mely nem ragaszkodik a valósághoz, vagyis fiktív, fabulás elemeket tartalmaz. A teljes *Szigeti veszedelem Az olvasónak*⁵⁵

⁵² PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK 1984/2, 137–149.

⁵³ PIRNÁT, *Fabula... i. m.*, 137.

⁵⁴ PIRNÁT, *Fabula... i. m.*, 139.

⁵⁵ Az olvasónak

Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta **historiáját**; énnékem is 100 esztendővel az után történt írnom Szigeti veszedelmet. Virgilius 10 esztendeig írta Aeneidost; énnékem pedig egy esztendőben, sőt egy télben történt véghez vinnem munkámat. Eggyikhez is nem

szóló ajánlása figyelemre méltó ebből a szempontból, vagyis érdemes megvizsgálni, hogy terminológiailag szabatos-e.

Félkövérral szedtem az ajánlás szövegében a *história* szót és mindazon kifejezéseket is, ahol a Pirnát-féle gondolatmenetet érintő fogalmak szerepelnek. Figyelmesen olvasva a szöveget könnyen belátható, hogy Zrínyi egészen bizonyosan nem terminusként használja a *história* kifejezést.

Az első említéskor Homérosz eposzát nevezi *históriának*, talán nem túlzott merészség, ha e helyütt epikus alkotásként értjük, másodjára alighanem „lőtt dolog” jelentésben szerepelteti, a harmadik említés többféle jelentést enged meg (lehet akár „lőtt dolog”, de történet, epikus alkotás is), negyedszerre pedig a *magános dolgok keresésének* az ellentéte, vagyis [országos] történelem lehet. Meg sem kísérthet az a lehetőség, hogy konzekvens *história*-fogalmat használja Zrínyi, ebben az esetben ugyanis – épp Homérosz műve kapcsán – a rész-egész viszonyban keletkező ellentmondással találkozoznánk. Homérosz *históriát* ír, melynek alkotóelemei *história* és *fabula* lennének. Vagyis az egyik fogalom azt jelentené, melynek ugyanaz csak egy komponense. A kérdés ezek után az, hogy Pirnátnak igaza van-e abban, hogy kényszerűségből neveznék az ilyen, fikciót is tartalmazó alkotásokat *históriának*. Aligha. Zrínyi ugyanis saját művét nem nevezi *históriának*. Sőt valami egészen furcsa dolognak kell gondolnunk a *Szigeti veszedelmet* az ajánlás szövege alapján. Olyasvalaminek, melyet szerzője – minden bizonnyal az előszóktól elvárható kötelező szerénységgel – nem hasonlít a két nagy eposzíró poéta munkáihoz, melyet mulatságért írt, de amolyan (megint szerénykedik) műkedvelőként, nem *profi* költőként. A helyzetet némiképp árnyalja, ahogy olvasóját megszólítja: gond nélkül ki tudja választani a költött dolgokat a valóságtól mindaz, aki *olvasta* az antik elődöket; és elhiszi, hogy szegény és idegen szavakkal ékesítendő a magyar nyelv mindaz, aki *históriát* ír, vagyis mindenki, aki történeteket mesél el.

hasonlítom pennámat, de avval ő előttök kérkedhetem, hogy az én professiom avagy mesterségem nem az *poesis*, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál: az kit irtam **mulatságért** irtam, semmi jutalmot nem várok érte. Őnekik más gondjok nem volt, nekem ez legutolsó volt. Irtam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni. Vagyon fogyasztás verseimben, vagyon mind az holdban, mind az napban, kit mi eclipsisnek hivunk. Ha azt mondják: *saepe et magnus dormitat Homerus*, bizony szégyen nélkül szemlélhetem csorbáimat, igazsággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdöm nem volt hozzá, hanem első szülése elmémnek. És ha ugyan corrigálnám is úgy sem nem volna *in perfectione, quia nihil perfectum sub Sole, nam nec chorda sonum dat, quem vult manus et mens*. Fabulálkkal kevertem a **históriát**; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul, **az ki azokat olvasta**, megesmerheti egyiket a másiktul. Török, horvát, deák szókat kevertem versemben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: **az ki historiát ír**, elhiszi szótát.

Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam Szulimán halálát: horvát és olasz crónikábul tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják. Hogy Istvánfi és Sambucus másképpen írja, oka az, hogy nem úgy nézték az *magános* való dolgoknak keresését, mint az országos dolgoknak **historia-folyását**. Akármint volt, ott veszett Szulimán császár, az bizonyos. Irtam szerelemről is, de csendessen; nem tagadhatom, hogy olykor az is nem bántott; osztán nem egyenetlen az szerelem vitézséggel, abból az versből tanultam:

*In galea Martis nidum fecere columbae,
Apparet Marti quam sit amica Venus.*

Isten velünk.

Gróf Zrínyi Miklós

[A félkövér kiemelések tőlem származnak.]

A fenti bekezdés nem hivatott többre, mint beláttatni azt, hogy a 16. század históriás énekeit egy 17. században megjelenő ingatag fogalomhasználat alapján megítélni merőben kockázatos vállalkozás, már csak azért is, mert az idézett előszó fogalmilag ingatag. Ingatag, hiszen olyan szövegről van szó, mely az előszavakra jellemző apologetikus hangnemben íródik; nem egy műfajról beszél, az őt követő szöveget sem definiálja, hanem a *captatio benevolentiae* toposzaival élve követi a konvenciókat. Elsődleges szempontja nem az, hogy Homérosz vagy Vergilius követőjének látsszék, hanem, hogy poétikailag indokolt legyen mindaz, melyet poétaként – még ha nem is profi, mindazonáltal szerény poétaként is – tenni akar, vagyis, hogy dédapja apoteózisát megírhasssa.

A história és fabula fogalmának szembeállításra Pirnát egy másik szöveget is idéz, Gyöngyösi István *Kemény János emlékeztetének* olvasóhoz címzett ajánlását.⁵⁶ A szöveg ropant izgalmas, de talán érdemes egészében alaposabban megvizsgálni, és nem csak a Pirnát által idézett passzust.⁵⁷

⁵⁶ Gyöngyösi ezen ajánlása Pirnát óta számos alkalommal került elemzésre: KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 65(1983), 545–591; KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi* = Uő, „*Eleink tündöklőse*”, Bp., 1996, 19–50; JANKOVICS József, „*Gyöngyösi drága gyöngy versei*”: A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése = GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megelégedett Főnix*, kiad. jegyz. JANKOVICS József NYERGES Judit, Bp., 1999, 274–299; 289–290; BARTÓK István, *História és poézis – Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről*, ItK 109(2005), 243–258; VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2008, 17–29.

⁵⁷ Az olvasóhoz

Vegye eszében az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában, hanem a poésist is kívántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkáskámat; kihez képest szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltatnak némely helyeken a versekben, a' nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból. Mert azoknak szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírással tágasabb mezeje, hanem a szóknek mértékét a versekben beférkeztethetésekre nézve az ő szokott természetnél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben költetik venni: azokból hol elvévén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikkban költöztetvén a bötöket, amely változtatásokat a deák poésisban metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, és annak edníhány speciei vannak, de a' nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak véle élni: hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint:

Mikor a szónak közöpiből valamely bötő vagy syllaba kivettetik, akit syncopének híznak a deákok, ilyek a deákoknál ezek: *Periclūm*, *Piaclūm*, *vixē*, *pro Periculum*, *Piaculum*, *et vixisse*. A magyaroknál pedig: *győzelem* *pro győzedelem*; *guzslya* *pro guzsalya*, amint ezeket az én verseimben is úgy találai.

Némely szóban pedig két syllabát vonnak egyben, és azt episynalepnek vagy syncresisnek nevezik: úgymint a deákban *Alvária*, *Laquária*, *pro Laquearia*, *et Alvearia*, a magyarban *lány* *pro leány*, *mért* *pro miért*.

Én pedig más speciesekben is követtem a deák poésist: mert némely szóknek a végekből is elvettem a bötökbet, a versekben jobban beférések kedviért: úgymint ez a szó: *Veseléni* alkalmazatosan nem illhetett a versek rendiben, elhagyván a végső i bötöt, csak *Veselén* tettem helette; másutt pedig ahol *gyün* köllött volna írnom, *győ* írtam, vigyáztam az előtte való verseknek, akikkel egyenlőképpen köllött termináltatni, desinentiájára, amely módot a deák poésisban apocope: azaz szó végéről egy bötőnek vagy syllabának elmetészésének neveznek. Ilyen Virgiliusnak is a többi között ez a verse: *Pauperis est tugurū congestum cespīte culmen*, ahol nem *tuguri*, hanem *tugurii* köllött volna lenni, a deák szónak jobb módja szerént; de a versnek szükségére nézve, az egyik i-nek el köllött vala maradni. És némely szóknek a bötürendit változtattam meg, követvén ebben is a deák poétákat, akit azok metatesisnek, bötűnek a szó végében visszatételének mondanak: ehhez alkalmaztatja Virgilius ezt a verset: *Nam tibi Timbre cupit Evandrius abstulit ensis*, amely versben minthogy *Timber* bé nem illhetett, az *r* bötüt tette az *e* bötü eleiben, és úgy töltötte ki a versnek jó folyását, másképpen *Timber* lett volna, nem *Timbre* a szónak valóságos rendi. Úgy az én verseimben is egy helen, amint eszembe juthat, *tenyerin* vagyon írva, noha az szólásnak jobb rendi szerint *terenyén* köllött volna lenni, mert nem mondjuk *tenyer*, hanem *terény*; de úgy annak desinentiája a több versek cadentiájához nem illett volna.

Más az, hogy a deákban vannak olyan szók is, akiket a versekhez képest hol röviden, hol hosszan alkalmaztatnak a pronuciálásban, és azokat communis syllabáknak nevezik. Hasonlóképpen a magyarban is némely szókkal mind a kétképpen élhetni, kiváltképpen a versírásokban, úgymint a deákban *Cyclops*, *mucri*, *volucris*, a magyarban pedig: *teszem*, *teszed*, *teszi* &c. *veszem*, *veszed*, *veszi* &c. *eszem*, *eszed*, *eszi* &c. Kihez képest azoknak én is a versekben az első syllabáját, amint a szükség hozta, hol rövid, hol hosszú kimondásra alkalmaztatam, tudniillik, ahol a mellettek lévő más szók syllabái a versek végén hosszúak voltak, hosszan; ahol rövidek, röviden szabtam azokat is.

És valamint hogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, amelyek nincsenek másképpen ususban, és azokat verba novátáknak nevezik: találtatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók, úgymint *szomorgott* *pro szomorkodott*, *misége* *pro mivolta*.

Pirnát tanulmányában Gyöngyösitől csak egyetlen bekezdést idéz.

„Ezek mellet, mivel hogy (a mint fölyebbis említettem) a’ Poësis követtem ezen históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más féle leleményes toldalékoknak közben vetésével, a’ kik nélkül a historia és abban lévő dolgok valósága végben mehetet volna ugyan, mind azon által azoknak nagyobb élességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetzet azt az említett dolgokkal meg színlenem, mind azok nélkül Tinódi Sebestyén módjára csupán csak a’ dolog valóságát fejeznem ki a’ versek edgyógyúságával.”

Valószínűleg e kapcsán születik meg a fentebb már idézett tétele: „a költő dolga, hogy anyagát a poétika szabályai szerint rendezze el, s joga, sőt kötelessége is »fabulákkal keverni a históriát«”⁵⁸ Könnyen juthat erre a következtetésre, hiszen a ’dispositio’ szó felosztást, el-

Annakfölötte a deák poësisban egész constructiók is usurpáltak, olyak, akiknek az oratoroknál nem volna helye, úgymint Virgiliusnak is ama verse: *Os humerosque Deo similis*, akinek másképpen így kellene lenni: *Ore humerisque Deo similis*. Kihez képest énnéem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szokat, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen legyen. Mindazonáltal, ha a deák versekben megállhat az olyan constructio, talám én sem vétettem, ha ahhoz hasonló rámra vontam, a versek cadentiája kedvéért, a magyar szóban is némely constructiókat; a többi között ezt a verset: *Bellona sisakját kevés aki vágyja*: azaz *kívánja*; mert nem szokták ugyan mondani: vágyom ezt vagy azt, hanem: vágyok erre vagy arra, és így úgy köllött volna annak a versnek is lenni: *Bellona sisakjára kevés aki vágy*; de nem illett volna az úgy a többi mellette lévő versek cadentiájához, s ezért cselekedtem, hogy szokott renden kívül más formában helyeztettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése is az a magyar szónak, de a versek kedvéért megállhat az is olyan értelemmel, mintha azt mondanám: *kevés kívánja Bellona sisakját*, amikor azt írom, hogy: *kevés vágyja*.

Minthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok is nem mind egy módon nevezetnek, hanem sok különbség legyen azokban: ahhoz képest, aki csak egy részében nevelkedik az országnak, nem lehet, hogy az mind megértse a magyar denominációkat, hanem több helyekbeli látás s hallás kívántatik ahhoz. Mert az Alföldön, mind a Felföldön, a Tiszán és Dunán túl, mind innét, sok dolgokat másképpen szoktak nevezni és a szók pronunciálásban másképpen élni, és így találhatunk az én írásomban is sok szók, amelyek nem mindenütt közönségesek. Ilyenek ezek: *Mogorva*, aki annyit téssen, mint *mord*, *fellyegek*, mint *felyhők*, amelyek, jóllehet, jó magyar szavak, mindazonáltal akik ottan nem jártak, ahol azokkal élnek, nem vehetik mindjárt eszükben azok értelmét.

Másképpen is némely szók kitűl egyképpen, kitűl másképpen szoktak termináltatni; úgymint ezeket és ezekhez hasonlókat: *élete*, *tekintete*, *kelte*, *vége*, némelyek így mondják: *életi*, *tekinteti*, *kelleti*, *végi* &c. Ahhoz képest, mikor olyan helyen interveniáltatik olyan szó az én verseimben, ahol a versek e bötűn termináltatnak, azokat én is úgy tettem föl, ahol pedig i (bötű) volt a szók vége a versek cadentiáján, úgy köllött termináltatni annak is.

Ezek mellett, mivelhogy (amint fölyebb is említettem) a poësis követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetet volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egygyógyúságával.

Vége a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedvéért; noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékű szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szokat, mint a tágasabb mezejő folyóírásban. Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog egyenesen való kimagyarázására, de azok a verseket ékeséteni szokták inkább, hogysémmint valami dísztelenségére szolgálnának.

Minekokáért az Olvasó így értvén ezeket, ahol oly szokat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedvéért lévő szükséges cselekedetnek; és azok ahol szeme eleiben akadnak (nem szók mindazonáltal az írásban gyakran interveniálni szokott egyéb fogyatkozásokról), csak úgy olvassa, amint vannak, ha a verseknek jó rendit meg nem akarja vesztegetni, amely csak egy bötűnek változásával is hamar meg-esik; aminthogy sok jó folyású versek vesztegettetnek is meg az olyan változtatások által. Sőt valamely verseket csak kétszer vagy egyszer pariálnak is, ha olyan ember nem írja azokat, aki fundamentomosan ért a versekhez, nincsenek azok megvesztegetés nélkül. Akit én mások írása alá adtam, magam munkáján is bőven experiáltam.

Mindazonáltal, akik azokhoz többet értenek nálomnál, azok censurája alá örömet bocsátom azokat, és amit correctióra valót találnak azokban, aminthogy találnak is, annak megigazításátul nem fogom meg kezeket, sőt kedvesen veszem azt tőlök mind a magam, mind azok részérül, akik a magyar versek olvasásában gyönyörködven, ezt az én munkácskámot nem restellik szemek eleiben venni, akik legyenek ezekkel jó egészségben és éljenek sokáig. GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVITS József, Bp., 1999. 197–200.

⁵⁸ PIRNÁT, *Fabula... i. m.*, 137.

rendezést jelent. De nem ebben a szövegben. Később ugyanis ezt olvassuk: „Minekokáért az olvasó így értvén ezeket, a’ hol oly szókat és dispositiókat talál versemben, a’ kik vagy a’ közönséges szóllásban, vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlansághbul eset(t) fogyatkozásoknak, hanem a’ versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek;” A „dispositio” szó valamilyen nem köznapi értelemben vagy alakban való szólást, szóhasználatot jelöl, inkább „elhelyezés” a „díszítőelemek elhelyezése” értelmű, semmint „felosztás” jelentésű. Gyöngyösi utószavában nem ez az egyetlen sajátos értelemben használt kifejezés. A „cadentia” szó például egyértelműen „rím” jelentésben szerepel. A Pirnát által idézett passzus tehát csak eredeti kontextusából kiragadva értelmezhető úgy, mintha a poétai és históriaszervezői magatartás, attitűd fogalmazódna meg benne. A szöveggörnyezet világossá teszi, hogy Gyöngyösi nem a fikció–valóság költészetének különbségéről beszél, hanem a költői nyelvhasználat különlegességeit sorolja fel, Bartók Istvánnal egyetértve, a dispositio az ornatus része.⁵⁹ A Pirnát idézte passzus tehát nem úgy értelmezendő, hogy költött elemekkel fűszerezi Gyöngyösi eposzát és így élesen elkülönül a pusztán a valóságra koncentráló Tinóditól, hanem úgy, hogy Gyöngyösi nyelvhasználatában még véletlenül sem a beszélt nyelv szokványos fordulatait használja, hanem egyfajta költőibb nyelvet alkalmaz, mely lényegesen bonyolultabb a Tinódi által használt merőben köznapi, beszélt nyelvi versszerzéstől. Gyöngyösi tehát nem a poétika szabályai szerint költőivé szerkesztett, fikciót is tartalmazó szöveg és a historikus egyszerű (lineáris?) szövege közti különbségekről beszél, hanem a „folyó írással való”, vagyis prózai szöveg és a vers, a költői alkotás másságáról értekezik.⁶⁰ Tinódi említése amiatt válik érdekessé, mert ő egy olyan versszerzőként tűnik fel, aki noha verset ír, azt úgy teszi, mintha prózát írta. Az idézett szakasz tartalmaz egy másik könnyen félreérthető kifejezést is: a „megszínlettem” szót. Pirnát értelmezése szerint a fikcióval feltöltöttem, színlelté, úgy meg nem történhetővé írtam jelentés kínálná magát. Az egész szöveg elolvasása

⁵⁹ BARTÓK, *História és poézis... i. m.*

⁶⁰ Az olvasóhoz szóló utószóban említett transformatiók bevallottan verstani kötöttségek miatt alkalmaztatnak. A szótagszám és a rím kényszerítő hatása az, mely az utószó felsorolta köznyelvietlen szóalakokat eredményezi. A módosítások egyértelműen a szótagszám miatt alkalmaztatnak, alkalmasint rímkényszer miatt (v. ö. „vigyázzván az előtte való verseknek, akikkel egyenlőképpen köllött termináltatni, desinentiájára”). Elgondolkodtató, hogy a példaként hozott *gyün*→*győ* módosítás egyszer sem kerül a Kemény-eposzban rímpozícióba, ellenben nem rímként szerepel: „Győnek a pécsiek a Kara Memhettel” (3. rész, 19. str.); „A főurak győnek gazdag öltözetben” (3. rész, 84. str.) „Győj meg hited szerént, álnokul el ne hagyj, / Győj meg szánd éltemet, az halálra ne adj.” (6. rész, 29. str.); „Ne mulatna, hanem bemenne, kéréte, / Azonban ha győne, gyakorta kérdetete.” (7. rész, 4. str.) Ezzel szemben a *Márssal társalkodó Murányi Vénuszban*: „Eltválása után az két árva főnek, / Egyre, másokra is nehéz gondok győnek” (3. rész, 2. str.) vagy némiképp érthetetlenül, a rím minőségét történetesen rontva: „Kinn lévő gyalogért s lovasért küldének, / Üzenik azok is, hogy mindjárt győnének” (3. rész 306. str.). Arról van szó, hogy Gyöngyösi egy olyan példát hoz a Kemény-eposz olvasóhoz szóló ajánlásában, mely nem onnan, hanem egy korábbi munkájából származik.

után viszont lényegesen kézenfekvőbb a felékesítettem, díszítettem, kiszíneztem jelentést választani.

A fentiekből úgy látszik, hogy Pirnát históriát fabulával, poétát a historikussal szembeállító tétele két olyan 17. századi szövegen alapul, melyek szemlátomást nem akarnak e tekintetben állást foglalni, illetve homlokegyenest másról beszélnek. Mindazonáltal a szembenállás valószínűleg többé-kevésbé helytálló, ha nem is egészen ebben a formájában. Sokkal könnyebben ítélnénk, ha rendelkezésünkre állna olyan 16. századi szöveg, amely kritikai észrevételeket tartalmazna e kérdésben. Sok ilyennel azonban nem rendelkezünk, a későbbi fejezetekben az általam ismerteket igyekszem majd bemutatni.

Pirnát gondolatmenete e két szövegen kívül néhány 16. századi históriás ének első strófáira alapozódik. Olyan, valós eseményeket nem, vagy csak nyomokban tartalmazó költői alkotások feldolgozásait említi meg, melyekről sejthető, hogy 16. századi újraírói, feldolgozói is tudták, hogy nem lehetnek igazak. Tinódi Jázonról és Médeáról című versét, egy ismeretlen szerző (Lévai névtelen) *Páris és Görög Ilona históriája* című versét, Huszti Péter *Aeneisét*, Hunyadi Ferenc *Trója megszállásáról* című szövegét említi. Ezek lennének azok a szövegek, melyeket szerzőik pontosabb fogalom híján még históriának neveznek. Ezeken felül a legfurcsább Pirnát szerint Gergei Albert *Árgirus históriája* című verse, mely józan ésszel nem olvasható lött dologként, csakis valamilyen fiktív alkotásként, sőt még moralizáló zárlata sincs, tehát abszolút atipikus históriának kell tartanunk. Hasonlóan a kivételek közé sorolandó Pirnát szerint az ún. Szendrei névtelen *Szilágyi és Hajmási históriája* című szövege, melyben a szerző magát poétának nevezi és szintén nem moralizál.

Pirnát tanulmányában tehát elhatárolódik a fiktív és a lött dolog, elválik egymástól a poéta és a historikus, mindazonáltal szerinte a 16. század fogalomhasználata következetlennek látszik, így számos kivételt engedélyez e szabály alól.

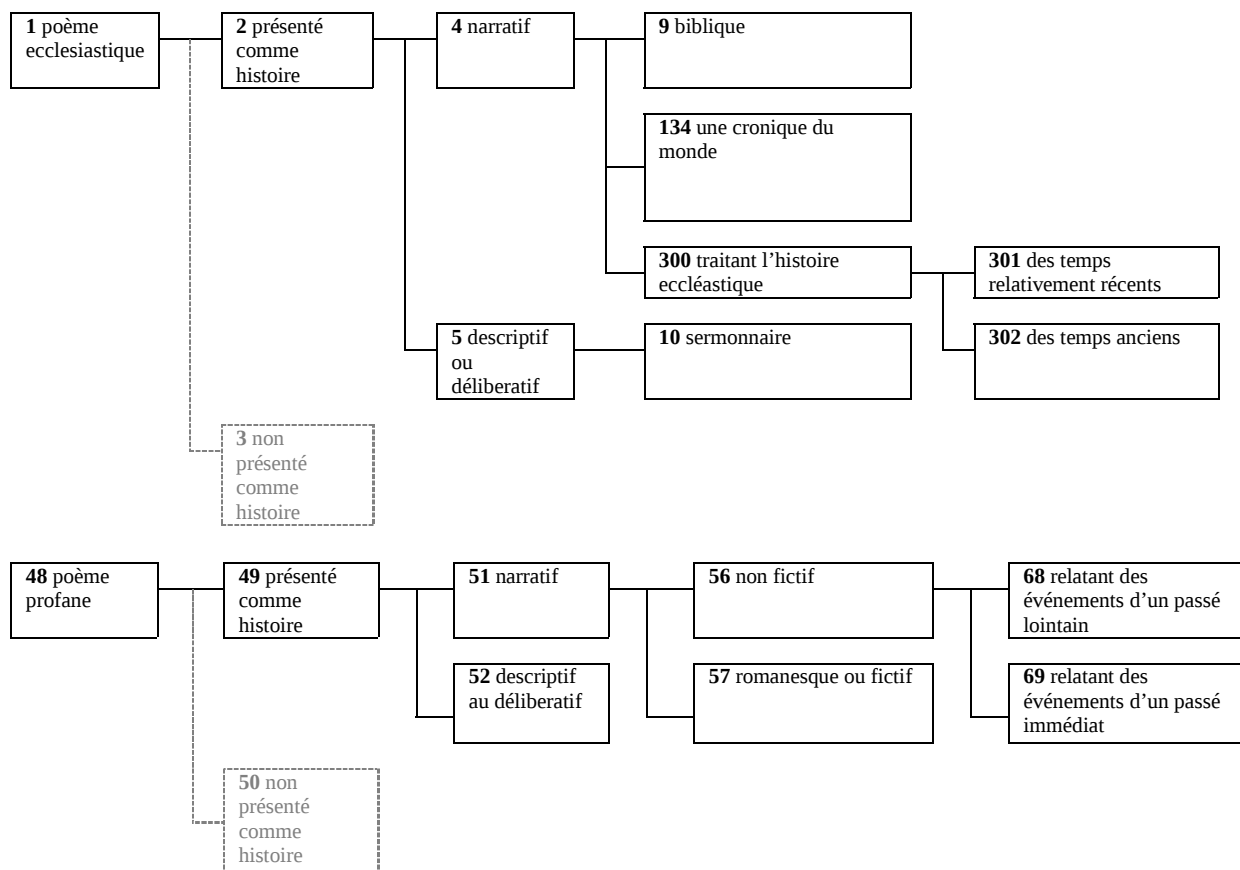
i.) *Répertoire de la Poésie Hongroise Ancienne*

A kilencvenes évek elején megjelenő, a 16. század költészetét kutatók számára sok szempontból nélkülözhetetlen segítséget jelentő *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* című kötet,⁶¹ az ún. *Repertórium* az eddigiektől homlokegyenest eltérő struktúrában helyezi el a 16. századi verses alkotásokat. A felosztás ilyen markáns elválása a hagyományos elrende-

⁶¹ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II.*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, Párizs, 1992.

zésektől már önmagában is figyelemreméltó. Figyelemreméltó alapvetően strukturalista szemlélete miatt, és azért is mert a 16. század fogalmait használva azok pontos jelentésének kitapogatása nélkül kategorizál és e kategorizációval, illetve a kategorizáció anomáliaival értelmezési lehetőségeket is sugall.⁶² Az a műfaji struktúra, műfajfa, melyet az anyag elrendezésére használ teljesen más alapokon áll, mint az eddigi leíró megközelítések.

A históriás énekekre is vonatkozó részek ilyen rendszert vázolnak:

A legelőször szembeötlő különbség az, hogy a *Repertórium* egy vers műfajának meghatározásánál először abban a kérdésben dönt, hogy a szöveg világi (48), vagy vallásos (1) természetű, majd másodjára abban, hogy história-e (2, 49), vagy nem (3, 50). A história fogalmát mindazonáltal nem definiálja, sőt, a harmadik választás, mely elé az ágrajz állít, az, hogy históriánk elbeszélő (4, 51), vagy leíró, értekező (5, 52).

A műfajfa harmadik oszlopáig eljutva tehát a következőket mondhatjuk el a história műfajáról (szándékosan nem használom itt a históriás ének kifejezést, mert a *Repertórium* sem teszi): A história műfajcsoportja szempontjából voltaképp irreleváns, hogy vallásos, vagy

⁶² VADAI István, *Mese = Acta Históiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX.* szerk. FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 2006, 261–274.

világi, hiszen mindkét esetben hasonlóan tagolható tovább. A história elbeszélő volta nem kritérium, hiszen leíró, értekező szövegek is lehetnek históriák, vagyis a Varjas Béla által a históriás ének egyik alapvető jellemzőjének mondott „epikus mag” itt nem fontos attribútuma a históriának. A vallásos ág azonban később mintha számolna Varjas némely megkötésével, tudniillik a vallásos história, mely elbeszélő három féle lehet: bibliai, világkrónika, vagy egyháztörténeti témájú. A nem elbeszélő ág prédikációs énekeket tartalmazhat.

A világi ág egyszerűbbnek látszik:

Ha históriánk elbeszélő, akkor lehet fiktív, vagy nem fiktív. Az előbbi vagy történelmi, vagy kortárs dobozokra osztható, az utóbbi e rendszer szerint nem finomítandó tovább.

E struktúra sok tekintetben egyedülálló. Ellentmond a Varjas-féle leíró rendszernek, hisz nem epikus (elbeszélő, narratív) szövegeket is saját *história*-fogalma alá sorol, és szemben áll a Pirnát Antal-féle megfigyelésekkel, hiszen saját *história*-fogalma elbírja a fiktív szövegeket is.

A végletekig sarkítva ezt a megközelítést: a *Repertórium* a história fogalmát úgy használja, hogy szokásjog alapján régiségbeli jelentést tulajdonít neki, mindazonáltal ezt a jelentést nem határozza meg, épp ellenkezőleg, elkeni.

j.) Orlovsky Géza (1574: *A históriás ének – Megjelenik a Cancionale*⁶³)

Orlovsky Géza tanulmánya az 1574-es, sok tekintetben alapvető fontosságú históriásének-gyűjtemény, a *Cancionale* története és műfajai köré szerveződik. Legelsősorban a mű előszava és a megvalósult gyűjtemény viszonyát vizsgálja, és belátja, hogy Heltai e válogatást – a korábbi vélekedésekkel szemben – korántsem kényszerből készítette el, gyűjteményében olyan szövegek szerepelnek, melyeket ott szerepeltetni akart. Roppant helyesen szembehelyezkedik Varjas Béla azon vélekedésével, miszerint a históriás ének a 16. század olyan szóbeliségben működő műfaja lett volna, melynek csak morzsalékait olvashatjuk. A históriás éneket olyan történetet elbeszélő versnek látja (história, krónika), melyeket nem feltétlenül énekeltek, noha címükben gyakran szerepel az ének szó. Szerinte a história kifejezést „lött dolog”-ra használják – ha jól értem sorait – talán hiperkorrekten, hiszen a 16. századi versszerzők nem hagynak ránk olyan szöveget, melyben „szerzője azzal kérkedett volna, hogy

⁶³ ORLOVSKY Géza, 1574: *A históriás ének – Megjelenik a Cancionale*, *A magyar irodalom története*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., 2007 vagy <http://villanyspenot.hu/apex/f?p=101:201:-574597293597811::NO::P201 SZOV KOD:12371>

kitalált történetet ad elő”. Az egyházi felfogás ugyanis kárhoztatja a fikciót. Erre az *Ördögi kísértetek* egyik helyét idézi, melyet úgy szokás gyakran idézni, hogy Bornemisza Péter a fikcióval magával helyezkedik szembe.⁶⁴ Másutt viszont ugyanez a Bornemisza megengedi, hogy a lakodalmakban szép históriákat és isteni dicséreteket énekelhettek a lantosok. Majd egy Csáktornyai-idézet kapcsán állítja, hogy „a régi dolgokról való ének tehát meglelt férfiak körében is illendő és hasznos – a szerelemről szóló viszont a neveletlen ifjúság kétes értékű szórakozása.” Orlovskynak minden bizonnyal igaza van abban az esetben, ha a Bornemisza-tól idézte passzus valóban a fikcióra vonatkozik. Érdekes alaposabban megvizsgálni. A szerint az ördög (kígyó, sárkány) Ádám és Éva füleibe hazugságot sugott, azóta a mi füleink is (csak) a hazugságra nyitottak. Lehet-e, hogy Bornemisza felfogása szerint a hazugság egybeesett-e Hésziodosz irodalom/költészetdefiníciójával, melyet nem mellesleg Horváth Iván is idéz a Villanyспенót előszavában „Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít, / tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk” (ford. Tencsényi-Waldapfel Imre)? Bornemisza szerint mi ma a hazugság? Tisztátlan és fajtalan beszéd, hazug és álnok tanács, hamis és eretnek tanítás, rágalmazók, gyalázók, fondorlók sugallása, tárgár és penészes csúfság, bába beszéd, álnokul költött fabula (Király Kis Miklósról, poéták óriásairól, Apoloniusról) virág- és szereleménekek és a zenés hejehuja. A tisztátalanság és a hazug tanács magában valóan elítélendő.⁶⁵ A hamis és eretnek tanítás – alighanem mindaz, aminek nem a Biblia a forrása, lett legyen bár antik hagyomány része, vagy mondjuk muszlim. A rágalmazók és fondorlók sugallása talán a Bornemisza számára nyilvánvalóan nem keresztény eretnekségen túl mindaz, amelyet a magukat kereszténynek valló pápisták, néha nem rágalmazástól mentesen a protestánsok (szűkebb értelemben evangélikusok felé megfogalmaznak), ilyesmi lehet a penészes (romlott és megmakuláltatott v. ö. penészes ón (Rimay)) csúfság, a bába beszéd a tágabb értelemben vett babonaság, mindenféle superstítio (ezek igen gúnyos katalógusát adja több ízben Szkhárosi Horvát András). De ilyenek a népmesék szuperhősei, akiknek mesés tulajdonságaik nem egyeztethetők össze a kereszténységgel, akár a „poéták óriásai” sem. Érdekes, hogy nem egyszerűen óriásokat ír Bornemisza, hanem óriásokat, de jelzővel, ebben a formában ugyanis

⁶⁴ „De jaj, miúta hazugságot suga ama ravasz kígyó és sárkány, az mi első szüleink füleibe, és annak helt adának, azóta immár csak mind hazugságnak, hallgatására és hívságos mulatságra vágyódnak mindenek fülei, tisztátlan és fajtalan beszédnek hallgatására, hazug és álnok tanácsra, hamis és eretnek tanításra, rágalmazók, gyalázók, fondorlók sugarlásaira, trágár és penészes csúfságra, bába beszédre, álnokul költött fabulákra Királyfia kis Miklósról, poéták óriásairól, Apoloniusról és egyéb hitságról, virág- és szereleménekek hallgatására, lant-, síp-, dob-, trombitaszó-beli haja-hujára, és temény ezer csácsogásokra.”

⁶⁵ Baranyai Decsi János *Adagiorum*ában szerepel Királyfia kis Miklós. 5.1.8.1 Fabula Milesia – Király fia Kis Miklós beszéde; 5.10.7.5. Milesius sermo – trágár beszéd. Vagyis Bornemisza alighanem nem a fikció, hanem a trágárság, a pajkosság miatt említi itt Királyfia kis Miklóst. (Az adatot Jankovits Lászlónak köszönhetem.)

nem keverhetők össze Genézis hatodik kaputjával egy pillanatra megjelenő óriásokkal.⁶⁶ És szükségszerűen ilyen elvetendőek a hívságos szereleménekek. Mi maradt ki a felsorolásból, ami fiktív? A fiktív példázat. A parabola. Minden, ami a kereszténységgel összeegyeztethető, annak szolgálatában áll – hogy távoli példát mondjak pl. az Istvánfi Pál által is feldolgozott Petrarca-féle Boccaccio interpretáció, az eredeti petrarcai értelemben. Bornemisza nem a fikciót ítéli el, hanem az eretnek, nem keresztény, nem evangélikus fikciót. Így lehet üdvös egy-némely szép história, akármilyen fiktív legyen is, de csak a maga kegyes tanulságával együtt.

Tárgyunk szempontjából ugyan mellékes, hogy milyen viszonyban áll a korholó kedvű 16. századi prédikátor a fikcióval, az azonban korántsem, hogy ez a korholás okozhatta-e egy „lött dolgok” feldolgozásából táplálkozó műfaj népszerűségét majd fél évszázadnyi időre. Érzésem szerint ez az attitűd nem járult hozzá a népszerűséghez.

Orlovsky ezután Arany János és a hozzá hasonló RPHA rendszerét mutatja be, majd megemlékezik Varjas Béla Toldytól eredő, de kommentált, finomított széphistória fogalmára. Szerinte a modern széphistória terminus mögött „alig rejtett értékítélet is megbújik: az irodalomtörténészek, által gyakran lenézett, esztétikai szempontból kevésre becsült anyagból a (19. századi) szépirodalom-fogalomnak leginkább megfelelő szövegcsoporthoz emeli ki”.

Orlovsky elutasítja a lírára is jellemző hármas tematikus felosztást (szerelmes ének – isteni dicséret – vitézségről való ének) és az e felosztás mögé képzelt rendet: a bibliai história tanít, a történeti és tudósító ének lelkesít, a széphistória pedig gyönyörködtet, Orlovsky nagyon helyesen jegyzi meg, hogy ezek önállóan sosem szerepelhetnek, mindig keveredve jelennek meg az egyes versekben.

Érdekesebb megállapítása, hogy a szerelmes történetek szerzői a prédikátorok fikcióval szembeni előítéletei miatt maradnak gyakran inkognitóban. Meglátásom szerint nem inkognitóban maradnak, hanem nem írják alá versüket – a lehető legkülönbözőbb okok miatt. Gondoljuk csak el, Gergei/Gyergyai Albert miféle inkognitót vesztett el nevének akrosztichonba írásakor. Aligha tudták jobban, ki a szerző voltaképpen. Arról nem is beszélve, hogy e szerzők az égadta világon semmi fikcióval kapcsolatosat nem tesznek: egy forrást dolgoznak fel a maguk szolgálai módján, történetesen nem történeti tárgyút (olyat akár, melynek hitelessége, és történetírói hitele, ha úgy tetszik: dinasztikus célok, vagy egyszerűen imázsépítés érdekében kivitt humanista hazugságoktól való mentessége – gondoljunk csak Bonfinire – a végsőkéig kérdéses!). A széphistóriáknak nevezett versezetekben pont úgy nem jelenik meg szerzői fik-

⁶⁶ 1 Móz 6,4. Az óriások valának a földön abban az időben, sőt még azután is, mikor az Isten fiai bemenének az emberek leányaihoz, és azok gyermekeket szülének nekik. Ezek ama hatalmasok, kik eleitől fogva híres-neves emberek voltak.

ció, amint Tinódinál. A prédikátorok fikció ellenessége pedig aligha vonatkozott minden kitált történetre, ad absurdum tanulságos példázatra. Szó sincs tehát inkognitóról ahogy tilalomról sincs.

A tematikus felosztást ezután Orlovsky az időrendivel egészíti ki: a kolofónadatok helyett azonban az első nyomtatás időpontjára hagyatkozik, hiszen szerinte a ma ismert és ma kutatható históriás énekek a nyomtatás termékei.

Eszerint létezett egy korai időszak: 1470–1540 között, ide sorolja a *Szabács viadalát*, Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* című versét, Csáti Demeter énekét *Pannónia megvételéről*, Istvánfi Volterjét. A *Szabács* és a Csáti-szöveg kapcsán megemlékezik a hamisítás vádjáról, egy enigmatikus kitélt is megfogalmaz: „Érdemes itt megemlíteni, hogy a nyomtatásra nem kerülő korai históriák kéziratos hagyománya teljesen eltér a hagyományozódás későbbi modelljétől: nem kéziratos énekeskönyvben maradtak fenn” – e kitélt nehezen értelmezhető, hiszen korántsem triviálisak a históriás énekek hagyományozódási modelljei, nem beszélve arról, hogy az ún. korai históriák, melyek az egy szem Farkas Andrástól (s talán Tinódi Jazonjától) eltérően elkészültük után nem kerültek azonnal sajtó alá, nem tudni, mihez képest lennének atipikusak.

A második időszak – Orlovsky szerint – két nyomtatvány köré szerveződik. Nyomtatásban ezidőtájt (1540–1571 között) Tinódi *Cronicáján* és a *Hoffgreff-énekeskönyvön* kívül nem is jelent meg históriás ének. Mindkét kiadvány a kolozsvári nyomdához köthető és Orlovsky véleménye szerint a *Hoffgreff-énekeskönyv* tematikus ellensúlya, lenne a *Cronicának* amennyiben feladata az lenne, hogy „a történeti históriák után egy nagy csokrot összegyűjtsön a bibliai történetet megverselő énekekből is”. A *Hoffgreff-énekeskönyv* úgy áll össze, „mintha kötet szerzői [!] módszeresen kiválogatták volna az Ószövetség cselekményes, izgalmas témát előadó könyveit”. Azon túl, hogy a bibliai históriák szerzői a *Hoffgreff-énekeskönyvben* nem szereplő szövegek esetében sem tettek egyebet, az is probléma fenti megállapítással, hogy meglehetősen ellentmondásban áll a fentebb kijelentettekkel, vagyishogy históriás ének vélt funkciói (tanítás, lelkesítés, gyönyörködtetés) vegytisztán nem mutatható ki a tematikus csoportok egyedi jellemzőjeként.

A harmadik korszak (1571–1600) a „piacérzékeny”, szórakoztatást vállaló kiadói gyakorlat korszaka lenne. Heltai antológiája (Cancionale) és a debreceni Komlós András füzetes kiadványainak lehetőség szerinti profiatilitását elmezve, eleinte Komlóst tartja sikeresebbnek – mindenestre a korszak végére általánossá válónak tartja a nyomtatott füzetes históriák népszerűségét.

A könyvnyomtatás és a históriás ének műfaja Orlovsky szerint elválaszthatatlanul kapcsolódik össze. A csekély méretű pusztán kéziratos kontrollanyagot vizsgálva (*Cantio de militibus pulchra*) az esetleges műfaji különbségek helyett a feltett szerző műveltségét állítja szembe a nyomtatást is megért szövegek nyilvánvalóan iskolázottabb szerzőivel. (E tekintetben végtelenül tanulságos a *Cantio de militibus pulchra* és a *Hoffgreff-énekeskönyv*ben ki nyomtatott *Három istenfélő férfiúról* szóló szöveg formuláinak összeolvasása.)

Orlovsky Géza tanulmányának legfőbb hozadéka az eddigiekhez képest a históriás ének és a könyvnyomtatás szoros kapcsolatának aláhúzása – ettől eltekintve egységes históriásének-koncepciót nem fogalmaz meg.

k.) Vadai István

Vadai a legutóbbi időkben három tanulmányban is érintette a históriás ének műfaját. A Neospenót (A magyar irodalom története) lapjain⁶⁷ (képernyőin)⁶⁸ publikált dolgozatával, az ezt részben lefedő *História és fabula* című dolgozatban,⁶⁹ valamint az ezt tartalmazó konferenciakötet egy másik, *Kolozsvárott kötetet komponálni* című dolgozatában.⁷⁰

Tárgyunk szempontjából az előbbi kettő kiemelten fontos. Vadai István ugyanabban a kötetben, melyben Orlovsky fentebb összefoglalt tanulmánya is napvilágot látott némiképp máshogy szól a tárgyról.

Vadai alapvetően eltérően gondolkodik a históriás énekről, mint elődei. A tematikus felosztás pozitivistának, történeti poétikátlannak tartja, szerinte csak a mai szem lát különbséget a műfajon belül; akkortájt „a fenti csoportok mind megfértek a „lött dolog” kategóriáján belül”. A valóságosság mértéke szerint tesz különbséget história és história között: a bibliai história forrásának megfellebbezhetetlen igazsága miatt a leghitelesebb, a történeti eseményeket elmondó história a szerző szubjektív szemlélete miatt már kevésbé hiteles, a regényes históriák pedig nyilvánvalóan jócskán tartalmaznak fiktív elemeket. Pirnát híres dolgozatával a tekintetben vitába száll, hogy a fikció és valóságosság nem zárják ki egymást, keveredve jelenhetnek meg (és jelennek is meg) a régi magyar epikában. A tematikus hármasság régiségben való létezését végül azzal zárja ki, hogy mindhárom szövegtípus egyforma abban az érte-

⁶⁷ VADAI István, 1554: Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája = A magyar irodalom történetét, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., 2007. vagy <http://villanyspenot.hu/apex/f?p=101:201:-574597293597811::NO::P201 SZOV KOD:12267>

⁶⁸ <http://villanyspenot.hu>

⁶⁹ VADAI István, *História és fabula* = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2008, 17–29.

⁷⁰ VADAI István, *Kolozsvárott kötetet komponálni* = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2008, 79–85.

lemben, szerzőik idegen nyelvű szövegeket ültetnek át magyar versbe, és forrásaikat mindvégig a lehető legjobban tiszteletben tartják. Ebből következnek, hogy ez az irodalom alapvetően deákos természetű, amennyiben írott források alapján és írásban készül. Tinódi tudósító énekeit pedig leválasztja e műfajcsoportról, tudniillik azok nem *forrás fordításai*, hanem *esemény elbeszélései*. E tekintetben hangsúlyozza Tinódi különbségét a hasonlóan tartott szöveganyagtól.

E röviden összefoglalt gondolatmenet, azt gondolom, jócskán eltávolodik a korábbi vélekedésektől és alighanem közelebb kerül a história műfajához magához. A dolgozat későbbi redakciója ennél némiképp továbblép és Bartók István nyomán a Pirnát Antal kapcsán már részletesebben tárgyalt Zrínyi és Gyöngyösi utószavakat is elemzi. A vizsgálódásba Szenci Molnár szótárát is bevonva arra jut, hogy Zrínyi és Gyöngyösi amikor históriáról beszélnek, nem ugyanarra a fogalomra gondolnak. „Lényeges különbséget látok azonban Gyöngyösi és Zrínyi história-fogalma között. Zrínyi ugyanis nem méri saját munkáját a históriás ének hagyományhoz, nem viszonyítja magát Tinódihoz, úgy vélem, eposza nem is tekinthető a históriás ének fejleményének. Ő ezen a helyen egyszerűen *történelem* értelemben használja a *história* szót. A *lött dolog* az, amittől eltér, amikor Szulimán halálát dédapja kezének tulajdonítja. Vagyis költői módon *alakítja* a történetet: módosítja, megváltoztatja a valóságot, fiktív történelmet teremt. A *teremtő képzelet* bukkan fel Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában is. A *história* nála nem pusztán *lött dolog*, hanem *meglött dolognak emlékezete*”.⁷¹

Úgy érzem, Vadai ez esetben téved. Zrínyi előszavában (ld. 59. jegyzet) tudniillik a história szót nem egyszer használja. Kétségtől szerezpel „történelem” jelentésben is. De nem csak úgy. Homérosz eposza Zrínyi szerint história. Azé a Homéroszé – akihez bármilyen szerény, vagy szerénykedő módon de mégiscsak hozzá méri a *Szigeti veszedelmet*. Majd később: „Fabulákkal kevertem a históriát; de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megismerheti egyyiket a másiktul. Török, horvát, deák szókat kevertem versemben, mert szebbnek is gondoltam úgy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki historiát ír, elhiszi szómat.” A fabulák históriákkal való keverése e passzusban világosan a nyelvi megformáltságra, a (nyelvi) díszítettségre, ha úgy tetszik, nem köznyelvi voltára utal és nem a fikcióra.

Szulejmán halálát nem saját kútfőből, vagy poétai fantázia miatt tulajdonítja Zrínyi dédapja kezének, hanem mert Istvánfitól és Zsámbokitól különböző forrásai így tudták, míg amaz kettő valamiért csak bizonyos kútfők hitelét fogadták el a „magános való dolgok keresését” a

⁷¹ VADAI István, *História és fabula... i. m.*, 20.

megtapasztalt, szóhagyományban élő történelmet, neadjisten pletykát nem. Zrínyi nem a fikcióról szól, a fabula kapcsán, hanem ugyanúgy a nyelvi „megszínlésről”, amiképp Gyöngyösi.

Akárhogy is Vadai István *história* fogalma minden korábban látottnál élesebben és pontosabban jellemzi a műfajt. Olyan szempontok alapján osztályoz, melyek eddig nem voltak relevánsnak tekintettek e műfaj kapcsán. Dolgozata lényegileg túlmutat a korábbi elsősorban az anyag számbavételét és minőségi megítélését célzó vélekedéseken, legfontosabb mozzanata talán az, hogy a *históriás ének* műfaját végérvényesen az írásbeliséghez kapcsolja.

Ez a hosszúra nyúlt bevezető fejezet nem egyebet célzott, mint azt, hogy szemléltessem, a *história*, *históriás ének* terminusokat mind a mai napig úgy használjuk, mintha lenne mögötte egzakt, definiált fogalom, noha voltaképpen e szavakon minden e témában megnyilatkozó szerző mást értett, ahányszor *históriákról*, *históriás énekekről* beszélünk, annyszor beszélünk egy definiálatlan szövegcsoporthoz anélkül, hogy a 16. század saját fogalomhasználatát alaposabban megvizsgáltuk volna, vagy anélkül, hogy valamelyik közkezen forgó elméletet elfogadtuk volna.

Második fejezet

História és ének

A fentiekben igyekeztem összefoglalni mindazt, amit a szakirodalom – legalábbis a szakirodalom fősodra – a história, históriás ének mibenléte kapcsán állított. Láthatóvá vált, hogy az eddigi e témában keletkezett dolgozatok számos finom megfigyelése nem kapott kellő hangsúlyt. Ilyen például Varjas azon tézise, mely szerint a históriás ének *sajátosan* a 16. századra jellemző. Mi alapján állítja – hangsúlyozom, roppant helyesen – ezt Varjas?

Minden bizonnyal azért teheti, mert a 17. század nem rendelkezik nagy tömegben olyan epikus szövegekkel, melyek önmagukat históriának vagy históriás éneknek neveznék. A 16. század számos alkotása viszont így tesz. Voltaképpen a verses epika számos alkotása jobbra históriának nevezi önmagát.

Azt viszont Pirnát Antal dolgozata kapcsán láttuk, hogy a 17. század jeles költői a história kifejezést roppant sokféle módon alkalmazzák. Lehetett-e a 16. századnak pontos história-fogalma, mely a 17. számára már nem volt abban a formában értelmezhető? Állítható-e, hogy a 16. század epikus verselői pontosan, szabatosan, szinte terminusként használták e kifejezést? Talán igen.

A 16. század versszerzői tudták, hogy mit és miért nevezhetnek históriának, és nem pusztán „epikus költemény” jelentésben használták a szót, vagyis Varjas Bélának tökéletesen igaza van abban, hogy a „XVI. századi epika” és az „elbeszélő költészet” kifejezések semmit nem adnak vissza e sajátos műfaj jellegéből. Abban pedig Pirnát Antalnak van igaza, hogy a história „lött dolgot” jelent, szemben a fabulával, mely „költött dolgot”.

E műfajjal kapcsolatban azonban ennél egy kicsit bonyolultabb a helyzet.

Vegyük sorra Pirnát példáit.

Tinódi Jázonról és Médeáról című versét, a Lévai névtelen *Páris és Görög Ilona históriája* című versét, Huszti Péter *Aeneis*-ét valamint Hunyadi Ferenc *Trója megszállásáról* című művét említi. A verskezdeteket azért idézi, mert nyilvánvalónak gondolja, hogy a magyar szövegek szerzői tudják, hogy minden részletében nem lehetnek igazak a történetek.¹

Valóban nehezen képzelhető el, hogy nem lettek volna tökéletesen tisztában ezzel a 16. századi verselők. Legkivált Gergei Albert, aki így kezdi az *Árgirus históriáját*:

A tündérországról bőséggel olvastam.
Olasz krónikából kit megfordítottam
És az olvasónak mulatságul adtam,

¹ PIRNÁT, *Fabula... i. m.*, 138.

Magyar versek szerint énekben foglaltam.

[...]

Bizonyal országot én meg nem mondhatom
Akléon királynak, hol legyen nem tudom,
A tündérországból volt kővára tudom,
Mint a krónikákból értem és olvasom.

„Az igazi história: *lött dolog*; olyan események leírása, amelyek valóban megtörténtek, s a valóságos események természetesen mindig valóságos földrajzi helyhez köthetők, amelyet a lehetőségekhez képest pontosan megjelölni az igazi históriás ének szerzői nem is mulasztottak el soha. Hogy »tündérország« a valóságban nem létezik, azt Gergei Albert is jól tudta, s jól tudták egykorú olvasói is. Amikor tehát a szerző a história cselekményét ebbe az országba helyezi, azt is értésére adja olvasójának, hogy amit ír nem lehet »lött dolog«: következésképpen nem is igazi história; nem *res gesta*, hanem *res ficta*, tehát kitalált költött dolog.”²

Pirnát szerint Gergei tisztában volt azzal, hogy nem valós eseményeket írt meg versében, de arra a kérdésre nem válaszol, hogy akkor miért nevezte kész művét históriának. És miért tettek hasonlóan a görög vagy római mitológiát feldolgozó szerzők is; számukra is nyilvánvaló kellett, hogy legyen, hogy nem lehet történetük az utolsó szóig igaz. Valamilyen oknál fogva mégis a *história* szót alkalmazták szövegükre.

Vadai István roppant érzékenyen választotta le Tinódit a 16. század históriászerzőiről. Szerinte a 16. század históriás énekei nem csak a Varjas-féle felosztással osztályozhatók, bár Tinódi ott is afféle csodabogár volna, hanem a következőképp is:

eseményt mond el ↔ forrást fordít.³

Tinódi (és néhány más szerző) „tudósító énekei” eseményt mondanak el, míg más szerzők (a Dávid, Judit asszony, Jázon és Médea Tinódijával együtt) forrást fordítanak. A felosztás figyelemreméltó érzékenységgel irányítja figyelmünket egy teljesen más megközelítés felé. Tudniillik mindkét felosztás a história / históriás ének műfaján belül történik. Valami közösnek lenni kell bennük.

Ez a közös tulajdonság az, mely a históriás ének műfajdefiníciójának sarkköve lehet: tudniillik, hogy egyik alfaj sem tartalmaz szerzői fikciót. Vagyis a (magyar szöveg) szerző(je) bevallottan semmit nem tesz hozzá a történethez saját kútfőből.

² PIRNÁT, *Fabula... i. m.*, 140.

³ VADAI István, *História és fabula... i. m.*, 17–29.

Ahogy vélhetően Gergei Albert sem. Nem azért nevezi Gergei versét históriának, mert nem tudja, hogy amiről beszél, az nem lehet igaz. Nem is azért, mert ezzel valamiféle poétai játékba kezdene. Egyszerűen azért, mert tudja: ha históriát ír, akkor vagy valóban lött dolgokat mesélhet el, úgy, amint azok megtörténtek, anélkül, hogy kiszínezné az eseményeket, vagy mások által inveniált, akár fiktív történeteket fordíthat magyarra anélkül, hogy saját fikcióját is beleszönte.⁴

A história innen tekintve egy olyan műfajt jelöl, melyben a szerző / fordító fikciójának nincsen helye. A Pirnát által használt terminusokat (át)értelmezve a 16. századi históriászerző nem poéta abban az értelemben, ahogy e szót Pirnát használja, de nem is úgy historikus, ahogy Pirnát gondolja, csak akkor, ha Tinódi módjára jelenkori eseményeket beszél el. Ha idegen nyelvű forrást fordít, akkor egy a forrásához következetesen ragaszkodó fordítóként viselkedik a históriászerző. Ha az epikus költészetben belül ilyesféleképpen határozzuk meg a história műfaját, akkor kell a 16. századi epikán találnunk olyan műfajt, mely ezzel szembeállítható.

Pirnát kivételnek szánt példáit tovább vizsgálva a *Szilágyi és Hajmási históriájával* találkozunk. Pirnát az utolsó strófája miatt gondolja atipikus históriának.

Ezerötszázban és hatvan fölött mikoron irnának
Egy ifju szörzé veszteg ültében, Szöndörö várában
Egy poétának az ü versében, szomoru kedvében.

Elsősorban az a problémája vele, hogy a históriás énekszerzők sosem nevezték sem magukat sem forrásuk szerzőjét poétának. E versben akár a forrásra, akár magára a szerzőre vonatkozik a poéta szó, mindenféleképpen ki kell ejtenünk a históriás énekek közül, hiszen a poéták által készített szöveg tetszőleges mennyiségben, akár teljesen is alapulhat fikción.

Ebben Pirnátnak tökéletesen igaza van. A *Szilágyi és Hajmási históriájának* semmi keresnivalója nincsen a históriás énekek között.

A *Szilágyi és Hajmási* történet verses feldolgozását *Szilágyi és Hajmási históriájaként* jegyzi a szakirodalom. A cím mindazonáltal aligha szerzői és nem feltétlenül származik kortársi másolótól; Toldy Ferenc és a 19. században indult RMKT sorozat bosszantó gyakorlata keresztelte el így. Azt az eljárást követik ugyanis a 16. század szövegeit kiadó tudósok, és

⁴ Az *Árgirus* forráskérdéseit nem célok érinteni, mégsem hagyhatom szó nélkül a szöveggel kapcsolatos legexponáltabb problémát. Sokan sokféleképpen próbáltak már a forrás nyomára akadni (a teljesség igénye nélkül pl. KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*, Akadémiai, Bp., 1967. NAGY Péter, *Az Árgirus kérdéshez* = Gergei Albert, *Árgirus históriája*, Szépirodalmi, Bp., 1986.), mind ez idáig sikertelenül, vagy legalábbis mérsékelt meggyőző erővel. Azt gondolom, hogy nincsen okunk kételkedni Gergei szavaiban, minden bizonnyal fordításról van szó, még akkor is, ha ebben Pirnát nem bizonyos. A „megfordítottam” szót én kétségkívül „lefordítottam”-ként értelmezem.

nyomukban a mai napig sokan, hogy az egyszerűség jegyében nem saját címeiken említik a szövegeket, hanem azokat – az egyszerűbb idézhetőség miatt – esetenként teljesen megmásítva használják. Sajnos azonban bizonyos esetekben, ahogy e versnél is, a jegyzetekből is kima-
rad az egyes forrásokban szereplő változatok pontos címleírása.

A „Szilágyi és Hajmási históriája” öt forrásból ismert:

- Stoll 27. Vasady-kódex. (1613–1615 k.) – 124 lev. – Megsemmisült. Dézsi által készített másolata: Szeged EK MS 00834.
- Stoll 59. Csoma-kódex. (1638) – 122 lev. 15 cm. – MTAK K 72.
- Stoll 145. Kárász-töredék. (XVII. sz.) – 2 lev. 8r. – MOL Kárász-lt. P 353. Series B. 1a „Vegyes iratok 1628–1875.”
- Stoll 1231. Szilágyi és Hagymási históriájának kézírata. (1820 k.) – 4 lev. – Ismeretlen helyen.
- Stoll 1240. Kopácsi ék. (1822–1825) – 80 lev. 15 cm. – Ismeretlen helyen.

A legrégebbi a Vasady-kódex szövegváltozata. A kódex sajnos megsemmisült, de Dézsi Lajos pontos másolata rendelkezésünkre áll, szövegünk ott a megmosolyogtató *Cantio pvlchra De szilagi Mihalirul et hagimasi laszlorol* címet viseli. A Csoma-kódex *Silagi Mihali es Haimasi Laslo historiaia* címen említi. A 17. századi Kárász-töredék szövegváltozatának eleje sajnos elveszett, így nem tudni, volt-e címe, mindazonáltal sejthető, ha volt is, az nem tartalmazta a história-fogalmat, ugyanis az utána következő szövegek (Krisztus, ki vagy nap és világ, Mikor Egyiptusban egy pelikán madár) a *Cantio allia* címet viselik, vagyis más(ik) énekként jelölik a verseket, sejthetően a másoló előzményüket is éneknek gondolta. A Stoll 1231-es számú kései és töredékes forrás „Világi ének.” Midőn fogván estek két magyar *úrfi-ak...* címet viseli, a Kopácsi énekeskönyv szövegét Katona Imre és Lábadi Gábor közölte,⁵ a közlés alapján nem állapítható meg, volt-e címe, jómagam e forrást nem láttam.

Úgy látszik, hogy forrásaink nagyobbik része a szöveget nem históriaként, hanem énekként említi. Vagyis másolóik nem feltétlenül voltak meggyőződve a szöveg valóságosságáról, nem tartották lött dolognak. A szakirodalom elsősorban a szöveg forrását igyekszik megtalálni, jobbra a szöveg elő- és utótörténetével foglalkozik, a vers mint história és a ballada műfajának viszonyát taglalják.⁶ Az mindenestre a kolofónstrófából világosan látszik, hogy ver-

⁵ Egy szép dologrul én emlékezem. Csöbrös István kopácsi énekeskönyve, Előszó, jegyz. KATONA Imre és LÁBADI Károly. Újvidék 1993.

⁶ KARDOS Albert, *Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben*, EphK 1885. 585–616. HERMANN Antal, *A Szilágyi és Hajmási című népballada és rokonságai*, BpSz 1888, 55. köt. 284–297. HERMANN Antal, *Újabb adalékok a Szilágyi- és Hajmási-féle témához*, KisfTársÉvk. 1890. 134–141. THURI József, *Szilágyi és Hajmási históriája*, ItK 1893. 293–306. SZEGEDY Rezső, *Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben*, Ethn 1911. 41–47. BOD Károly, *A Szilágyi és Hajmási mondához*, EphK, 1913. 288–290. SZEGEDI Rezső, *A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai*, ItK 1915. 26–39. HONTI János, *A Szilágyi és Hajmási monda rokonai és eredetkérdése*, Ethn. 1930. 25–37. HONTI János, *A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete*, ItK 1930. 304–

sünk műköltői alkotás, még ha mégoly markáns nyomokat is hagyott rajta a hagyományozódás viszontagságossága. A kolofón világosan egy szerzőt említ: egy ifjú írta egy poétának írásából.

Ezör ött řazban es hatuan fölöt hagi irnanak egiben, | egi ifiu řörze ueřteg wlteben szöndwrw uaraban, | egi poetanak az w uerfeben řomorü kedueben. (Vasady-kódex)

Ezer öt százban és hatvan fölöt mikoron iranak | egy ifjú szerzi vestigh ültiben Sendrő varában | egy Poedanak eő verseibül szomorü szivibül. (Kárász-töredék)

A két 17. századi szövegváltozat között eltérések tapasztalhatók (a Csoma-kódexben a vers vége hiányzik). Mindkét szöveg egyezik abban, hogy Szendrő várában egy veszteg ülő ifjú – bármit is jelentsen a veszteg ülés – szerzi a verset 1560 fölött, talán 1561-ben. A Vasady-kódex szerint egy poétának a versében, a Kárász-töredék szerint egy poétának verseiből. A Vasady-kódex változata utalhat pusztán a formára is, ez esetben nem mégoly homályos forrásmegjelölés az utalás, de a Kárász-töredék esetében sem kell feltétlenül erre gyanakodnunk: ott ugyanis a szöveg forrása egyrészt egy „poéda” verse, másrészt a szerző szomorü szíve, vagyis a szöveg forrása a veszteg ülő ifjú maga, aki egy másik poéta szövegének mintáját követi. Úgy tűnik tehát, hogy a verset szerzője ötlötte ki, és nem história műfajú szövegben, hanem énekben írta meg.

Az ének szóval a 16. század kutatói sosem azonosítottak olyan fogalmat, mely esetleg egy műfajt írna le. Úgy tűnik azonban, hogy volt ilyen jelentése. Ha tüzetesen megvizsgáljuk a magukat históriának nevező szövegeket, illetve azokat, melynek címében az ének szó szerepel, jelentős különbségeket fogunk találni.

Legeklatánsabb példája lehet ennek Tinódi a Tar Lőrinc-történet kapcsán tett kitétele „Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt”. Ezt a sort leginkább úgy szokás értelmezni, hogy valami hegedűs, jokulátor komolyan vehetetlen állításáról van szó. Aligha. Sokkal inkább egy olyan műfajú szövegről, mely poétai, vagyis tartalmazhat fikciót, sőt akár egészében is lehet fiktív, és ezt a valóban pontos, forrásokat követő, vagy más esetben eseményeket hitelesen elmondó Tinódi fontosnak tartja megjegyezni.

321. SZABÓ Z. László, *A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvű fordítása*, ItK 1936. 419–430. KOROMPAY Bertalan, *A Szilágyi és Hajmási históriája a szlovéneknek és a magyar monda eredetkérdése*, ItK, 1953. 218–226. CSANDA Sándor, *A Szilágyi és Hajmási széphistória szlovák és magyar változata és a monda eredetének kérdése*, = Uő, *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, Bp., 1961, 153–184. DÁVID Adrás, *Szilágyi Mihály alakja a délszláv vitézi énekek tükrében*, Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalom Tanszéke. Tanulmányok. Újvidék 1969. 119–140.

Szintén példának kínálja magát a sokat elemzett⁷ *Cantio de militibus pulchra*. A sok tekintetben a történelmi adatoknak ellentmondó szöveget kordokumentumként olvasni igyekvők számos problémával találták szemben magukat.

Kerecsényi kapitány nevének Keresztesire változtatása legalábbis felveti a történelmi hűtlenség kérdését, ha eljátszunk a gondolattal, hogy nem az oralitásban bekövetkezett szövegromlásról van szó. A prédálásról tudható, hogy a történet idejében már komolyan büntetett volt, ez a szöveg viszont heroikus tetteként állítja be. A gyulai vitézkatalógusban szereplő katonákat nem minden esetben lehet valós személyeknek megfeleltetni, ráadásul némely esetekben a névalakok felidézik a Tinóditól ismert „hősök” neveit. A fikció – akár teljes, akár részleges, de valószínű – fikció, a *nem historiaként* való olvasás felé irányítja az olvasót vagy elemzőt, nem beszélve a szöveg igencsak komikus végkimeneteléről.

De tekintve, hogy a szöveg címében *cantió*nak nevezi magát (e tekintetben voltaképpen mindegy, hogy szerzője vagy lejegyzője adta neki ezt a címet), nincs okunk valós eseményt pontosan elbeszélő alkotásnak gondolnunk, még akkor sem, ha verstani vagy egyéb szerkezeti elemei miatt rokonságot mutat a 16. század históriás énekeivel. Ezek a jegyek ugyanis a epikus költészetre általában és nem a históriás énekek műfajára kizárólagosan jellemzők. A szöveg fikciós epikaként való újraolvasása mindenesetre izgalmas lehetőségeket rejthet magában.

A bibliai forrású epika alapvetően a história műfajában keletkezik, amennyiben múltra vonatkoztatható. Ez alól a legtipikusabb kivétel az utolsó bibliai könyv, a Jelenések könyve, mely legtipikusabb értelmezései szerint a jövőre vonatkoztatható. Szembeötlő, hogy a 16. század Jelenések könyvében alapuló epikus versei közül csak egyetlen nevezi magát históriának, szemben azokkal, melyek ugyan az apokalipsziszról szólnak, de forrásuk nem a Jelenések könyve, hanem az ószövetségi Dániel-prófécia vagy az apokrif Illés jóslat, melyek érvényét részint már végbement dolgokra szokás vonatkoztatni (Batizi, *Meglőtt és megleendő dolgokról*, Dézsi, *Világ kezdetitől lött dolgokról*).

- Tolnai Bálint, *A Szent János látásának 12. részéből való ének*, RPHA 1482
- Bornemisza Péter, *Isten városáról, a mennyországról való ének*, RPHA 165
- Bornemisza Péter, *Az ítéletről*, RPHA500
- Dobai András, *Az utolsó ítéletről*, RPHA12
- Vajdakamarási Lőrinc, *A jövődő rettenetes ítélet napjáról*, RPHA831
- Sarlóközi névtelen, *Historia de extremo iudicio*, RPHA840

⁷ VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 65–67; átdolgozva UŐ, *Szép ének a gyulai vitézekről = UŐ, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 185–221. JANKOVITS László, *A szóbeli kultúra és a Cantio de militibus pulchra*, UŐ, *Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 2), 32–54.

⁹ RMKT 6. 47.

A Sarlóközi-szöveg címe azonban egy valahai, mára ismeretlen nyomtatott forrásból származik, így három kéziratos forrása csak tovább öröklí a címet, mely alighanem a szerkesztő vagy nyomdász téves címadása lehet, kolofónja ugyanis így hangzik:

Az ki szerzé ez **énök**öt versökben, | Másfél ezör ötvenkét esztendőben | Nagykarácson estin szörzé versökben, | Mondja lakását ő az Sarlóközbén.⁹ (kiemelés tőlem)

Egyebek mellett érdekes még Dézsi András *Makhabeusról* című műve. Dézsi a *Világ kezdetitől lött dolgokról* című verséhez hasonlóan ezt is alcímekkel tagolja fel. Ez a következő részekből áll:

Makhabeusról
ZELUS MATATIAE
JUDAS PRAEFECTUS APOLONIUM PRINCIPEM SYRIAE
FIDUCIA JUDAE IN DEUM
CONTRA LISIAM EXERCITUS ANTIOCHI FECTUM BELLUM INIT JUDAS
VICTIMAS OFFERUNT ISRAELITAE
SECUNDA PARS **CANTIONIS**
BENEDICTIO MAGISTRATUS

A szöveg műfaja história, ezt Dézsi is így gondolja:

Istoriát hallom igen mondattok,
De csak csodáljátok, nem tanóljátok.
Hogy idvösségtekre megtartanátok,
De csak nagy hiába elhallgatjátok.

Nagy régi dolgokat mondok ti nektek,
Kiket eszetekben kérlek vegyetek,
Úr születése előtt kik meglötenek,
Mert nem álmodok, bátor higyjétek.

Régi lött dolgokról fog beszélni a szövegben, állítja a szerző. Mégis szerepel az alcímekben a *cantio* szó, ráadásul a szövegre vonatkozóan. Kérdés az, hogy a műfajra vonatkozik-e. Egészen bizonyosan nem. A „Secunda pars cantionis” előtt ugyanis a következő mondat áll: „*Finis historiae.*” A szöveg hátralévő része a tanulságot tartalmazza, valamint az abból következő buzdítást. Valószínű – és ha így van, akkor nagyfokú poétikai tudatosságra utal –, hogy Dézsi szövegében elválasztja a história részt az ének szakasztól. Miután választott forrását feldolgozta, megjelölte annak végét, majd ezután fűzte hozzá a moralizáló tanulságot, mely már nem volt forrása része.

Elképzelhető – és nem kevésbé valószínű –, hogy az ének szó itt, mint sok egyéb helyütt, pusztán a szöveg énekeltségére utal, mint a *históriás ének* szókapcsolatban.

Röviden összefoglalva az eddigieket: úgy gondolom, hogy a história és az ének kifejezések terminusként működtek a régiségben.

A história terminus olyan epikus szöveg műfaját jelöli, mely nem tartalmaz közvetlen szerzői fikciót.

Az ének szó pedig, amennyiben epikus alkotásra használják, olyan szöveget jelöl, melyben a történetet is szerzője eszelte ki. Az ének (cantio) szónak azonban akadnak egyéb jelentései is, jelöl olyan nem epikus verset is, melyet énekeltek, és természetesen az énekeltségre is utal: a históriás ének nem oximoron, hanem olyan szintagma, melyben az ének második jelentésében szerepel.

Amennyiben ez a fogalmi dichotómiát elfogadjuk, bizonyos kérdések már merőben másképp tehetők fel. Megmagyarázható például Ilosvai *Toldijának* fragmentumszerű szerkezete. Ha elfogadjuk, hogy a históriás énekben nincs szerzői fikció, ha úgy tetszik, a historikus nem veszi a bátorságot, hogy anyagába bármilyen formában is beletoldjon, akkor a Toldi nehezen érthető, csapongó szerkezete könnyen megmagyarázható azzal, hogy szerzője a fellelhető adatokat egymás mellé rendezte, de a történetmorzsalékok részeit nem töltötte ki saját fantáziájának fugájával, hanem hagyta, úgy ahogy van. Ennél fogva nem Ilosvai és Boccaccio kapcsolata az elsődleges kérdés, hanem az, hogy milyen forrásokat használt a szerző, amikor történetének anyagát összeszedte, és forrásai milyen kapcsolatban voltak Boccaccióval. Egy olyan kútfő, melytől nem teljesen idegen a humanista történetírás, saját műfajának szabályait meg sem karcolva bővítheti „történelmét” akárhonnan származó elemekkel. Ilosvai tolla azonban épp a műfaji határok miatt nem mozoghatott ilyen szabadon.¹⁰

Nézetem szerint ez a mégoly elnagyolt műfaji elkülönítés, mely elsősorban a fikciót rétegezi (nem pusztán fiktív–nem fiktív oppozícióban gondolkodik, hanem ezen belül a közvetlen és a közvetett fikciót is megkülönbözteti) alkalmas arra, hogy a tizenhatodik századi epika [rovar] és a históriás ének [bogár] viszonyát finomabban határozza meg. A 16. századnak – noha sokan sejteni vélik, hogy finoman felosztott, precízen kalibrált műfaji rendszere lehetett¹¹ –, saját nyelvéből ennél finomabb különbség nemigen mutatható ki. A korszak irodalmi gondolkodásáról meglévő ismereteinkhez képest azonban ez sem kevés.

¹⁰ Nem akarok mélyebben belekeveredni a Toldi szöveg hagyományba. Nem mintha nem lenne végtelenül érdekes és figyelemreméltó. Okom erre elsősorban az, hogy a Pécsi Tudományegyetemen néhány lelkes hallgató (Gál Emőke, Kocsis Viktória, Paál Balázs, Simon Attila) lassan publikálásra kész dolgozatban foglalja össze mindazt, amit én csak sejtetni merek.

¹¹ „A XVI. században, mint ma is, kétségkívül számos, jól kidolgozott műfaji rendszer létezett egymás mellett, de akárcsak ma, a műfajok közötti eligazodás gyakran kimondatlan intuíció dolga maradt. Ez nehezíti meg feladatunkat. Ám a verscímekekből, a versgyűjtemények szerkesztőinek elrendezési gyakorlatából s hasonló nyomokból néha még akkor is sikeresen állíthatók helyre részletdús műfaji rendszerek, amikor nem tartjuk a kezünkben az illető szerző, szerkesztő vagy másoló által követett poétikai szabálygyűjteményt. Így Tinódi, Balassi, Rimay műveit vagy a névtelen gyűlekezeti énekeket a kutatók műfajelméletileg meglehetősen szabályozottnak látják.” *Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására*, ItK, 84(1980) 630–638, 633.

A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezete a szöveghagyományozódás tükrében

A 16. század epikus költészetének eminens műfaja a históriás ének. Mint már korábban is utaltam rá, a műfajról magáról számos szerteágazó vélekedés, leírás napvilágot látott. Ezek egyike-másika a műfaj jellemzését leginkább tematikus felosztás mentén végzi el. Az alábbi gondolatmenet kiindulópontja Varjas Béla e műfajt is érintő monográfiájának egy első pillanásra magától értetődő passzusa, mely után a műfaj tematikus felosztása, s e témák előfordulásának időrendiségét jellemző rész következik.

„A szövege szerint ismert több mint 150 (ez idő szerint pontosabban 155) XVI. századi históriás ének száma – amint erre utaltam – a valóságban jóval nagyobb lehetett. Ahhoz azonban ennyi is elég, hogy képet alkossunk magunknak ezek szerzésének időbeli és tárgykör szerinti megoszlásáról. Az arányok nyilván nem változnának akkor sem, ha akár még egyszer ennyi szöveget őrzött volna meg számunkra a szerencsés véletlen.”¹

Az állítás két szempontból is különösen figyelemreméltó. Egyrészt mert szerzője szerint elképzelhető, hogy a 16. század históriás énekeinek akár fele is elkallódhatott, másrészt pedig az, hogy ezt a csonka anyagot reprezentatívnak tartja.

Tekintsük először az utóbbit. Varjas úgy tartja, hogy számos – akár még egyszer ennyi – szöveg előkerülése után is megállna az a feltevés, miszerint a műfaj szövegeit tematikusan és a tematikus elrendezettséget időben is csoportosíthatnánk. Kicsit karikírozva: azt állítja, hogy az ismert anyag ilyen szempontok szerinti felosztása (univerzálisan) igaz lehetne egy volta-képpen, szerinte mára csak töredékesen ismert korpuszon, vagyis a rendelkezésünkre álló anyag a voltaképpeninek arányosan kicsinyített mása. Az állítás ellentmondásossága nyilvánvaló, még akkor is, ha e dolgozat végén remélhetőleg az válik hasonlóan nyilvánvalóvá, hogy Varjas Béla adatai még az általa elgondoltnál is helytállóbbak.

Az idézett passzus másik figyelemre méltó állítása az, hogy Varjas számot vet ekkora erózióval. Valószerű lehet-e a régi anyag felére olvadása? Hogy voltak mára már ismeretlen szövegek, az vitán felül áll, talán azonban nem elsősorban mennyiségük kérdéses, hanem, hogy azok a ma ismertekre mennyiben hasonlíthattak.

¹ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz ... i. m.*, 131; Korábban: „A XVI. században írt históriás énekek közül 147-nek a szövege maradt ránk. De nem csekély azoknak a száma sem, amelyeknek létezéséről csak hírből, közvetett adatokból tudunk, s bizonyára akad egy sereg olyan is, amely nyomtalanul elveszett. Kétségtelen tehát, hogy a század folyamán 147-nél jóval több históriás ének keletkezett. Ahhoz azonban ez a 147 is elég, hogy képet alkossunk magunknak a históriás énekek szerzésének időbeli és tárgykör szerinti megoszlásáról. Az arányok lényegesen nyilván nem változnának akkor sem, ha akár még egyszer ennyi szöveget őrzött volna meg számunkra

Az ismert anyag számbavételénél a mai kutató már könnyebb helyzetben van, mint Varjas volt: rendelkezésére áll a *Repertórium*², mely alapján könnyen meghatározható a (Varjas anyagával vélhetően *csaknem* egyező) vizsgálati bázis.³

A *Repertóriumból* kigyűjtött lista eredményei gyökeresen nem térnek el a Varjas-féle adatoktól: ő 155 históriás éneket említ, emitt a duplumok (a *Repertórium* egyes szövegeket két műfajba is besorol) és elveszett szövegek (a *Repertórium* tételként szerepelteti az említésből, vagy nótajelzésből ismert verseket is) kivonása után 167 szövegünk marad. Ezek vallási és világi tematika szerinti eloszlása: 75 vallásos és 92 világi szöveg,⁴ Varjasnál ez a megoszlás: 64 vallásos, 91 világi. A különbségek alighanem abból az anomáliából adódnak, hogy a *Repertórium* nem követeli meg a szövegektől, hogy elbeszélőek legyenek ahhoz, hogy históriának mondja őket, míg Varjas alapvetően fontosnak gondolja az „epikus mag” meglétét. Mivel Varjas nem sorolja fel az általa számba vett szövegeket, további közelítés nem lehetséges.

Kéziratosság és kéziratosság – nyomtatás és nyomtatás

A *Repertórium* egy-egy vers leírásakor a kéziratot forrást említi első helyen. Azt már a használójának kell tudnia, hogy e sorrend csak az adatok sorrendje, nem jelöl fontossági vagy értékkülönbséget a források tekintetében. Az itt szereplő versek esetében jobbra a nyomtatványok bizonyulnak autentikusabb szöveghordozónak, csak partikuláris esetekben kell a kéziratokat „jobb”, „eredetibb” változat megőrzőjének gondolnunk.

A jelenség voltaképp természetes, illetve a 16. századi költészet természetéből fakad. Pontosabban: az általunk ismert 16. századi költészet természetéből, mi ugyanis kizárólag a ránk maradt anyag alapján tudunk ítélni e korszak versszerzéséről, noha látszanak annak nyomai, hogy az akkori „irodalom” nem így festett. Elég csak arra utalni, hogy a költészet bizonyos szegmenseit letorkoló prédikátorok olyan szöveganyagról beszélnek, melyről akkor

a szerencsés véletlen.” HELTAI Gáspár, *Cancionale azaz históriás énekeskönyv Kolozsvár 1574*, kiad., tan. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Bibliotheca Hungarica Antiqua V), 15.

² *Répertoire de la poésie... i. m.*

³ Varjas Béla és a *Repertórium* szerkesztői gyökeresen másképp gondolkodnak a históriás ének fogalmát illetően. Az azonban teljesen világos, hogy noha más intenciókat használnak, ugyanazt a véges anyagot rendszerezik és végső soron nem is jutnak egymással kibékíthetetlen eredményre. Ezúttal nem próbálok közös nevezőre hozni elméleteiket, hanem szolgáian követem a *Repertórium* rendszerét, csak néhány vitatható esetben bírálok felül, ezeket azonban minden esetben jelzem.

⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről*, illetve Balassi Bálint *Jephtes históriája* című verse mindkét ágon szerepel.

alighanem mindenki tudta, mi(lyen) az; ma a legkülönbébb elméletek is csak bizonytalanul ragadják meg őket.

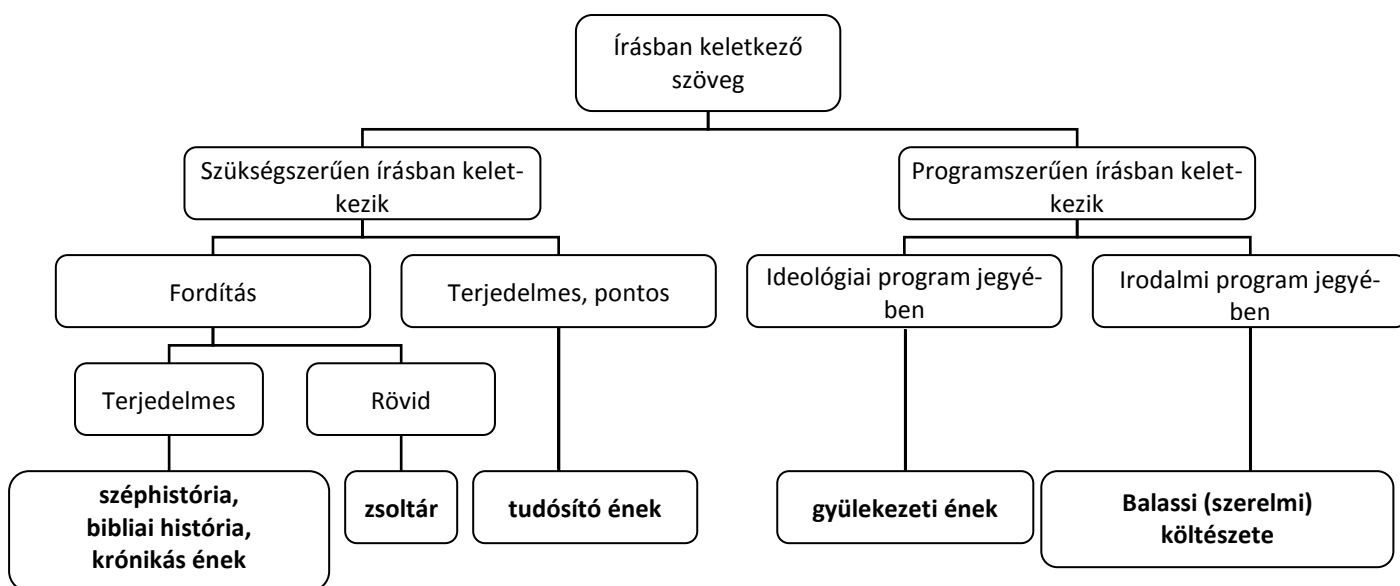
Ez a szövegcsoporthoz számunkra csak hallomásból ismert, de a maga képlékeny ismeretlenségében ugyancsak kies menedék. Teljes joggal képzeljük rendkívül színes költészeti anyagnak a szóbeliséget, melyben helyet kapnak olyan alkotások is, melyeket dicsérni volt szokás, s olyanok is, melyekről írásbeli emlékeink elítélően nyilatkoznak. Mindazonáltal számunkra lényegileg megismerhetetlenek. Róla alkotott képünk élénk színeihez elejtett nyilatkozatokból, margókra vetett tollpróbákból alig kap némi kontúrt. Hiába kötjük a hegedűs ének műfaját a szóbeliséghez, kapcsolatuk mondvacsinált lesz, hiszen hegedűs éneknek nevezett szövegeink fele (négyből kettő) akrosztichonos, vagyis bizonyosan nem szóbeli. Hiába gondoljuk némely egy forrásból ismert epikus szövegünket rokonnak a szóbeli epikával formula-használata miatt, bizonyosan írásbeli verseink hasonló, esetenként ugyanolyan formula-használata, ha nem is cáfolja, de elbizonytalanítja a kapcsolatot. Azért nehéz megítélni a régi magyar szóbeliséget, mert szóbeli. Szóban keletkezik, szóban terjed, nincs szüksége az írásbeliségre. Nyilván kapcsolatban áll az írásbeliséggel: biztosak lehetünk benne, hogy a ma ismert szövegeink alkotói ismerték ezeket, s alighanem tettek is azért, hogy szóban továbbéljenek, s bizonyos hagyományaik, technikáik az írásbeliségbe is átszivárogtak, ezek azonban mára megkülönböztethetetlenek egyéb (akár írásos) technikáktól. A ma ismert költészeti anyag java része, ha ugyan nem egésze írásbeli és nem csak továbböröklődése nyomán. Nem adoptált, hanem vér szerinti gyermek. A régi magyar irodalom ma ismert szövegei írásban keletkeztek.

Azért lehetünk ezzel kapcsolatban többnyire bizonyosak a formai jegyeken túl (akrosztichon), mert az ismert versanyag vagy olyan természetű, hogy pontosságra tör és e pontosságot a szóbeliség megőrizni nem képes, vagy fordítás, mely szóban – praktikus okok miatt – csak bajosan készíthető, vagy valamiféle program jegyében született költői, de legalábbis verses szöveg. A szóbeli műfajok – a maguk szerzőfogalma nélkül, a maguk variabilitásában – nem feltétlenül vágyakoznak az írásbeliség felé, *ott születnek*, ott az ő hazájuk. Annyit ekkora távolságból talán állíthatunk róluk, hogy nem vágytak feltétlenül tényszerű pontosságra, nem voltak programszerűek és beláthatóan nem lehettek idegen szövegek pontos, szabatos fordításai sem.

A hozzánk eljutó morzsalékaik alapján a következő sémában képzelhető el hagyományozódásuk.

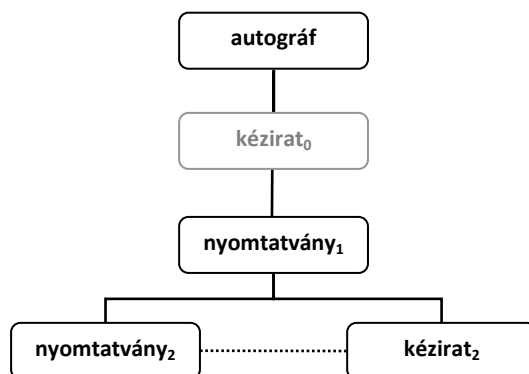
Ezzel szemben az ismert anyagot a következő folyamatában minden reprezentatív műfajával együtt elhelyezhetjük.

Ezek az alkotások írásban, kéziratban keletkeznek, de továbböröklődésükben is fontos szerepet játszanak a kéziratok, így többféle kéziratosságot lehet velük kapcsolatban említeni. Autográf a 16. századi költészetből a legritkább esetben áll rendelkezésünkre, sokkal inkább ezek másolatai maradtak ránk. A következő ábrák a legtipikusabb hagyományozódási modelleket igyekeznek vázlatosan áttekinteni.

a. Széphistóriák vagy bibliai históriák öröklődési modellje⁵

⁵ Az egyes modellek nem egyedi eseteket, hanem öröklődési struktúrákat ábrázolnak. A kategóriák nem egy másolási aktust, hanem másolás típust jelölnek, így a folyamatában egy fázisnak látszó továbböröklődés adott esetben több voltaképpen másolást is jelenthet.

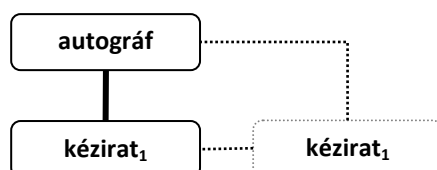
A széphistóriák, bibliai históriák, krónikás énekek hasonló modell szerint öröklődnek. Az autográf vagy – kevésbé valószínűen – azonnal a nyomdába kerül, vagy további szerkesztési eljárásokon esik át – ezt az autográf és a nyomtatás közti kéziratípust nevezem **kézirat₀**-nak. Létét csak sejthetjük, nemigen rendelkezünk ilyen példányokkal. A **nyomtatvány₁** a közvetlenül kéziratból készült editiót, a **nyomtatvány₂** a **nyomtatvány₁**-ről készült további kiadásokat jelöli, a **kézirat₂** a nyomtatványok kéziratossá történő továbbmásolódását jelenti.

A szaggatott vonal azt jelöli, hogy egyes esetekben aprólékos filológiai munkával sokszor megállapítható egy-egy szöveg pontos öröklődési útja, statisztikailag azonban nem. Ekkora anyag esetében általánosan nem jelenthető ki, hogy egyes kéziratossá másolatok a **nyomtatvány₁** vagy a **nyomtatvány₂** forráson alapszanak.

b. A zsoltárok öröklődési modellje

A zsoltárok nagy tömegben a széphistória-modell szerint hagyományozódnak. Az első nyomtatott kiadás után keletkezik számos kéziratossá és nyomtatott variánsuk.

Atipikus, mindazonáltal fontos kivételeket ismerünk. Ilyen Bogáti Fazakas Miklós és Thordai János zsoltárfordításának hagyományozódása, azok ugyanis a modern időkig sosem kerültek nyomdába, vagyis kéziratossá hagyománnyal, pontosabban **kézirat₁**-es hagyománnyal kell számolnunk.

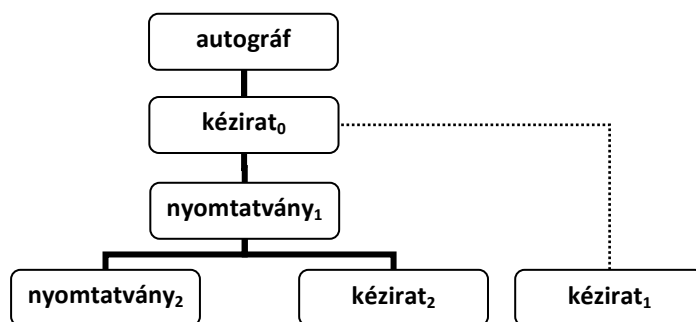

„Bogáti-modell”

A szaggatott vonallal keretezett ismétlés a másolati szintek szempontjából igazság szerint mellékes, azért szerepeltettem mégis, mert egyes esetekben esetleg, de statisztikailag biztosan nem gondolhatjuk, hogy maga az autográf a kéziratok kópia közvetlen forrása. A **kézirat₁** kifejezés nem az autográfból való származást jelenti, hanem egy olyan kéziratot, mely kizárólag kéziratokon alapul, vagyis a hagyományozódást nem szakítja meg egy, az öröklődést lényegesen hatékonyabbá tevő, egyforma, mégis időben és térben lényegesen jobban elágazó nyomtatott állapot.

c. A tudósító ének öröklődési modellje

A tudósító énekek jobbra a széphistória-modell nyomán öröklődnek. Kivétel ez alól Tinódi Sebestyén, akinek bizonyosan másképp hagyományozódnak a szövegei. Az ő esetében biztosra vehetjük, hogy létezett **kézirat₀** állapota is verseinek, sőt abból – ha nem is közvetlenül, de a nyomtatott állapotot biztosan kikerülve – másolódott az a néhány szöveg, mely a *Cronicán* kívül ránk maradt. Sőt a *Cronica* szövegtörzsében szereplő szövegekről is kitapogatható, hogy milyen formában szerepelhettek a **kézirat₀** fokon.⁶

„Tinódi-model”

d. A gyülekezeti ének öröklődési modellje

A gyülekezeti ének a zsoltárokhoz nagyon hasonló módon legtipikusabban a széphistória-modell szerint hagyományozódik. Alapvető különbség a két énektípus között az írásbeli

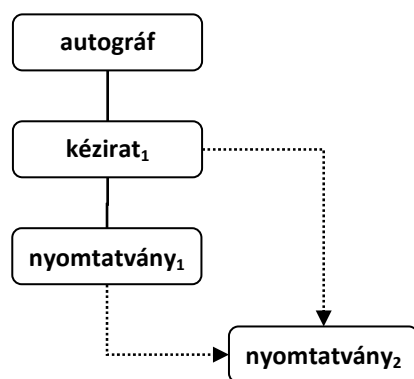
⁶ Erről bővebben a nyolcadik fejezetben lesz szó.

keletkezés indokában tapasztalható. Míg a zsoltárt programszerűsége dacára azért tekintem elsősorban írásban keletkezett szövegnek, mert fordítás, a gyülekezeti énekek közé sorolható számos műfajt azonban – sokszor egyéni alkotásról van szó – azért, mert valamiféle ideológiai program vagy ideológia szülte szükségszerűség áll írásbeli természetük mögött, ugyanis ezek a személyes vallásosság sokszor kihagyhatatlan szempontja mellett, énekeskönyvek számára, a használat kívánta gyors elterjedés jegyében íródnak.

e. Balassi verseinek öröklődési modellje

Balassi szerelmes versei a Bogáti-modell szerint öröklődnek, azzal a különbséggel, hogy a kéziratos hagyományozódás kiváltója nem felekezeti természetű, hanem fogalmazzunk az egyszerűség kedvéért így: a trendidegenség.

Istenes énekei esetében merőben más a helyzet: nem lehet rá igaz a széphistória-modell, hiszen bizonyosan nem **kézirat₀**, hanem **kézirat₁** szerepel a nyomtatás közvetítőjeként, sőt bizonyíthatóan e bonyolult kéziratos öröklődés beékelődik a **nyomtatvány₁ – nyomtatvány₂** közé is a következő elnagyolt séma⁷ szerint.

„istenes énekek-modell”

E sémák azt igyekeztek nagy vonalakban megmutatni, hogy kevés – egyéb szempontból sem tipikus – kivételtől eltekintve a 16. századi versek esetében, ha kéziratokról beszélünk, olyan kéziratok kerülnek szóba, melyeket nyomtatványokról készítettek (kézirat₂). A továbbiakban a bibliai históriák műfajcsoportján igyekszem megmutatni ennek tanulságait.

⁷ Az ábra nem tartalmazza, miképp keveredik össze a Rimay-hagyomány Balassi verseivel.

A kéziratos és nyomtatott források összefüggései

A 16. századból a *Repertórium* szerint az alábbi szövegeket ismerjük:

A 16. SZÁZAD HISTÓRIÁINAK FORRÁSAI ⁸		
CSAK KÉZIRATOS FORRÁSBÓL ISMERJÜK	CSAK NYOMTATOTT FORRÁSBÓL ISMERJÜK	MINDKÉT FORMÁBAN RÁNK MARADT
VALLÁSOS ÁG		
005		
vallásos → história → leíró értekező		
—	1 [29]	—
009		
vallásos → história → elbeszélő → bibliai		
14 [132; 172; 514; 814; 936; 1181; 1318; 2014; 2015; 2016; 2017; 2020; 4020; 4029]	22 [57; 323; 358; 495; 539; 570; 607; 662; 818; 831; 1034; 1041; 1190; 1191; 1229; 1255; 1260; 1284; 1285; 1287; 1481; 1482]	25 [56; 189; 238; 289; 315; 423; 432; 437; 661; 707; 822; 852; 866; 895; 958; 1015; 1091; 1176; 1189; 1192; 1194; 1197; 1250; 1315; 1316]
134		
vallásos → história → elbeszélő → világkrónika		
—	0 [424]	0 [423]
301		
vallásos → história → elbeszélő → egyháztörténeti → közel kortársi		
—	1 [1020]	0 [674; 1302]
302		
vallásos → história → elbeszélő → egyháztörténeti → régi		
—	1 [1016]	—
010		
vallásos → história → leíró értekező → prédikációs ének		
1 [840]	7 [124; 500; 576; 937; 1230; 1280; 1346; 1482]	10 [12; 165; 430; 674; 945; 1176; 1203; 1204; 1205; 1301; 1302]
VILÁGI ÁG		
068		
világi → história → elbeszélő → nem fiktív → történelmi		
5 [376; 581; 864; 1254; 3227]	12 [681; 692; 743; 851; 930; 1014; 1028; 1270; 1288; 1328; 1493; 2013]	9 [101; 525; 574; 664; 683; 819; 867; 1028; 1065; 1495]
069		
világi → história → elbeszélő → nem fiktív → kortárs tudósító		
5 [245; 369; 442; 1332; 1343;]	24 [21; 144; 156; 230; 395; 511; 629; 844; 1029; 1210; 1239; 1244; 1245; 1261; 1266; 1286; 1292; 1334; 1350; 1355; 1381; 1382; 3520; 3596;]	4 [375; 508; 1237; 1335;]
057		
világi → história → elbeszélő → fiktív		
6 [290; 373; 438; 512; 1243; 4018]	13 [261; 560; 566; 693; 832; 854; 1076; 1158;	12 [43; 53; 232; 318; 322; 332; 357; 438; 538;

⁸ A táblázat a *Repertórium* műfaji felosztását követi. Az egyes verseket repertórium-számok jelölik, ez esetben az RPHA előtag elhagyásával. Kurzívval szerepel egy tétel, ha az több kategóriában is szerepel, és áthúzott kurzív számok jelölik azokat a szövegeket, melyek a másodlagos műfaji besorolást tartalmazzák, vagyis azt a helyet, ahol már nem számolok azzal a tétellel.

	1246; 1247; 1269; 1273; 1450; 4019]	1013; 1249; 1340]
	052	
	világi → história → leíró értekező	
1 [754]	—	—
	vallásos ág összesen	
15	32	35
	világi ág összesen	
17	49	25

A kirajzolódó kép már önmagában árulkodó. A ránk maradt szövegek java része nem egy példányban maradt ránk (hiszen sokat kinyomtattak), sőt számos olyan is van, amelyet a nyomtatáson felül kéziratok is megőriztek. Nagyon ígéretesnek tűnik a csak kéziratban ránk hagyományozódott versek alaposabb vizsgálata, és az sem kevésbé, hogy a nyomtatott szövegek milyen típusú nyomtatványokban maradtak ránk, illetve hány olyan szövegünk van, mely több editiót is megélt.

A NYOMTATVÁNYBAN (IS) RÁNK MARADT VERSANYAG FORRÁSTÍPUSAI ⁹								
	ANTOLÓGIASZERŰ NYOMTATVÁNYBAN MARADT RÁNK		ÖNÁLLÓ KÖTETBEN MARADT RÁNK		ANTOLÓGIASZERŰ NYOMTATVÁNYBAN ÉS ÖNÁLLÓ KÖTETBEN EGYARÁNT FENNMARADT			
műfaj (RPHA kódal)	egy antológiaszerű nyomtatványban maradt fenn	több antológiaszerű nyomtatvány is megőrizte	egy önálló kötetben maradt fenn	több önálló kötet is megőrizte	egy antológiaszerű nyomtatvány és egy kötet őrizte meg	több antológiaszerű nyomtatvány és egy kötet őrizte meg	egy antológiaszerű nyomtatvány és több kötet őrizte meg	több antológiaszerű nyomtatvány és több kötet őrizte meg
V A L L Á S O S Á G								
009	1190, 570, 1176, 1191, 818, 1260, 895, 539, 423, 1284, 358, 662, 822, 1194, 315	661, 1041, 1315, 432, 1189, 1197	323, 852, 437, 1481, 866, 1285, 1482, 1255, 1316,	29, 607, 289, 1287, 189, 57, 495, 56, 1034, 831	707, 1229	1091, 238, 1192,	—	958, 1250, 1015,
301	—	—	1020	—	—	—	—	—
302	—	—	1016	—	—	—	—	—
010	937, 500, 12, 430, 1203, 1302	1205, 124, 165, 674, 1301, 576, 1204, 1346, 1230, 948, 1280	—	—	—	—	—	—
V I L Á G I Á G								
068	—	661	2013, 1493, 681, 1328, 1028	930, 743, 1014, 692, 1288, 525, 574	683, 819, 867	—	101, 1065, 1270	—
069	—	—	356, 375, 1335, 1350, 1029, 156, 21, 1355, 1292, 395, 1266, 1210, 844, 1261, 1286, 1382, 508, 1239	230, 3520, 1237	511, 1381, 1245, 1244, 1334, 629, 144	—	—	—
057	—	—	357, 1450, 1076, 261, 693, 1273, 566, 1246, 560, 832, 851	4019, 43, 1158, 438, 53, 538, 332, 1013, 318, 1340, 1249, 1269, 322, 232	1247	—	—	—

A nyomtatott hagyaték esetében világosan látszik, hogy míg a vallásos ágon jobbra antológia-szerű nyomtatványokból ismerjük az anyag javarészét, esetenként csak innen, a világi

⁹ A táblázat fogalmi és jelölései:

Antológiaszerű nyomtatványnak nevezem mindazokat a köteteket, melyekben legalább két szerző legalább két műve szerepel, praktikusán ezek több szerző, több (esetenként ugyanazon szerzőhöz kapcsolható) művét tartalmazó kiadványok. Tipikusan ilyen pl.: a *Hoffgreff-énekeskönyv*, melyben számos szerző több műve szerepel, noha egy-egy szerző (pl. Batizi vagy Kákonyi) több alkotással is szerepel benne. (E definíció szerint több antológiában fennmaradtként regisztráltam pl. Szkhárosi Horvát András *A fejedelemségről* című versét (RPHA 1280), mert az az *Énekek három rendbe* című antológiában, Bornemisza Ördögi kísértetek című művében, valamint Bornemisza ötkötetes prédikációinak negyedik kötetében maradt ránk, noha ez utóbbi két nyomtatvány nem verses antológia, a fenti meghatározás mégis ide szorította ezt a verset.)

Önálló kötetnek nevezem azokat a szövegeket, melyek egy-egy szerző művét/műveit tartalmazzák. Ilyen pl. Tolnai Bálint *A Szent Iános latasanac...* című kötete (RMNy 485), de ilyennek minősül Tinódi Sebestyén *Cronicája* (RMNy 109) is, vagy Majssai Benedek *Két enec...* (RMNy 290) című kötete, melyek, noha több szöveget tartalmaznak, szerzőjük egyazon személy.

Félkövér szedéssel jelölöm azokat a verseket, melyeknek ez az egyetlen forrásuk, tehát nem fordulnak elő másik nyomtatványban és kéziratos továbbmásolásukról sem tudunk.

tematikájú szövegek azonban önálló kiadványokban, sőt több esetben több önálló kiadványban is ránk maradnak. Az antológia-szerű nyomtatványok és az önálló kiadványok átfedései nem mutatnak egyik vagy másik tematikus ágra kifejezetten jellemzőnek mondható tendenciákat.

A kéziratok hagyaték ezzel szemben így fest:

A KÉZIRATBAN (IS) RÁNK MARADT VERSANYAG FORRÁSTÍPUSAI ¹⁰								
	ANTOLÓGIASZERŰ KÉZIRATBAN MARADT RÁNK		ÖNÁLLÓ KÉZIRATBÓL ISMERJÜK		ANTOLÓGIASZERŰ KÉZIRATBAN ÉS ÖNÁLLÓ KÉZIRATBAN EGYARÁNT FENNMARADT			
műfaj (RPHA kódal)	egy antológia-szerű kéziratban maradt fenn	több antológia-szerű kézirat is megőrizte	egy önálló kéziratban maradt fenn	több önálló kézirat is megőrizte	egy antológia-szerű kézirat és egy önálló kézirat őrizte meg	több antológia-szerű kézirat és egy önálló kézirat őrizte meg	egy antológia-szerű kézirat és több önálló kézirat őrizte meg	több antológia-szerű kézirat és több önálló kézirat őrizte meg
VALLÁSOS ÁG								
009	514, 238, 172, 437, 432, 423, 189, 866, 936, 822, 4029, 1194, 132, 315,	1015, 814, 1176, 1091, 1192, 852, 289, 895, 958, 1315, 1316, 1189, 1250, 56, 707, 1197,	4020, 2014, 2017, 2016, 2015, 2020, 1318, 1181	–	–	–	–	–
010	1205, 165, 1203, 1301,	12, 430, 840, 1204, 948	–	–	–	–	–	–
VILÁGI ÁG								
048	4044	–	–	–	–	–	–	–
068	581, 525, 683, 819, 1495, 867	101, 1065, 574, 1028	3227, 864, 1254	376	–	–	–	–
069	369, 1335, 1343, 442, 1237, 1332, 508	375,	245	–	–	–	–	–
057	4018, 357, 290, 373, 538, 332, 1013, 1340, 1249, 512, 1243,	43, 438, 318, 322, 324,	232	–	–	53	–	–

A fenti táblázatok első pillantásra is sok érdekességet árulnak el az epikus költészeti anyagról. Szembeötlő különbség a világi és vallásos témájú, nyomtatványban (is) ránk maradt versek között, hogy míg a vallásos szövegeket túlnyomórészt antológia-szerű kötetek őrizték meg, addig a világi témájúak nem kerültek be ilyenekbe, vagyis nem készültek világi témájú szövegeket egybegyűjtő nyomtatott antológiák, annak dacára, hogy a kéziratok örökségben már kiegyenlített az ilyen gyűjtemények aránya a szövegek tematikáját illetően.

¹⁰ A táblázat fogalmai és jelölései:

Antológiaszerű kéziratnak nevezem mindazokat a köteteket, melyekben legalább két szerző legalább két műve szerepel, praktikusán ezek több szerző, több (esetenként ugyanazon szerzőhöz kapcsolható) művét tartalmazó kódexek.

Önálló kéziratnak nevezem azokat a forrásokat, melyek egy-egy szerző művét/műveit tartalmazzák.

Félkövér szedéssel jelölöm azokat a verseket, melyeknek ez az egyetlen forrásuk, tehát nem fordulnak elő másik kéziratban és kinyomtatásukról sem tudunk.

Ám sokkal izgalmasabb, és egyben messzebbre mutató az egyetlen példányban ránk maradt vagy egyetlen forrásból ismert szövegek vizsgálata. Ezek közül is inkább az utóbbiakat, vagyis a kéziratokat érdemes alaposabban szemügyre venni, már csak azért is, mert a nyomtatott forrásokból esetenként még ma is több példánnyal rendelkezünk, és bár van példa rá, hogy nyomtalanul eltűnjenek, mégis statisztikailag megbízhatóbb szöveghordozók.

A kéziratokkal nyilvánvalóan más a helyzet. Mindazok a szövegek, melyek egyetlen forrásból, egyetlen kéziratból ismerhetők, árulkodhatnak arról, hogy mekkora az a szövegmennyiség, melyet mára már nem olvashatunk.

Lássuk a **vallásos ág** kéziratok forrásainak azt a csoportját, melyekben antológia-szerű kéziratok (énekeskönyvek) vannak. Az antológia-szerű kéziratok, kéziratok énekeskönyvek tudniillik úgy keletkeznek, hogy valaki(k) bizonyos szempontok alapján válogatott szövegeket egymás mellé másol(nak). Ezek forrásai kéziratok vagy nyomtatványok lehetnek (kézirat₂). A táblázatban látható, hogy az egy antológia-szerű kéziratban megmaradt szövegek között ötöt csak innen ismerünk, vagyis a többi egyéb forrásban is ránk maradt. Az önálló kéziratból ismert nyolc szövegnek ez az egyetlen forrása.

Megtévesztően hathat az önálló kézirat elnevezés ebben az esetben – részint itt is antológiáról van szó, csak egy szerzőhöz köthető antológiáról, e nyolc históriás ének közül hat Bogáti Fazakas Miklós szerzeménye.

A vallásos históriák kéziratok forrásai tételesen a következők:

A VALLÁSOS HISTÓRIÁK KÉZIRATOS FORRÁSAI ¹¹		
forrás neve	csak innen ismert szövegek	több forrásból is ismert szövegek
<i>Apostagi graduál</i> (17. sz. eleje)	—	1 [1315]
<i>Balogi cantionale</i> (1659)	—	1 [1315]
<i>Bölöni-kódex</i> (1615--21)	1 [4029]	1 [1204]
<i>Collectanea...</i> [MKÉVB 335] (1770-es évek)	1 [4020]	—
<i>Csereyné-kódex</i> (1565--1579)	—	1 [430]
<i>Csoma-kódex</i> (1638)	—	5 [432, 1316, 1205, 12, 948]
<i>Detsi kódex</i> (1609)	—	2 [1015, 948]
<i>Jancsó-kódex</i> (1615--1618)	—	1

¹¹ A táblázatban vastaggal szedve szerepel az RPHA 814-es szöveg (*Szép ének, hogy egy Istennél jobb nincs*) és az RPHA 840-es vers (Sarlóközi névtelen, *Historia de extremo iudicio*), ugyanis ebben a csoportban ez a kettő az, mely több kéziratok forrásból is ismert, de nyomtatásáról nem tudunk. Megjegyzendő továbbá, hogy a *Reper-tórium* tévesen veszi fel a 814-es szöveg címét, helyesen: *Szép ének, hogy egy Istennél több nincs, ki az Úr Jézus Krisztus Szent Atyja* [Mátéfi János-kódex] – egy szentháromság-tagadó költeményről van szó.

		[814]
<i>Kádár-énekeskönyv</i> (17. század közepe)	—	1 [1192]
<i>Kecskeméti graduál</i> (1637--38)	—	1 [1315]
<i>Kéziratos jegyzet</i> (17. század)	—	1 [1315]
<i>Kissolymosi Mátéfi János ék.</i> (1620--34) [Stoll 34.]	—	1 [814]
<i>Lipcsei-kódex</i> (1615)	—	10 [1015, 1176, 1091, 895, 1189, 1250, 822, 707, 1197, 238]
<i>Lugossy-kódex</i> (1629--35)	2 [132, 514]	12 [1176, 1091, 1192, 289, 958, 56, 707, 1197, 12, 430, 840]
<i>Mátéfi János-kódex</i> (1620--34)	—	1 [1194, 840]
<i>Mihály deák kódexe</i> (1679)	2 [172, 936]	19 [1315, 1176, 1091, 1192, 437, 289, 895, 958, 423, 1250, 56, 866, 707, 315, 165, 1203, 1301, 1204, 840]
<i>Nagydobszai graduál</i> (17. sz. eleje)	—	1 [1315]
<i>Óvári graduál</i> (17. század eleje)	—	1 [1315]
<i>Petrovay Miklós-énekeskönyv</i> (1670--72)	—	1 [1189]
<i>Pompéry-kódex</i> (17. sz.)	—	1 [189]
<i>Pozsonyi toldalék</i> (17. sz. első fele)	—	1 [1315]
<i>Somogyi János-kódex</i> (1608)	—	1 [1316]
<i>Szenterzsébeti Bogáti kódex</i> (1607)	6 [2014, 2017, 2016, 1181, 2015, 2020]	—
<i>Vasady kódex</i> (1613--15)	—	1 [707]
<i>Verskézirat</i> (16. sz. közepe) [H 902]	1 [1318]	—

A középső oszlopban szerepelnek azok a szövegek, melyek kizárólag innen ismertek, a többiek – két kivételtől eltekintve – számunkra is ismertek nyomtatványból is, illetve a fenti modellek ismeretében talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy nyomtatványokról készültek. A következő táblázat a nyomtatványból is ismert versek nyomtatott előfordulásait mutatja.

kézirat neve ¹²	<i>Hoffgreff-énekeskönyv</i>	<i>Énekek három rendbe</i>
Bölöni-kódex (1615--21)	1204	1204

¹² Tekintve, hogy leginkább a 16. század két nagy bibliai históriákat (is) tartalmazó kötetével mutatkozik átfedés, ezeket oszlopokba rendeztem, a további összefüggéseket lábjegyzetben említtem. Dönten szerepelnek azok a tételek, melyek mindkét nyomtatványban megtalálhatóak, aláhúzással jelöltem azokat, melyek más kéziratoknál is szerepelnek. Egyes tételek esetén csak egyszer, az első előfordulásnál jelöltem az egyéb nyomtatott forrásokat.

Csereyné-kódex (1565--1579)	—	430
Csoma-kódex (1638)	432, 1205	1205, 432, 12, 948 ¹³
Detsi kódex (1609)	1015 ¹⁴	948, 1015
Kádár-énekeskönyv (17. század közepe)	1192 ¹⁵	1192
Lipcsei-kódex (1615)	1091, ¹⁶ 1197, 1189, 1250, ¹⁷ 1015, 238, ¹⁸	1176, 895, 1091, 1189, 822, 707, ¹⁹ 238, 1015, 1197, 1250
Lugossy-kódex (1629--35)	1091, 1192, 1197, 958 ²⁰	1176, 1091, 1192, 958, 707, 12, 430, 1197
Mátéfi János-kódex (1620--34) [Stoll 39.]	1194	—
Mihály deák kódexe (1679)	1091, 1192, 1204, 958, 1250	1176, 1091, 1192, 165, ²¹ 895, 958, 423, 1203, 1301, ²² 707, 315, 1250, 1204
Petrovay Miklós-énekeskönyv (1670--72)	1189	1189
Vasady kódex (1613--15)	—	707

Látható a fentiekből, hogy a 16. századi vallásos história kéziratoss forrásainak jelentős átfedései vannak a műfaj nyomtatott forrásaival. Az is világosan látható, hogy az átfedések jobbára a két, e műfaj szempontjából reprezentatívnak mondható nyomtatványt érintik. Gyaníthatóan vagy egyik, vagy másik – esetleg mindkettő? – a kéziratoss anyag forrásául szolgált, e feltevés mindenesetre valószínűbb annál, mintsem hogy az egyes kéziratokat egymás forrásainak tekintsük. A széphistória-modell úgy tűnik, jól jellemzi a helyzetet: kéziratoss forrásaink másodlagosak, a nyomtatottak (legalább egyikük) a szövegtörténetben bizonyosan eléjük ékelődnek.

Miután nyilvánvaló, hogy a szövegek elterjesztésében kiemelkedően fontos szerepet játszik e két nyomtatvány, és nem kisebbet azok a szövegek, melyek önálló kiadványként is for-

¹³ Az RPHA 948-as tétel Szkhárosi Horvát András második zsoltárból készített parafrázisa. E táblázatban azért szerepel, mert a Repertórium műfajfogalmai szerint ide is besorolható. Elsősorban gyülekezeti énekeket tartalmazó kötetekben hagyományozódik, szemben a(z egyéb) históriákkal. Ami további nyomtatott előfordulásait illeti: RMNy 160/1, RMNy 222, RMNy 264, RMNy 429, RMNy 513, RMNy 582, RMNy 640, RMNy 1166.

¹⁴ Sztárai Akháb királyról szóló históriája a két antológián kívül több önálló nyomtatványban is fennmaradt: RMNy 348, RMNy 501-1, RMNy 513, RMNy 1178/1

¹⁵ Batizi András *Izsák házasságáról való históriája* a két antológián kívül egy önálló nyomtatványból is ismert: RMNy 775.

¹⁶ Batizi András *Jónás próféta históriája* a két antológián kívül egy önálló nyomtatványból is ismert: RMNy 774.

¹⁷ Kákonyi Péter *Sámson históriája* a két antológián kívül két önálló nyomtatványból is ismert: RMNy 439, RMNy 792.

¹⁸ Batizi András *Zsuzsanna asszonynak históriája* című verse a két antológián kívül egy önálló nyomtatványból is ismert: RMNy 1414.

¹⁹ A vers (Nagybáncsai Mihály, *História Jákob pátriárka fiáról, Józsefről*) az *Énekek három rendbe* gyűjteményen kívül önállóan is megjelent: RMNy 463.

²⁰ Dézsi András *Tóbiás házasságáról* című históriája a két antológián kívül két önálló nyomtatványból is ismert: RMNy 507, RMNy 820.

²¹ Bornemisza Péter *Isten városáról, a mennyországról való ének* című verse az *Énekek három rendbe* című gyűjteményen kívül szerepel még Beythe István Monyorókeréken megjelent énekeskönyvében is (RMNy 648).

²² A vers (Szkhárosi Horvát András, *A világi vakságról*) az *Énekek három rendbe* című gyűjteményen kívül szerepel még Szenci Molnár Albert *Secularis concio euangelica...* című kötetében is (RMNy 1166).

galomba kerültek, nehezen képzelhető el, hogy a csak kéziratból ismert szövegek, melyek ráadásul énekeskönyvben, vagyis antológia-szerű kéziratok gyűjteményekben maradtak ránk, kizárólag ebben a formában léteztek volna. Az előbbi táblázatok alapján az is könnyen belátható, hogy nem valószínű, hogy pusztán kéziratokban léteztek volna.

Több kéziratban ránk maradt, de ki nem nyomtatott szöveget kettőt ismerünk a vallásos epikán belül, a szombatos környezetben születő *Szép ének, hogy egy istennél több nincs* címűt, és a Sarlóközi névtelen néven emlegetett szerző *Historia de extremo iudicio* című versét. Ez utóbbi kapcsán fel kell tennünk, hogy valaha nyomtatásban is megjelenhetett, e nélkül aligha hagyományozódhatott volna ránk három kézirat másolat is a 17. századból. A három forrás időben és térben is távol áll egymástól, és noha a *Mihály deák kódexe* és a *Lugossy-kódex* között találhatunk tartalmi átfedéseket (tizenegy tartalmi egyezés), a *Mátéfi János-kódex* teljesen más típusú anyag másolatait tartalmazza, a *Mihály deák kódexével* és a *Lugossy-kódexszel* ez az egyetlen átfedése.

A szombatos vers esetében nem kell feltétlenül nyomtatvánnyal számolnunk, ismerve a szombatosokra jellemző viszonylag belterjes kéziratok hagyományát. E szöveg esetében valami Bogáti-modellhez hasonló öröklődési sémát kell feltételeznünk.

Statisztikai szempontok és a kéziratok énekeskönyvek nyomtatványokhoz való viszonya valószínűsítik tehát azt, hogy az a néhány kézirat antológiában megmaradt szöveg, mely mostanra magányosnak látszik, nyomtatott eredetire megy vissza. Szintén az anyag természetéből következik (abból tudniillik, hogy a vallásos ág szövegeit – a világihoz képest mindenféleképpen, de talán önmagukban is – nagyobb számban szerkesztették antológiákká), hogy valaha létezett változatait kutatva nem feltétlenül önálló, egy-egy művet tartalmazó szövegeket kell keresnünk. Az viszont megint csak statisztikai szempontok alapján zárható ki, hogy egy olyan elkallódott nyomtatott antológiával számoljunk, mely tartalmilag radikálisan eltér az ismertektől. Ha volt is ilyen, annak nagymértékben egyeznie kellett a két nagy bibliai história gyűjteménnyel, már csak azért is, mert a Bornemisza szerkesztette kötet is feltűnően sok egyezést mutat a *Hoffgreff-énekeskönyvvel*.

A fenti adatok oly mértékű összefüggéseket mutatnak – ezúttal a vallásos anyagot szemlélve –, hogy nem nagyon van okunk feltenni kimagaslóan nagy forráshiányt. Annyira minden bizonnyal nem, ahogy Varjas megengedi. Bizonyosan nem hiányzik még egyszer ennyi vallásos témájú epikus alkotás 16. századi örökségünkől, s ha hiányoznék is, az jellegében annyira eltérő lehetett, hogy e műfajt jelentősen nem érinthetné.

A csak egy forrásból ismert, kéziratok „antológiákban” fennmaradt szövegek a következők:

- RPHA 132 Tinódi Sebestyén?, *Jónás próféta históriája*, Lugossy-kódex
- RPHA 514 Ábrahám pátriárka keresztjéről való história, Lugossy-kódex
- RPHA 172 Békési Balázs, *Szodoma és Gomora veszéséről*, Mihály deák kódexe
- RPHA 936 Nagyfalvi György, *Káin és Ábel históriája*, Mihály deák kódexe
- RPHA 4029 Sztárai Mihály, *Három ifjú példázatja*, Bölöni kódex
- RPHA 4020 Beythe András?, *Ének a csepregi zsinatról*, *Collectanea ad historiam ecclesiasticam protestantium in Hungaria*
- RPHA 1318 Szendrői Névtelen? / Kassai Sebestyén?, [*Szendrői hegedűsének*] Önálló verskézirat (H902)
- RPHA 2014 Bogáti Fazakas Miklós, *Balaam et Balac*, Szentersébeti Bogáti kódex
- RPHA 2015 Bogáti Fazakas Miklós, *Puteus Beor*, Szentersébeti Bogáti kódex
- RPHA 2016 Bogáti Fazakas Miklós, *Carmen Mosis epinicion*, Szentersébeti Bogáti kódex
- RPHA 2017 Bogáti Fazakas Miklós, *Carmen Amorrhæum*, Szentersébeti Bogáti kódex
- RPHA 2020 Bogáti Fazakas Miklós, *Testamentum Jacob*, Szentersébeti Bogáti kódex
- RPHA 1181 Bogáti Fazakas Miklós, *Paraphrasis libri Job*, Szentersébeti Bogáti kódex

A lista végén a korábban önálló öröklődési modellel szerepeltetett Bogáti áll hat históriájával, a műfajon belül voltaképp annyira egyedi hagyományozódási renddel, mely miatt a statisztikai vizsgálatból kihagyható. A megmaradó versek között szerepel a *Szendrői hegedűs-ének* is, melyről a *Repertórium* ugyan azt állítja, hogy vallásos história, voltaképpen azonban nem az, vallásosnak és históriának sem lehet problémamentesen nevezni. Hat olyan pusztán egy kéziratot forrásból ismert versünk marad, mellyel számolni kell.

Az első négyet olyan forrás őrizte meg, melyről tudjuk, hogy – egyelőre csak tartalmi szempontokat szem előtt tartva – forrásaként a *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* is szóba jöhet. A *Lugossy-kódex* az előbbivel 5 esetben, az utóbbival 9 esetben korrespondál, a *Mihály deák kódexe* 5-ször egyezik a *Hoffgreff-énekeskönyv*vel és 13-szor a Bornemisza szerkesztette gyűjteménnyel. A *Bölöni-kódex* egy-egy alkalommal egyezik a két nagy nyomtatott gyűjteménnyel, a *Collectanea* nem mutat összefüggéseket. A hat, pusztán egy kéziratot forrásból ismert szöveg közül öt témája származik a Bibliából. Érdekes megvizsgálni, a fenti adatok mennyiben árnyalják a két nagy gyűjteményről származó eddigi tudásunkat.

A Hoffgreff-énekeskönyv és az Énekek három rendbe problematikája

A vallásos históriákkal kapcsolatban rendelkezésünkre álló antológiaszerű nyomtatott források közül a legkorábbi a *Hoffgreff-énekeskönyv*.

A nyomtatvány meglehetősen rejtélyes. Két, egyenként is csonka példányban maradt ránk, jelentős hiányok tapasztalhatók anyagában és pontos datálása is gondokba ütközik.²³ Az

²³ Az összefoglalás alapja a *Régi Magyarországi Nyomtatványok I.* 108. tétel
<http://www.arcanum.hu/ozsk/lpext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0> (2010. május 25.)

egyik csonka példányt először Toldy Ferenc írta le, és a benne talált kottákat nagyon hasonló-
nak vélte a Tinódi *Cronicájában* szereplőkkel, így a nyomtatás helyét Kolozsvárban, a nyom-
dász személyét Georg Hoffgreffben állapította meg, emiatt emlegetjük a mai napig is
Hoffgreff-énekeskönyvként. Toldy szerint a kötet legkorábban 1554-ben hagyhatta el a nyom-
dát. Ironikus, hogy az azonosítás alapjául szolgáló kották okozták később a fő problémát.
Mátray Gábor ugyanis megállapította, hogy a két szóban forgó kötet épp kottáiban tér el mar-
kánsan: míg Tinódi könyve esetében fametszetekből készültek a nyomatok, addig a *Hoffgreff-
énekeskönyv* kottanyomatai lényegesen korszerűbb technológiával, szétszedhető kottanyomó-
val készültek, emiatt a kiadás időpontját lényegesen későbbre, 1580 utánra tolta ki.²⁴ Szabó
Károly a kötet tartalmának keletkezési dátumai miatt nem tart elképzelhetetlennek egy 1553-
as edíciót, s mivel akkor épp Heltai vezette a nyomdát, megengedhetőnek gondolja, hogy a
kötet az ő szerkesztői munkája nyomán állt össze ilyenné.²⁵ Erdélyi Pál a *Cancionale* elősza-
vának vizsgálata után szintén Heltait gondolja szerkesztőnek, és szintén az 1553-as évet tartja
a kiadás évének.²⁶ Csiky János Mátray nyomán újra 1580–1600 közé kalibrálja a kiadást.²⁷
Gulyás Pál 1552 végére, 1553 elejére teszi az edíciót. Vértes O. András hangjelölések miatt az

²⁴ Az, hogy Mátray ilyen későre teszi a nyomtatás időpontját, még ha az RMNy szerint indokolatlan is, sajátos szemléletről tanúskodik: Mátray úgy viszonyul a kötetben szereplő datált versekhez, mintha azok keletkezési ideje a legcsekélyebb hatással sem lenne a nyomtatás idejére. Alighanem közvetlenül nincs is hatással. Könnyen elképzelhető egy olyan nyomtatvány létrejötte, mely egyáltalán nem tartalmaz közel kortársi szerzőtől származó szöveget, csak egy korábbi anyagot örökít tovább. A bizonyos nyomtatási hellyel és idővel rendelkező *Énekek három rendbe* című kötet pl. tartalmaz olyan szöveget, mely a nyomtatás előtt majd’ negyven évvel keletkezett, és korábbi forrásokból nem ismerjük. V.ö. MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek a XVI. századból*, Pest 1859, 140.

²⁵ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti jegyzé-
ke*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1879. 348. tétel 168.

²⁶ „Szabó ezek szerint tulajdonítja a kiadást Heltainak 1553-ból, azonban nem hajlandó megváltoztatni a Toldy által adott címet, míg valamely előkerülő teljes példány a valóságot ki nem deríti. Én elfogadom Szabó Károly bibliográfiái tekintélyét, állítását megerősítve látom, a következő által. Ugyanis a *Cancionale* előszavában azt mondja Heltai: «Voltam e szándékban, hogy kinyomtatván a bibliai szent históriának énekeit és zsoltárnak rendszerént való psalmusait – – – De Isten ő szent felsége nem engedte eddig, hogy én jó szándékomat véghez vihettem volna. Ezokáért elővettem e hstóriás éneket – egyéb szép históriákkaé egyetembe – – – stb.» Úgy lát-
szik ez a *Cancionale* valósággal nem akart egyéb lenni, Mint a Hofgref gyűjtemény második darabja, mert bibliai históriákat kívánt Heltai belé nyomtatni, épen úgy, mint a hogyan a Hofgref-féle énekeskönyvben volt. Nem áll-
e ennél az összekötő gondolatnál fogva a régi nevű énekeskönyv közelebb Heltaihoz, mint Hofgrefhez. Heltait talán első kísérlete buzdította új vállalatára, s így épen azt akarta elérni, a minek sikerét már egyszer tapasztalta
ERDÉLYI Pál, *A XVI. és XVII. századi ... i. m.*, 119–179, 169–170. Vagy később: „Már Toldy megjegyezte, hogy e hangjegyek a Tinódi Krónikájához levőkhöz hasonlítanak, s így alig nehéz elfogadni, hogy 1554-ben a *Chronica* előtt, miket már a kolozsvári nyomda kizárólag Hofgrefé volt jelent meg. Szabó K. hajlandó az énekek össze-
gyűjtését és kiadását Heltainak tulajdonítani, s még ebben az esetben sem járunk messze az 1554. évtől, mert Heltai már 1553-ban egyedül bírta a kolozsvári nyomdát.” ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyveink ... i. m.*, 112.

²⁷ Csiky az Erdélyi által is idézett Heltai passzust úgy értelmezi, hogy a *Cancionale* előtt semmiféleképpen nem kerülhetett nyomdába egy ilyen természetű nyomtatvány, azt, hogy a kötet versei 1538 és 1552 közé datálhatók szerinte elhanyagolható. „Az a körülmény, hogy a kötetben csak 1538–1552. között írt énekek vannak, nem fontos, hiszen Balassa Bálint fellépése idején már kihalófélben volt a krónikás énekmondás és így bárkinek eszébe jutathatott megmenteni azt, a mi részben emlékezet, részben pedig kézzől kézre adott másolatok útján megmenthető volt. A *Bibliai énekeskönyv* korának megállapításánál tehát igazat kell adnunk Mátray Gábornak,

50-es évek közepén Georg Hoffgreff irányítása alatt működő nyomda termékének gondolja a könyvet, ehhez hasonlóan érvel Molnár József, szerinte is Hoffgreff lehetett a nyomdász, hiszen Heltai gyakorlatával szemben itt az egyes szerzők nyelvéllapota megmarad, nem látszik egységesítő szándék. Tarnócz Márton a *Hoffgreff-énekeskönyv* fakszimile kiadásához írt kísértőtanulmányában szintén a Hoffgreff-időszakban való kinyomtatás mellett érvel, jobbára a már elhangzottakat ismétli kiegészítve azzal, hogy Heltai 1565-től saját papírmalmában készült papírt használt, e kötet azonban még brassói papírra van nyomva. A kötetnek anyagi érdekek miatt 1565 előtt kellett sajtó alá kerülnie, valószínűtlen, hogy '65 után Heltai a drágább megoldást választotta volna.²⁸ Mindeme nézeteket összefoglalva a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerint a nyomtatvány 1554 végén, 1555 elején jelent meg.

Borsa Gedeon az RMNy kiegészítéséhez írt dolgozatában említést tesz egy müncheni katalóguscéduláról, mely mögött sajnos nem áll példány, de világosan egy Hoffgreff nyomdából származó históriagyűjteményt jelöl, mely 1556-ban készült.

HISTORIAC melyeket a Szent Bibliabol neminemű tudos es istenfelő ferfiac enekbe szerzettenec az együgyü keresztyenekne tanusagokra es vigasztalasokra. Colosvarba 1556 Hoffgreff.

Borsa szerint igen valószínű, hogy e leírás éppen a *Hoffgreff-énekeskönyvet* jelöli, noha akadnak ellentmondások a cédula és a ma ismert kötet között, hiszen a leírás szerint e példány jóval rövidebb lehetett, mint a kezünkben lévő könyv (A--N = 104 fol. 8°). Borsa elképzelhetőnek tartja, hogy a cédula nem említi, hogy a müncheni példány csonka, és épp az N ívfüzetig tart, talán azt is, hogy az énekeskönyv után kötöttek egy másik nyolcadrészt nyomtatványt, mely épp az N ívfüzetnél ért véget s azt is, hogy a *Hoffgreff-énekeskönyvben* sajtóhiba miatt „N” jelölést kapott az utolsó „Nn” ívfüzet.²⁹

Varjas Béla Borsa érveit fenntartások nélkül elfogadja, s nyelvi érvekkel is alátámasztja: szerinte sem a Heltai használta helyesírás tükröződik a szövegben, így a Hoffgreff-éra alatt kerülhetett sajtó alá, az edíció éve kétségtávol 1556, ugyanis „alig képzelhető el, hogy Hoffgreff öt éves működése során két hasonló művet nyomtattak volna ki, vagy egyazon kiadványt kétszer is megjelentettek volna.”³⁰

ki az írásmódból és a hangjegyek alakjából következtetve azt 1580–1600. közötti nyomtatványnak tartotta.” CSIKY János, *Régi magyar művészi zene*, Magyar Könyvszemle 1905, 125–126.

²⁸ *Hoffgreff-énekeskönyv: Kolozsvár, 1554–1555.* s. a. r. VARJAS Béla, tan. TARNÓCZ Márton, Bp., Akadémiai, 1966. 25–26.

²⁹ BORSA Gedeon, *Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez III*, Magyar Könyvszemle, 1976, 284–286.

³⁰ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 163.

A datálás körül megfogalmazódó szerteágazó nézetek leginkább a nyomtatvány töredékes voltából fakadnak. A címlap leszakadása könyvészeti szempontból a legfájóbb hiány, de sajnos az egyéb csonkulások miatt irodalomtörténeti szempontú veszteségekről is beszélhetünk. A kötet ma ismert tartalma a következő:

H_{2a}—I_{3b} Batizi András: [Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstül fogva mind az ítéletig való história.] (1544). „Hegybe bérekesztett Sidoknak mondatnak” sorral kezdődik, középen is megcsonkult, hiányzik a H_{4a}—I_{1b} oldal. ♦ **I_{4b}—L_{1a}** Batizi András: Más história az Nabugodonozor királyról, és az négy fő birodalmokról (I_{4a}). ♦ **L_{1b}—M_{3a}** Batizi András: Izsák pátriarkának szent házasságáról való szép história (1546). [Ter, 24.] ♦ **M_{3b}—O_{3b}** Farkas András: Miképpen az Ur Isten Izraelnek népét Egyiptomból és hasonló képpen az magyarokat Szithiából kihozta (1538). Csonka: hiányzik az O₄ levél. ♦ **P_{1a}—Q_{2a}** Dézsi András: Mózes és József hadáról az Amalek ellen (1550). Hiányzik az ének 1—2. versszaka, mert a példányokból az O₄ levél elveszett. [Kiv. 17. és 1Sám 15,1-3.] ♦ **Q_{2a}—R_{3b}** Batizi András: Az drága és istenfélő vitéz Gedeonról széphistória (1540). [Bírák 6-8.] ♦ **R_{3b}—V_{2a}** Fekete Imre: Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról história (1546). [Bírák 13-16.] ♦ **V_{2a}—Y_{4b}** Kákonyi Péter: Az erős vitéz Sámsonról más szép história (1546). [Bírák 13-16.] ♦ **Y_{4b}—a_{2a}** Dézsi András: Az Levitáról história... (1549). [Bírák 19-20.] ♦ **a_{2b}—d_{2b}** Fekete Imre: Egy néhány szép históriák az királyoknak könyveikből (1546). [1Sám.] ♦ **d_{3a}—f_{3b}** Biai Gáspár: Dávid királyról és Bathzabea Uriasnak feleségéről való historia (1549). [2Sám 11-12.] ♦ **f_{4a}—g_{2b}** Csikei István: Az Illyés prófétáról és Acháb királyról való história (1542). [1Kir 16-17.] ♦ **g_{2b}—l_{3b}** Sztárai Mihály: Az igaz keresztyéneknek kevés számokról háborúságokról és győzelmekről... szent Illyésnek és Acháb királynak idejében lőtt dolgokról melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok (1549). [1 Kir 16-17; 2Kir 21] ♦ **l_{3b}—n_{3a}** Székely Balázs: Az szent Tóbiásnak egész históriája (1546). [Tób] ♦ **n_{3a}—q_{3b}** Sztárai Mihály: Az Holofernes és Judit asszony históriája (1552). [Jud] ♦ **q_{4a}—t_{1b}** Dézsi András: Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história (1550). [Tób] ♦ **t_{2a}—x_{3a}** Kákonyi Péter: Az Asverus királyról és az istenfélő Heszer királyné asszonról való história (1544). [Eszter] ♦ **x_{3a}—y_{4a}** Névtelen: Penitenciára intő história, istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról. (1553 előtt?). [2Kir 21, 2Péld 33, Dán4] ♦ **y_{4a}—z_{2b}** Névtelen: Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásainak 5. része énekbe szerzetet (1553 előtt?). [Siral 5] ♦ **z_{3a}—Aa_{3b}** Névtelen: Az három istenfélő firfiakról kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemencébe vettetenek, de istentől meg tartattanak (1553 előtt?) [Dán 3] ♦ **Aa_{4a}—Cc_{2a}** Batizi András: Az istenfélő Zsuzsánna asszonnak históriája (1541). [Dán 13] ♦ **Cc_{2a}—Cc_{4b}** Névtelen: Az babilóniabeli Beél és Sárkány bálvány istenekről való história. (Csonka, mert a példányokból hiányzik a teljes Dd ív.) [Dán 14] ♦ **Ee_{1a}—Ee_{4a}** Batizi András: Jónás próféta (1541). (Elejéről 17 vsz. hiányzik, mert a példányokból elveszett a teljes Dd ív.) [Jón] ♦ **Ee_{4a}—Gg_{1b}** Sztárai Mihály: Az istenfélő Eleazár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való história (1540). [2Mak 6-7] ♦ **Gg_{2a}—Hh_{4b}** Szkhárosi Horvát András: De Maledictionibus (1547). [2Törv 28]³¹

A Hoffgreff-énekeskönyv tartalomjegyzékének áttekintése után igazat adhatunk Tarnócz Mártonnak: a kötet versei többé-kevésbé a bibliai történet sorrendjében szerepelnek. Ez azonban aligha lehet kizárólagos kompozicionáló erő. A logikusan egymás után következendő szövegek közé helyenként beékelődik egy-egy e logikának ellentmondó szöveg. Farkas András verse tipikusan ilyen: csak úgy képzelhető el, hogy e struktúra szerint jó helyen van, ha forrásaként az Exodust tekintjük, noha más bibliahelyekből is gazdagon merít. De ilyen Batizi világkrónikája is, vagy a két Tóbiás-feldolgozás közé ékelődő *Holofernes és Judit asszony históriája*. A struktúra tehát vagy bonyolultabb ennél, vagy következetlen a szerkesztés.

Tarnócz Márton is bonyolultabb struktúrát sejt a kötet mögött. Szerinte az énekeskönyv szerkezete a következő: „az első ének felvázolja a reformáció történelemszemléletének alap-

³¹ A tartalomjegyzéket a fakszimile kiadás utószavának nyomán közlöm: Hoffgreff-énekeskönyv... i. m.,

vonalaival, az utána következő bibliai históriák a prédikátorok tanításait példázzák, azt tartalmazzák, amit az »igaz keresztyén«-nek tudnia kell. Az egész lezárja Szkhárosi Átka, figyelemztetve a »községet« a következményekre, ha a fenti tanításokat nem fogadná meg.»³²

Érdekes – ha nem is túl felkavaró – elképzelés ez. Furcsa, hogy Tarnócz mintha megfellebbeznék arról, hogy egy torzót szemlél – a bizonyosan hiányos anyagot egész kompozícióként mutatja be; a kötet ugyanis nem a „programadó” versnél kezdődik s az is csaknem bizonyos, hogy nem Szkhárosi dörgő szavaival ér véget. A didaktikus jelleg mindazonáltal, mint a műfaj egészénél általában, meghatározó. Tarnócz felfogása szerint a kötet szerkesztmény és nem egyszerű gyűjtemény. „Az egész gyűjtemény súlya, hatóereje sokkal nagyobb az egyes énekek pusztá összegénél. Ebben a szerkezetben az énekeknek »helyzeti energiájuk« van.»³³ Ha így áll a dolog, akkor ezt a kompozíciót, struktúrát az utókor nem tartotta kellő tiszteletben. Azok a kötetek – legyenek bár kéziratok vagy nyomtatványok – melyek forrásaként a *Hoffgreff-énekeskönyv* szóba jöhet, finoman szólva is átkontextuálták a könyvet, e „helyzeti energiát” legalábbis megváltoztatva, alkalmasint kioltva. Szívesebben hajlanék arra, hogy az antológiát egy többé-kevésbé következetes, a biztonságosság és az egyszerűség jegyében kívülről hozott elv megvalósításával létrejött gyűjteménynek gondoljam, mintsem egy valóságos kötetkompozíciónak.

Akárhogy is, a datálhatatlanság és a kompozíció léte–nem léte–mibenléte csak a kisebbek a nyomasztó kérdések közül. Nyugtalanítóbb a töredékesség maga.

A korábban vázolt öröklődési modellek és a korrespondenciátáblázatok segítségével azonban talán tehető kísérlet a kötet tartalmi kiegészítésére. Fentebb a források átfedéseit ábrázoló táblázatban láttuk, hogy bizonyos kézírataink nagymértékben támaszkodnak vagy a *Hoffgreff-énekeskönyvre*, vagy a Bornemisza-féle gyűjteményre. E kéziratok tartalmazznak unikális szövegeket:

- RPHA 132 Tinódi Sebestyén?, *Jónás próféta históriája*, [Lugossy-kódex]
- RPHA 514 Ábrahám pátriárka keresztyéről való história, [Lugossy-kódex]
- RPHA 172 Békési Balázs, *Szodoma és Gomora vesztéséről*, [Mihály deák kódexe]
- RPHA 936 Nagyalvi György, *Káin és Ábel históriája*, [Mihály deák kódexe]
- RPHA 4029 Sztárai Mihály, *Három ifjú példzatja*, [Böölöni kódex]
- RPHA 4020 Beythe András?, *Ének a csepregi zsinatról*, [*Collectanea ad historiam ecclesiasticam protestantium in Hungaria*].

Arról is esett szó, hogy e kéziratok a hagyományozódási modellek szerint **kézirat**₂ szinten állnak, vagyis forrásuk nagy eséllyel nyomtatvány – nagyfokú átfedéseik miatt egy tartal-

³² TARNÓCZ utószó = *Hoffgreff-énekeskönyv... i. m.*, 13–14.

³³ *Uo.*, 18.

milag a két nagy antológiára nagyban hasonlító nyomtatvány. Ad absurdum e kettő valame-lyike – praktikusán a *Hoffgreff-énekeskönyv*, hiszen annak mindkét ismert példánya csonka. E hat szövegből három (*Káin*, *Ábrahám*, *Szodoma*) épp a bibliai történet elejéről veszi forrását, onnan, ahol a *Hoffgreff-énekeskönyv* saját valószerűsített struktúrája szerint hiányos. Az éne-keskönyv szerkezete tehát megengedi, hogy helyet keressünk neki. A nyomtatvány szöveghi-ánya ismert formátuma miatt viszonylag precízen kifejezhető strófában. Viszonylag, hiszen nem tudhatjuk biztosan, melyik vers előtt szerepelt kotta, az viszont közelítőleg pontos számí-tási alap, hogy a kötet nyomtatási tükre szerint egy szokványos hosszúságú (11-13 szótagos) négysoros strófából egy oldalon öt fér el.³⁴ A Batizi vers visszapótlása után (hiányzó strófák + kotta) 53 oldalnyi helyünk marad.

A Batizi vers a G3b oldalon kezdődött. Az *Ábrahám pátriárka körösztiről való história* 68 a₁₃ a₁₃ a₁₃ a₁₃-as strófát tartalmaz, valószínűleg az E_{4b} oldalon kezdődött, Békési Balázs *Szodoma és Gomora veszéséről* című verse a₁₂ a₁₂ a₁₂ a₁₂-es strófákból áll és 37 versszaknyi terjedelmű, a D_{4b} oldalon kezdődhetett; hasonló hosszúságú Nagyfalvi György *Káin és Ábel históriája* című verse 40 a₁₁ a₁₁ a₁₁ a₁₁-es strófából áll, a C_{4a} oldalon kezdődhetett. Táblázat-ban ábrázolva:

A				B				C			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v
D				E				F			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v
Nagyfalvi, Káin és Ábel histó- riája				Békési Balázs, Szodoma és Gomora				Ábrahám pátriárka körösztiről			
G				H				I			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v
való história				Batizi, hiány				Batizi, Meglőtt és megleendő dolgoknak 1. rész			
K				L				M			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v
Batizi, Meglőtt és megleendő dolgok- nak... 2. rész				Batizi, Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história				Farkas And- rás,			
N				O				P			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
r	v	r	v	r	v	r	v	r	v	r	v
Miképpen az Úristen Izráelnek népét Egyiptomból és hasonlókép- pen...				Dézsi, Mózes és Józsué hadáról az Amalek ellen							
Q				R				S			
1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4

³⁴ Bizonyosak nem lehetünk benne, de sejtetően minden hiányzó szöveg előtt szerepelt. A kettévágott Batizi vers esetében szinte bizonyos, hiszen a második darab „azon nótára” hivatkozással adja meg dallamát, s az is-mert anyag egy esetben sem hivatkozta a most bepótlendő verseket.

A versek kényelmesen elférnek a hiányzó terjedelemben, sőt, még helyünk is marad. A kompozíciós logika miatt kell is, hogy maradjon.

Az előző javaslatnál jóval ingatagabb alapokon áll az ezek után is üresen maradó 22 oldal tartalmának bepótlása. A fenti gondolatmenet szerint a hiányzó oldalakon olyan szöveget kell elképzelnünk, melyet ma is ismerünk, és a bibliai történet legelejéről származik. Logikusan ide köthető Dézsi András, *Világ kezdetitől lött dolgokról* című verse, a maga 99-100 strófányi terjedelmével, mellyel 20 oldalt töltene meg, épp kétoldalnyi helyet hagyva egy címlapnak, a vers azonban épp akkora, hogy nem maradna hely egy mégoly kurta előljáró beszéd vagy ajánlás számára. Mindazonáltal a Dézsi-vers ideillesztése mellett szól, hogy a szerző már így is három verssel szerepel a gyűjteményben, a szerkesztő alighanem egyéb szövegeit is ismerhette.³⁵

Ez az első pillantásra tetszetős eljárás azonban komoly problémákat vet fel. A három, csak kéziratból ismert, s most a kötetbe visszapótolt vers ugyanis datált. Az *Ábrahám pátriárka...* 1556-ban, a Nagyfalvi szerezte *Káin* 1557-ben, Békési *Szodomája* pedig 1559-ben keletkezett. Mindegyik későbbi tehát annál az időpontnál, melyet a *Hoffgreff-énekeskönyv* kinyomtatásának gondolunk. A datálás korábban referált érvei közül csak a Borsa Gedeon megtalálta katalóguscédula szolgáltat olyan kézzelfogható bizonyítékot a kötet keletkezési idejére, melyet nehézkesen írhat csak felül a fenti gondolatmenet. Látszólag ellentmond a nyomtatás idejének 1559-re módosításának az is, hogy akkor már Heltait találjuk a nyomda élén, akinek híres nyilatkozata megakadályozza, hogy neki tulajdonítsuk a nyomtatást. Az idézet így szól: „Vóltam e szándékba, hogy ki nyomtatnám a Bibliabeli szent historiaknac szép énekít, És a Sóltárnak rendszerént valo Psalmusit. Mellyeket soc iámboroc szörzettecnek szép Nótákra és versekre. De Isten ő szent felsége, nem engette eddig, Hogy az én ió szandékomat véghöz vihettem volna: Kiuáltképpen mostan.” Heltai ezeket a datálás kérdésekor gyakran idézett mondatait históriás ének gyűjteménye, a *Cancionale* előszavában írja. Egy olyan szövegcsoporthoz, melyre nem igazak a mondat meghatározásai. De pontosan mit is szeretett volna kiadni Heltai, ami nem sikerült neki? Egy olyan kötetet, melyben szerepelnek bibliai históriák valamint zsoltárok. Olyasféle kötetéről beszél, melyhez hasonlót Bornemisza Péter ad majd ki Detrekőn 1582-ben. Úgy gondolom, Heltai nem kettő, hanem egyetlen kötetéről beszél, egy olyanról, mely mindkét műfaj verseit tartalmazza. Ilyet nem is adott ki. Pusztán bibliai tárgyú

³⁵ A Dézsi-vers problémájáról bővebben lesz szó az ötödik fejezetben.

históriás énekeket, vagy pusztán zsoltárokat tartalmazó könyvet akár ki is adhatott, akár magát a *Hoffgreff-énekeskönyvet* is.

Kizárólag a Heltai-előszó alapján akár 1559-ben is nyomdába kerülhetett a kötet. De mi a helyzet a müncheni katalóguscédulával? Az egy 1556-ban Kolozsváron, Hoffgreff György nyomdájából származó kötetet jelölhet, melynek pontosan írja le a címét és mely nem azonos a *Hoffgreff-énekeskönyv*vel. Léteznie kellett ugyanis a *Hoffgreff-énekeskönyv* előtt egy másik hasonló tartalmú nyomtatványnak. Bizonyosan rövidebb volt, vagyis a cédula terjedelemre vonatkozó adatait helyesnek gondolhatjuk, de nemigen tartalmazhatott egyebeket a ma általunk is ismert szövegeknél.

Egy másik – elveszett – kötet feltételezése nem egy fölösleges ismeretlen bevezetése a képletbe, sőt, bizonyos értelemben szükséges is. A *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* szövegváltozatainak összevetése során tapasztalt számos eltérés gyakorlatilag kizárja a két kötet közötti közvetlen kapcsolatot, az eltérések nagy mennyisége nem magyarázható szerkesztők és nyomdászok különböző nyelvjárásaival vagy eltérő hangjelölési szokásokkal – így voltaképp nem fölösleges ismeretlennek, hanem lehetséges magyarázatnak gondolom az igazi *Hoffgreff-énekeskönyvet*: ebből egyaránt kihajthatott a mai részint ismert Heltai-féle *Hoffgreff-énekeskönyv* és a Bornemisza szerkesztette válogatás.

Röviden összefoglalva a fentieket: részint statisztikai, részint tematikus szempontok alapján úgy gondolom, hogy Varjas Béla bizonyosan téved, amikor a 16. századi históriás énekek korpuszának kapcsán jelentős szövegmennyiség elkallódásával számol; a bibliai verses epika sűrű szövegábrázolásban csaknem egészében ránk maradt, a világi tárgyú epikus költszetről – hasonlóan hosszú és unalmas módszerrel – szinte pontosan ugyanez látható be. Vagyis a 16. század reprezentatív műfajait majdhogynem egészében látjuk. Ilyenformán Varjas statisztikai vizsgálatának eredménye igaznak bizonyul, olyannyira, hogy nincs szükség még megszorító kitételekre sem. A cca. 155 epikus szöveg tehát nem reprezentatív minta, hanem maga a 16. század históriatermése. Jelentős mértékű kiegészülése csak atipikus szerzők atipikus műveivel képzelhető el: a politikai, vallási okokból, vagy egyszerűen a trendidegenség okán látóterünkbe kerülhetnek eddig ismeretlen Bogáti Fazakas Miklósok vagy Balassi Bálintok, Tinódi Sebestyének, de Dézsi Andrások és Szegedi Gergelyek felbukkanása mérőben valószínűtlen.

Negyedik fejezet
Az Énekek három rendbe forrásai
 – előtanulmány –

A 16. századi gyülekezetiének-költészetet elsősorban korabeli nyomtatványokból ismerjük. A tekintetben azonban nemigen állíthatunk biztosat, hogy a szemlátomást egymásra támaszkodó kiadások esetleges korpuszbővítésüket milyen források alapján teszik meg. Sőt sok esetben még az sem világos, hogy az egyes kötetek mely korábbiakkal vannak szorosabb kapcsolatban. Ez a fejezet elsősorban az *Énekek három rendbe*¹ kapcsán igyekszik árnyalni eddigi ismereteinket.

Az *Énekek három rendbe* című kötet számos korábbi kiadvánnyal mutat tartalmi átfedést.

Forrás neve	Átfedések az ÉHR-vel	Kizárólagos egyezések	Első közlések
Gálszécsi István, <i>Kegyes énekekről és keresztyén hitről...</i> , Krakkó, 1536 (RMNy18)	2	–	10
Gálszécsi István, [<i>Kegyes énekekről és keresztyén hitről...</i>] Krakkó, 1538 (RMNy 24)	1	–	–
TINÓDI Sebestyén, <i>Cronica</i> , Kolozsvár, 1554 (RMNy 109)	1	–	1
[<i>Hoffgreff-énekeskönyv</i>] Kolozsvár, 1556 (RMNy 108)	15	11	24
<i>A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret...</i> Óvár-Kassa-Debrecen, 1560-61. (RMNy 160)	107	–	120
[<i>Énekeskönyv</i>] Debrecen, 1562-63 (RMNy 178)	6	–	0
<i>A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret...</i> , Várad, 1566 (RMNy 222)	107	2	26
<i>Énekes könyv melyből szoktanak...</i> , Debrecen, 1569 (RMNy 264)	130	–	25
[<i>Énekeskönyv</i>] Debrecen, 1570 (RMNy 276)	96	–	–
<i>A Keresztyéni gyülekezetben való...</i> Komjáti, 1574 (RMNy 353)	191	45	97
[<i>Énekeskönyv</i>] Debrecen, 1572–79	5	–	–
Palatics György, <i>Igen szep enek es kenyergeres</i> ; Sztárai Mihály, <i>Igen szep diczeret, Psalmus 56</i> , Debrecen cr. 1574 (RMNy 343)	2	–	2
Telegdi Miklós, <i>Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon...</i> Bécs, 1577 (RMNy 374)	2	–	2
Telegdi Miklós, <i>Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon...</i> Nagyszombat, 1578 (RMNy 418)	1	–	1
<i>Énekeskönyv melyből szoktanak...</i> Debrecen, 1579 (RMNy 429)	111	3	7
Kákonyi Péter, <i>Historia az nagy erős Samsonról...</i> Bártfa, 1594 (RMNy 792)	1	–	–
Nagybáncsai Mátyás, <i>Historia az Iacob patriarcha fiáról...</i> Kolozsvár, 1580 (RMNy 463)	1	–	1
Sztárai Mihály, <i>Historia az sido Ahab kiralynak...</i> Bártfa, 1582 (RMNy 501)	1	–	1
Dézsai András, <i>Az ifjú Tóbiásnak históriája</i> , Debrecen, 1582 (RMNy 507)	1	–	–
<i>Énekek három rendbe</i> , Detrekő, 1582 (RMNy 513)		–	62

A fenti táblázatban azt láthatjuk, hogy az *Énekek három rendbe* kötet tartalma tételesen hány vers esetében egyezik meg egyes korábbi kiadványokkal, ezek közül az átfedések közül hány olyan van, mely más forrást nem érint, valamint azt, hogy egyes kiadványok hány olyan szöveget tartalmaznak, melyeket korábbi forrásokból nem ismerünk.

Az alábbiakban először azt vizsgálom, hogy a csak egy-egy forrásra jellemző átfedések szövegváltozatai milyen tanulságokkal szolgálhatnak a szóban forgó kötet forráskérdései kapcsán.

¹ BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe, Detrekő 1582*, tan. KOVÁCS Sándor Iván. kiad. VARJAS Béla. Bp., Akadémiai, 1964. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 6.)

Bornemisza korpuszbővítése, tekintve, hogy 16. századi versörökségünket jelentős mértékben gazdagította, a kötettel kapcsolatos szakirodalom számára is elsődleges kérdés. Miután azonban Bornemisza nyilatkozik a szerkesztés mikéntjéről,² elsősorban e nyilatkozatból, valamint a Bornemiszáról fellelhető biografikus adatokból igyekeznek jellemezni a bővítés gesztusát, és a magyarázatok alapvetően vélt személyes kapcsolatokról szólnak. Nem kizárhatóak ilyen kapcsolatok, mégis érdekesnek és hasznosnak látszik az anyag filológiai vizsgálata, abban a reményben, hogy ezeknél a sejtéseknél konkrétabb megoldásokat nyerhetünk.

A *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* kapcsolatát a korábbiakban láttuk. Érdekes azonban az a két szöveg, mely a *Várad* énekeskönyvben és Bornemisza kötetében is fennmaradt, más forrás azonban nem őrizte meg számunkra őket. A Hallgasd meg, Úr Isten, mi beszédünket... kezdetű és a Senki ne bízzék jó szerencsében... kezdetű versről van szó. Mielőtt azonban a verseket alaposabban szemügyre vennénk, szükség van egy fontos kitérőre.

Schulek Tibor a *Várad* énekeskönyv facsimilie kiadásának utószavában elkészítette a gyülekezeti énekeskönyvek hagyományozódásának sztemmáját.³ A mai napig is ez alapján szokás elképzelni a kiadások egymáshoz való viszonyát. Az egyszerűség kedvéért a *Bornemisza-énekeskönyv*vel bezárólag veszem át:⁴

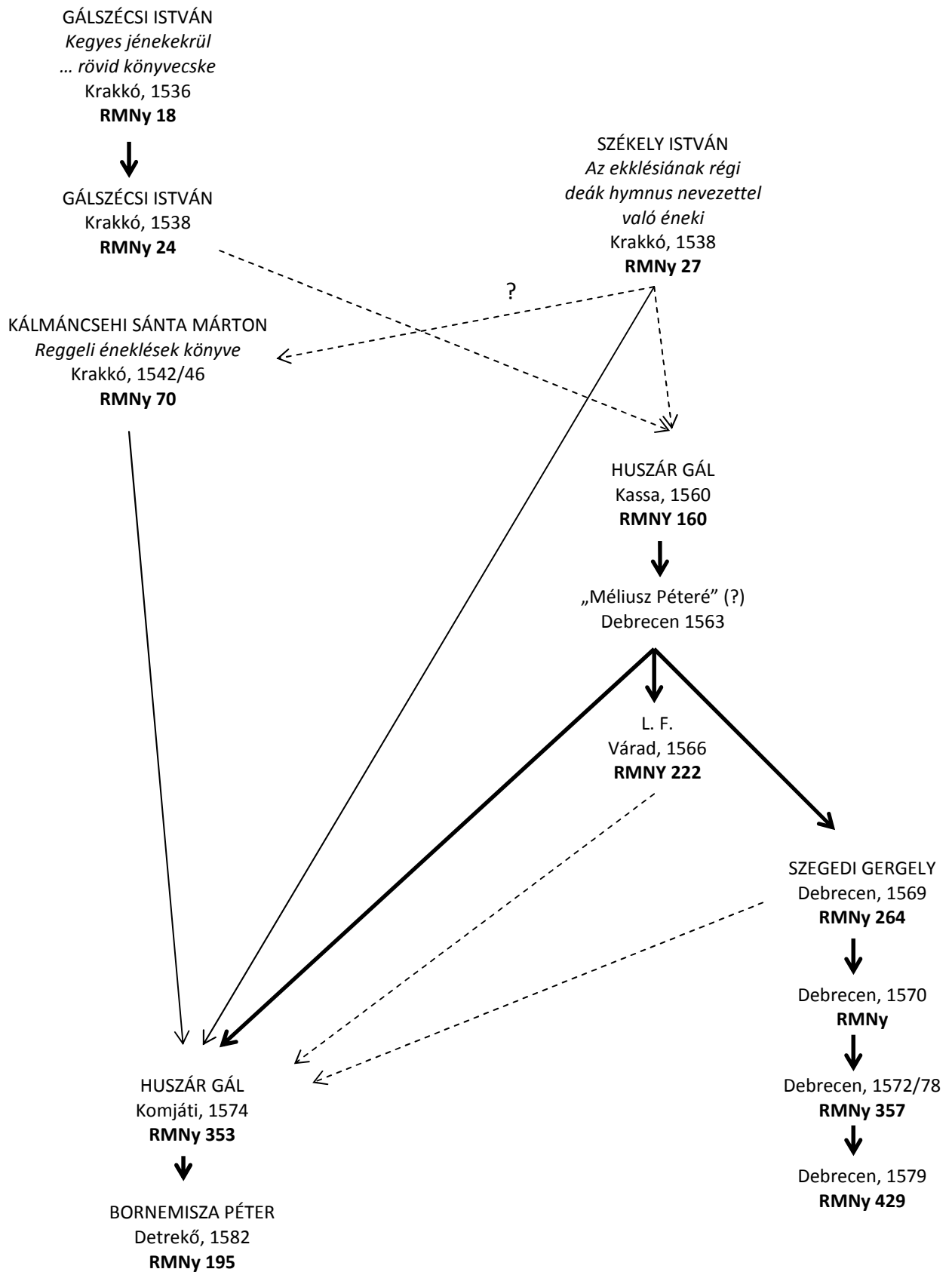
² „Kiket nem kicsiny nehézséggel kellett öszveszedegennem holmi tudatlanoknak írásiból, ki miatt sok helyen némely verseket én magamnak kellett megváltoztatnom. Jóllehet egyéb más szorgos dolgaim miatt, más féle könyveknek írási és nyomtatási miatt szinté elegendőképpen nem mindenütt érkeztem azoknak megjobbítására.” Bornemisza Péter, *Énekek három rendbe* – előszó. NB. A szakirodalom – elsősorban Kovács Sándor Iván és Nemeskürty István (NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp., 1959, 329. KOVÁCS Sándor Iván 1964, 28.) – ezt a passzust az egész korpusz meg bővítésére érvényesnek gondolják, noha erre különösebb okuk nincs. Az előszó jól strukturált szöveg: részletesen elmondja, mi található a három rendben egyenként. Az idézett rész azonban *kizárólag* a harmadik rendre, a bibliai históriákat tartalmazó egységre vonatkozik. Semmi sem indokolja, hogy az egész szöveganyagra érvényesnek gondoljuk. Ha így szánta volna Bornemisza, nem a rendekről tételeken jellemzést adó részben lenne, hanem előtte, esetleg utána. Amellett sem mehetünk el szó nélkül, hogy noha Nemeskürty jól állapítja meg, hogy a „tudatlanok” nem a szövegek szerzőire, hanem másolókra vonatkoznak – de emiatt még nem kell okvetlenül kéziratos hagyományra gondolnunk, Bornemisza egyetlen szava sem ellenkezik azzal az elképzeléssel, hogy e históriák történetesen egy általunk nem ismert (antológiaszerű) nyomtatványra vonatkozzanak, ad absurdum egyes szövegeket magukban tartalmazó füzetes ponyvanyomtatványokra. – Nem mellesleg az RMNy már csak ebben a szűkebb értelemben idézi Bornemisza mondatát. (RMNy 513)

³ *A keresztyeni gyülekezetben való isteni diczeretek... Várad, 1566*, tan. SCHULEK Tibor, kiad. VARJAS Béla. Akadémiai, Bp., 1975.

⁴ E fejezetben esetenként e sztemmának ellentmondó hagyományozódási utak látszanak majd valószínűnek. Még ezek előtt azonban nyomatékossítani szeretném, hogy ez az ágrajz nem a lentebb egy-egy szöveg esetében használt módszerrel készült. A későbbiekben fontosnak és kíváncsún tartom a szóban forgó nyomtatványok teljes szöveganyagán lefolytatni az alábbiakhoz hasonló vizsgálatot, hogy pontosabban látszék az anyag mozgása. A fejezet leginkább ennek szükségességét igyekszik indokolni, mintsem a kérdést nyugvópontra hozni. Ezért is az alcím „előtanulmány” kitétele.

A XVI. századi énekeskönyvek genealógiája

(SCHULEK Tibor, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretet, Várad 1566*, ed. facs. szerk. VARJAS Béla, Bp., 1975)

a.) Hallgasd meg Úristen mi beszédünket...

Várad, 1566, 174–175.

Cantio pulchra

Hallgasd meg, Úr Isten, mi beszédünket,
Szent fiadért mi könyörgésünket,
Hogy csak te vezérljed az mi lelkünket,
Megjobbítsad az mi életünket,
Hogy vehessük az te szent ígédet
És vallhassuk te istenségedet.

Síralmason most tehozzád kiáltunk,
Mindenkoron teneked könyörgünk,
Vedd el haragodat immár mirólunk,
Ne bírássék pogántól országunk,
Csendesedjék vérontás kezöttünk,
Távoztassék fertelmesség tőlünk.

Ha irgalmazál lelkünkben minekünk,
Ne hagyj testünkben is hogy el vesszünk;
Szent ígédet adád most minekünk,
Nagy vaksogot kivövéél közölünk,
Ezzel kedvedet mutatád nekünk,
Hogy nagy gondod volna itt mirólunk.

Emlékezzél azért szent egyházadról,
Szent fiadnak vére hullásáról,
Régi atyáinknak ígéretedről,
Vélek való kegyelmességedről,
Örökkévaló fogadásodról,
Szentegyházad megmaradásáról.

Ne nézzed, Úr Isten, mi gyarlóságinkat,
Vedd el rólunk most az pogánokat,
Fordítsad rejájok te haragodat,
Hogy ne rontsák te szent egyházadat,
Hogy láthassuk az te hatalmadat,
Örökkévaló irgalmasságodat.

Igaz vagy, Úr Isten, ígéretedben,
Mint ígérted az te szent ígédben,
Hogy meghallgatsz minket mű kérésünkben
És el nem hagysz az mű szükségünkben,
Csak mű higgyünk az te szent ígédben
És dicsérjünk a mi életünkben.

Azért felsejünk mű életünkben,
Ne csak kérjük Istent szükségünkben,
De megjobboldunk az mű erkölcsünkben,
Akaratját hallgassuk éltünkben,
Hogy dicsérjük Istent felségében,
Így hallgat meg minket szükségünkben.

Detrekő, 1582, 255.

Más könyörgés

Hallgasd meg, Úr Isten, mi beszédünket,
Szent Fiadért mi könyörgésünket,
Hogy csak te vezérljed az mi lelkünket,
Megjobbítsad az mi életünket,
Hogy vehessük az te szent ígédet
És vallhassuk te istenségedet.

Síralmason most tehozzád kiáltunk,
Mindenkoron teneked könyörgünk,
Vedd el haragodat immár mirólunk,
Ne rontassék pogántól országunk,
Csendesedjék vérontás kezöttünk,
Távoztassék fertelmesség tőlünk.

Ha irgalmazál lelkünkben minekünk,
Kérünk testünkben is hogy el ne vesszünk;
Szent ígédet adtad most minekünk,
Nagy vakságot kivövéél közölünk,
Ezzel kedvedet mutatád nekünk,
Hogy nagy gondod volna itt mirólunk.

Emlékezzél azért szent egyházadról,
Szent fiadnak vére hullásáról,
Régi atyáinknak ígéretedről,
Vélek való kegyelmességedről,
Örökkévaló fogadásodról,
Szentegyházad megmaradásáról.

Ne nézzed, Úr Isten, mi gyarlóságunkot,
Vedd el rólunk most az pogánokat,
Fordítsad rejájok te haragodat,
Hogy ne rontsák te szent templomodot,
Hogy láthassák az te hatalmadot,
Örökkévaló irgalmasságodat.

Igaz vagy, Úr Isten, Ígéretedben,
Mint ígérted az te szent ígédben,
Hogy meghallgatsz minket mű kérésünkben
És el nem hagysz az mű szükségünkben,
Csak mű higgyünk az te szent ígédben
És dicsérjünk a mi életünkben.

Azért felsejünk mű életünkben,
Ne csak kérjük Istent szükségünkben,
De megjobboldunk az mű erkölcsünkben,
Akaratját hallgassuk éltünkben,
Hogy dicsérjük Istent felségében,
Így hallgat meg minket szükségünkben.

A két változatot szinoptikus formában látva állítható, hogy a két szöveg nincs olyan távol egymástól. Mégis a látszólag apró különbségek komoly változásokat eredményeznek a vers értelmezhetőségében. A vers könyörgés, mely a pogánytól való megszabadulást kéri Is-

tentől. Sajátos helyi értékkel bírhatott a tizenhatodik században, emiatt nehezen magyarázható, hogy csak két forrás szerepelteti.

Megmagyarázhatja a jelenséget, ha lineárisan képzeljük el a szöveghagyományozódást (erre például a debreceni ágon Schulek sztemmája szerint jó okunk van, hiszen a fenti táblázatban is látható hogy az 1570-es debreceni énekeskönyv egyetlen új szöveget sem hoz a '69-es kiadáshoz képest). Ha így áll, akkor egy véletlen eseménnyel magyarázható lehet, hogy miért maradnak ki versek későbbi kötetekből. Elég tehát az 1569-es kötet szerkesztőjének figyelmetlensége, vagy ítélete, és máris eltűnik a szöveg a (debreceni) hagyományból. Ez a magyarázat azonban aligha terjeszthető ki a sztemma bal oldalán szereplő kiadásokra. Sőt, az ágrajzot figyelve újabb problémával szembesülünk: ha a *Várad*i énekeskönyv semmiképpen nem hagyományozódik tovább, és a forrásának tekintett (Bornemisza és Újfalvi Imre említése nyomán) Méliusz Péter nevéhez kötött énekeskönyv nem áll közvetlen kapcsolatban Bornemisza énekeskönyvével, csak az annak közvetlen forrásaként szolgáló Komjátiban megjelenttel, akkor igencsak érdekes, hogy belekerülhetett egy olyan vers, mely közvetlen előzményében nem található, csak egy olyanban, melyet senki dolgoz be későbbi énekeskönyvekbe, valamint a *Várad*i énekeskönyv forrásában, mellyel azonban – a sztemma szerint – nincs közvetlen kapcsolata. Az ilyen típusú kérdést praktikusán (és jobb híján) azzal szokás megoldani (félretenni), hogy nyilvánvalóan egy általunk mára már nem látható kéziratot hagyományt kell közvetítőnek gondolnunk a kiadások között. Mifélett azonban? Olyasvalamit, amit mi nem ismerhetünk egyáltalán. Amikor ezek a magyarázatok⁵ kéziratot említene, autográfokról, vagy kézirat₀ szintű kéziratokról beszélnek, nem az általunk is ismert/ismerhető kézirat₁ és kézirat₂ szintűekről. Bornemisza alighanem hozzájuthatott és hozzá is jutott hasonlóakhoz, alighanem sok esetben dolgozott is velük/belőlük. De egy olyan szöveg esetében, mely keletkezése és Bornemisza által való kiadása között a távolság évtizedekben mérhető, egyszerűbbnek és logikusabbnak gondolom, hogy inkább nyomtatott forrásból dolgozott. Vagyis a sztemmán jelölhetőnek gondolom azt a kapcsolatot, mely Bornemisza nyilatkozataiból úgyszólván világosan látszik: Bornemisza Péter használta az általa csak Méliuszénak nevezett kiadványt. Ez a vers is igazolni látszik ezt a feltevést. Tudniillik Bornemisza szövegváltozata eredetibbnek, hitelesebbnek látszik a *Várad*i énekeskönyvéénél.

A lenti strófa esetében nyilvánvaló, hogy Bornemisza kiadásában található a „jobb” változat:

⁵ Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*; Kálmáncsehi Márton, *Reggeli éneklések*, tan. BORSA Gedeon, Bp., 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12.) 34–36.

Ne nézzed, Úr Isten, mi gyarlóságinkat,
Vedd el rólunk most az pogánokat,
Fordítsad rejájok te haragodat,
Hogy ne rontsák te szent egyházadat,
Hogy láthassuk az te hatalmadat,
Örökké való irgalmasságodat.

Ne nézzed, Úr Isten, mi gyarlóságunkot,
Vedd el rólunk most az pogánokat,
Fordítsad rejájok te haragodat,
Hogy ne rontsák te szent templomodot,
Hogy láthassák az te hatalmadot,
Örökkévaló irgalmasságodat.

A két szövegváltozat első pillantásra fontos dolgokban nem tér el. Az egyik legszembeötlőbb különbség az, hogy a híveknek vagy a pogányok számára kell, hogy nyilvánvalóvá váljék Isten hatalma. Ezt a kérdést nem könnyű eldönteni, de alighanem itt is a Bornemisza közölte alak a helyes. A hívek feladata (és erre a szöveg is kitér), hogy higgyenek Isten szent ígében, valamint, hogy életükben dicsőítsék őt. Ezek a hívek miért kívánnák Isten hatalmát látni, hiszen ismerik – épp az által, ami által üdvözülendők: a saját hitük révén. A pogányok, az istentelenek vannak arra rászorulva, hogy valami külső erő/csoda/történés hatására megismerjék azt, aminek nem ismerése pogányságukat eredményezi. De ennél is fontosabb a negyedik sor különbözősége. A váradi kiadás „szent egyház”-ról, a detrekői „szent templom”-ról beszél. A két kifejezés szinonimnak tűnhet (annak is tűnt a váradi kiadás készítője számára), ám korántsem az. Pál Korintusbeliekhez írt levelében ezt olvassuk: 1 Kor. 3,16 Nem tudjátok-e, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten Lelke lakozik bennetek? 1 Kor. 3,17 Ha valaki az Isten templomát megrontja, megrontja azt az Isten. Mert az Istennek temploma szent, ezek vagytok ti.

Versünk erre a bibliai helyre utal, és ezt a helyet használja arra, hogy a pogányok által nyomorgatott emberek/lelkek szabadulását kérje. A fohászbán a megrontott templom a nyomorgatott hívekkel egyezik meg. Az anyaszentegyház mint gyülekezet, az Úr megváltottainak sokasága szintén biblikus fogalom, sőt elsősorban Pálnál szerepel, de ha nyomorgatás kerül vele kapcsolatban szóba, minden esetben Pál (Saulus) apológiája kapcsán, amikor – a keresztények szempontjából – korántsem dicső múltját említi fel (v. ö. Gal 1,13. 1Kor 15,9).

Nézetem szerint a versben eredetileg a „templom” kifejezés állt, és a „lát” ige is a pogányokra vonatkoztatva szerepelt. Ha így áll, akkor a két szöveg viszonya csak egyféleképp írható le: a *Váradi énekeskönyv* e vers esetében a fenti eltérések miatt nem lehet forrása a Bornemisza-kiadásnak, elképzelhetetlen, hogy az anyaszentegyház szót valaki visszajavítsa templomra. Fordítva az időrend miatt nem történhetett átvétel. Következésképpen a két szövegnek egy közös forrásból kell származnia, és ez a forrás mai tudásunk szerint praktikusán a Méliuszhoz kapcsolt énekeskönyv lehetett.

b.) Senki ne bízzék jó szerencsájében...

A Senki ne bízzék kezdetű szöveg a másik, mely csak a *Bornemisa-énekeskönyv* megjelenéig csak a *Várad* énekeskönyvben volt olvasható. A szöveg textológiai értelemben lényegesen bonyolultabb hagyományt feltételez, mint párja.

Várad, 1566

Senki ne bízzék jó szerencsében,
Senki ne féljen nyomorúságában,
Mert jól rendelte az embernek dolgát
Az nagy Úr Isten.

Senkinek ne legyen oly jó biztatója,
Hogy az holnapi napot egészségben várja,
Mert az mi dolgunk olylan mint forgószél,
Az írás azt mondja.

Csak kell minekünk szüntelen vigyáznunk,
És az Istennek szívből könyöregnünk,
Mint megmondotta szent Pál jó doktorunk,
Azt kell mívelnünk.

Sok példák vannak, de én mind elhagyom,
És az hallgatót ebben nem foglalom,
Mert olyan dolgok történnek naponként,
Ember, ne csudáljad.

Az egy fige fát Krisztus megátkozá,
Legottan láták ötet, hogy megasza,
Csudálkoznak, hertelen hogy volna,
Mert az Isten dolga.

Szép dolgot innét keresztyén tanulhat
És Isten dolgán ű csudálkozhatik,
Mely hamar mondja, mindenek legyenek,
Ottan meglesznek.

Az vérkórságos asszonyi állapot
Mit urunk Krisztus hamar meggyógyítá,
Hatalmasságát nyilván megmutatá:
Szent Lukács írta.

Idvösségünkről csak gondot viseljünk,
Az Krisztus által idvösségöt nyerünk,
Mert megígérte és megadja nekünk,
Ő fiainak.

Dicséret legyen az Atya Istennek
Ő szent fiának, mi idvözítünknek
És egyetemben szentlélek Istennek,
Mi jó ótalmonknak.

Detrekő, 1592

Senki ne bízzék jó szerencsében,
Senki ne féljen nyomorúságában,
Mert jól rendelte az embernek dolgát
Az nagy bölcs Úr Isten.

Senkinek ne legyen oly jó biztatója,
Hogy holnapi napot egészségben várja,
Mert az mi dolgunk hamar mint forgószél,
Változandó jókra.

Csak kell minekünk szüntelen vigyáznunk,
És az Istennek szívből könyöregnünk,
Minden gondunkat csak őreá vetünk,
Így jól leszen dolgunk.

Sok példák vannak, kiket én elhagyok,
Mert minden napon történnek sok dolgok,
Hirtelenséggel mint változtak azok,
Kikért csudálkoztok.

Az szép fegefát Krisztus megátkozá,
Gyümölcsét rajta, hogy ő nem találá,
Legottan láták hertelen megasza,
Csudálkoznak rajta.

A vérkórságos asszonyi állapot,
Úr Jézus Krisztus hirtelen gyógyítá,
Isten hatalmát más ezzel meg mutatá,
Ilyen minden dolga.

Szép dolgot innét keresztyén tanulhatsz,
És az Istennek dolgán csudálkoz[h]atsz
Hirtelenséggel, hogy valami[tl] megmond,
Meg kell lenni ottan.

Dicsőség legyen az Atya Istennek
És velen öszve az Fiú Istennek,
És egyetemben Szentlélek Istennek,
Egy örök Istennek.

RMKT 8, 11–12.

Senki ne bízzék jó szerencsében,
Senki ne féljen nyomorúságában,
Mert jól rendelte az emberek dolgát
Az nagy Úr Isten.

Senkinek ne legyen oly jó biztatója,
Hogy az holnapi napot egészségben várja,
Mert az mi dolgunk olylan mint forgószél,
Az írás azt mondja.

Csak kell minekünk szüntelen vigyáznunk
És az Istennek szívből könyöregnünk,
Mint megmondotta szent Pál jó doktorunk,
Azt kell mívelnünk.

Sok példák vannak, de én mind elhagyom
És az hallgatót ebben nem foglalom,
Mert olyan dolgok történnek naponként,
Ember, ne csodáljad.

Az egy figefát Krisztus megátkozá,
Legottan láták ötet, hogy megasza,
Csudálkoznak, hertelen hogy volna,
Mert az Isten dolga.

Szép dolgot innét keresztyén tanulhat
És Isten dolgán ű csudálkozhatik,
Mely hamar mondja mindenek legyenek,
Ottan meglesznek.

Az vérkórságos asszonyi állapot
Mit urunk Krisztus hamar meggyógyítá,
Hatalmasságát nyilván megmutatá:
Szent Lukács írta.

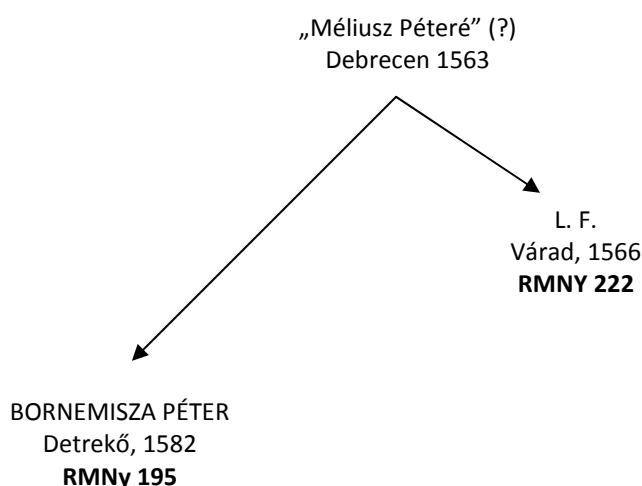
Idvösségünkről csak gondot viseljünk,
Az Krisztus által idvösségöt nyerünk,
Mert megígérte és megadja nekünk,
Ő fiainak.

Ő szent fiának, mi idvözítünknek
Ő szent fiának, mi idvözítünknek
És egyetemben szentlélek Istennek,
Mi jó ótalmonknak.

Mint látható, a két szövegváltozat nagyban eltér egymástól. Magától értetődően vetődik fel a kérdés, hogy identikusnak tekinthető-e a két szövegváltozat, ugyanannak a versnek variánsaival találkozhatunk, szövegről, vagy szövegekről van szó. Tovább bonyolítja a kérdést az RMKT kiadása, mely érthetetlen módon nem követi egyik változatot sem és a sajtóhibákon messze túlmutató eltérésekkel hozza a váradi redakció variánsát. Ez utóbbi jelenség (és sajnos igen számos egyéb példát lehetne e mellé állítani) leginkább annak tudomásulvételét követeli, hogy az RMKT 16. századi részének első folyama textológiai értelemben megbízhatatlan – megkerülhetetlennek látszik a szövegek eredeti forrásainak használata. Ami a két tizenhatodik

századi forrást illeti – az előző szöveg esetében tapasztaltak szerint – azt kellene feltételeznünk, hogy egy közös forrásból származik a két variáns, és a tekintetben most is valószínűnek tűnik ez, hogy egymásból aligha származhatnak a változatok. Mindazonáltal a különbségek olyan nagymérvűek, hogy véletlen elírásokkal – a stollói értelemben *szándékolatlan változásokkal*⁶ – nem magyarázható a jelenség.

Bizonyosat aligha állíthatunk a változásokat illetően, mégis érdemes végiggondolni, miképp keletkezhettek az eltérések. Miután az egymásból való eredeztetést kizárhatjuk (az előbbi vers analógiája miatt és az eltérések nagy száma miatt is), a következő „sztemma” látszik valószínűnek:

Ha így áll, akkor az egyik szövegváltozat másolóját meglehetősen kreatívnak kell gondolnunk. Melyik tűnik azonban szolgálabb átvételnek? A két szövegvariáns között több eltéréscsoport különböztethető meg, ezek közül az egyik a bibliai hivatkozások használata, illetve nem használata, ezek az eltérések az egyik szövegváltozatot (Bornemisza) inkább a *genus demonstrativumba*, míg a másikat (Várad) inkább a *genus didascalicum*ba utalják. Azt aligha nem joggal feltételezhetjük, hogy a közös eredeti az egyik változattal szorosabb rokonságot mutat. A másik nagyobb eltéréscsoport inkább textológiai jellegű: a Bornemisza közölte változat rövidebb és strófái sem ugyanabban a sorrendben követik egymást. A harmadik eltérés-

⁶ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1996, 114–170.

csoport pedig az, hogy végeredményben miről is tanít, illetve mit is szemléltet a két szöveg-változat.

A váradi változat szerint ne bízzék senki szerencsében (ezáltal magában sem), hiszen Isten *rendelte* az emberek dolgát. Az írás szerint a világ állhatatlan, forgószelelhez hasonló.⁷ Pál szerint szüntelen imádságra van szükség.⁸ Rengeteg példát mondhatna a beszélő a világ dolgairól, de nem teszi. Mégis elmondja Krisztus fügefás példázatát.⁹ Majd Lukács alapján a vérkórságos asszonyét is.¹⁰ Tanulságot pedig az üdvösségről mond – hiszen Krisztus megígérte azt, s ha megígérte, meg is kell lennie. A szöveget alapvetően két motívum szervezi: az *azonnal* (hamar) és a szó teremtető ereje, ha úgy tetszik az *ige* (mondta és lett/mondta és lesz majd). A fügefa megátkozásának példája bonyolult példázat. Krisztus megátkozta a fügefát, mert nem talált rajta termést, hiszen nem volt a fügeérésnek ideje (Márk 11,13). A történet úgy válik példázattá, hogy Krisztus a tanítványoknak az Istenbe vetett hit hatalmasságát magyarázza általa. Nem mellesleg a tanítványok is csak a kiszáradtságot és a kiszáradás korai eljövételét veszik észre. A példázatnak azonban – különösen e vers szövegében – van egy másik, nem kevésbé fontos vetülete is. A fügefa jelképezi azt a hívőt, aki csak a fügeérés idejére hoz termést, vagyis a hitnek gyümölcsözése nem állandó, ha az ítélet *hamar* jönne (időpontját nem csak az Isten tudhatja, hívek számára annyi tudható, hogy közel vagyon) bizony elszáradnának, azaz nem üdvözülhetnek. A példázat így – mindkét vetületével – illeszkedik a szövegbe. A vérkórságos asszony tekintetében is a *hamarság* kerül kiemelésre, noha e példa mögött is rejlik egyéb tanítás. A három szinoptikus evangélium különbözőképp hozza a történetet.¹¹

⁷ Péld. 1,27 Mikor eljő, mint a vihar, az, a mitől féltek, és a ti nyomorúságtok, mint a forgószelel elközelget: mikor eljő ti reátok a nyomorgatás és a szorongatás.

⁸ Eféz. 6,18 Minden imádsággal és könyörgéssel imádkozván minden időben a Lélek által, és ugyanezen dologban vigyázván minden állhatatossággal és könyörgéssel minden szentekért.

⁹ Mát. 21,19 És meglátva egy fügefát az út mellett, oda méne hozzá, és nem találta azon semmit, hanem csak levelet; és monda annak: Gyümölcs te rajtad ezután soha örökké ne teremjen. És a fügefa azonnal elszáradta. Mát. 21,20 És látván ezt a tanítványok, elcsodálkoznak, mondván: Hogyan száradt el a fügefa oly hirtelen? Mát. 21,21 Jézus pedig felelvén, monda nékik: Bizony mondom néktek, ha van hitetek és nem kételkedtek, nemcsak azt cselekszitek, a mi e fügefán esett, hanem ha azt mondjátok e hegynek: Kelj fel és zuhanj a tengerbe, az is meglészen; Mát. 21,22 És a mit könyörgésteekben kértek, mindazt meg is kapjátok, ha hisztek.

¹⁰ Luk. 8,43 És egy asszony, ki vérflowsban volt tizenkét esztendőől fogva, és bár minden vagyonát az orvosokra költötte, senki meg nem tudta gyógyítani, Luk. 8,44 Hátulról hozzá járulván, illeté az ő ruhájának peremét; és azonnal elállá vérenek folyása.

¹¹ **Máté szerint:** Mát. 9,20 És ímé, egy asszony, a ki tizenkét év óta vérflowsban szenved vala, hozzájárulván hátulról, illeté az ő ruhájának szegélyét. Mát. 9,21 Mert ezt mondja vala magában: Ha csak ruháját illetem is, meggyógyulok. Mát. 9,22 Jézus pedig megfordulván és reá tekintvén, monda: Bízzál leányom; a te hited megtartott téged. És meggyógyult az asszony abban az órában.

Márk szerint: Márk. 5,25 És egy asszony, a ki tizenkét év óta vérflowsos vala, Márk. 5,26 És sok orvostól sokat szenvedett, és minden vagyonát magára költötte, és semmit sem javult, sőt inkább még rosszabbul lett, Márk. 5,27 Mikor Jézus felől hallott vala, a sokaságban hátulról kerülve, illeté annak ruháját. Márk. 5,28 Mert ezt mondja vala: Ha csak ruháit illethetem is, meggyógyulok. Márk. 5,29 És vérenek forrása azonnal kiszáradta

Máté és Márk evangéliumának változata szerint az asszonynak explicit szándéka Krisztushoz járulni és tőle gyógyulást nyerni. A versünk azonban nem ezekre az evangéliumokra, hanem Lukácséra hivatkozik, ahol ez a (mellesleg nyilvánvaló) motiváció nem explicit, viszont be-, vagy inkább megvallásra kerül. (Máténál a szándék előre elmondott, de nem kerül megvallásra, Márknál, a szándék kimondott, és megvallásra kerül, Lukácsnál a szándék implicit és megvallásra kerül.) A példázat tehát megint csak a hitre és a készségre is épül.

A vers egészében tehát nem pusztán arról szól, hogy az isteni hatalom szavai azonnal változást eredményezhetnek az ember dolgában, nemcsak e változás tetszőleges mértékéről szólnak, hanem arról is, hogy ezek bekövetkezte megjósolhatatlan időpontban történhet, mindennemű *közvetlen* előjel nélkül, vagyis állandó készülletben kell várni a nyilvánvalóan közel lévő ítéletet. A vers ilyenformán meglehetősen apokaliptikus.

Bornemisza változata ettől eltérő. Először is elhagyja azt a strófát, melyben az üdvösség kerül szóba (Idvösségünkről csak gondot viseljünk...), valamint más sorrendben közöl két strófát, így az ő közölte variáns mindkét példázatos strófa (fügefa, vérkórságos asszony) tanulságát ebben vonja meg (hirtelenség). Bornemisza változata kevésbé irányít az üdvösség, üdvözíthetőség kérdése felé, jobbra Isten hatalmának mértékét és szavai következményének azonnaliságát hangsúlyozza. Ilyenformán elsikkad az a különbség, mely a hitetlenek kárhozata (fügefa) és a hívők üdvössége (vérkórságos asszony) között hangsúlyosan jelenik meg a váradi variánsban.

Miután láttuk, hogy a két vers lényegesen eltérőbb annál, hogy azonosnak mondjuk őket, akár egy kiadáson belül is érdemes eljátszani azzal a megnyugtatóan nyilván nem megválaszolható kérdéssel, hogy a fentebb kreatívnak mondott, de talán helyesebb ha így fogalmazok: változtatni akaró másoló/kiadó melyik szövegváltozathoz köthető inkább. A problémát leegyszerűsítve: vajon a szöveg *szerzője* tartja fontosnak, hogy egy olyan tanító szöveget írjon, mely hivatkozza a Szentírást, vagy pedig a szöveg másolója (a Váradi-énekeskönyv

és megérzé testében, hogy kigyógyult bajából. Márk. 5,30 Jézus pedig azonnal észrevevén magán, hogy isteni erő áradott vala ki belőle, megfordult a sokaságban, és monda: Kicsoda illeté az én ruháimat? Márk. 5,31 És mondanak néki az ő tanítványai: Látod, hogy a sokaság szorít össze téged, és azt kérdezed: Kicsoda illetett engem? Márk. 5,32 És körülnéze, hogy lássa azt, a ki ezt cselekedte. Márk. 5,33 Az asszony pedig tudva, hogy mi történt vele, félve és remegve megy vala oda és elébe borula, és elmonda néki mindent igazán. Márk. 5,34 Ő pedig monda néki: Leányom, a te hited megtartott téged. Eredj el békével, és gyógyulj meg a te bajodból. **Lukács szerint:** Luk. 8,43 És egy asszony, ki vérfolyásban volt tizenkét esztendőől fogva, és bár minden vagyónát az orvosokra költötte, senki meg nem tudta gyógyítani, Luk. 8,44 Hátulról hozzá járulván, illeté az ő ruhájának peremét; és azonnal elállá véreinek folyása. Luk. 8,45 És monda Jézus: Ki az, a ki engem illete? És mikor mindnyájan tagadták, monda Péter és a kik ő vele valának: Mester, a sokaság nyom és szorongat téged, és azt mondod: Ki az, a ki engem illete? Luk. 8,46 Jézus pedig monda: Illete engem valaki; mert én észrevettem, hogy erő származék ki tőlem. Luk. 8,47 Mikor pedig látta az asszony; hogy nem maradt titokban, reszkette előjöve és előtte leesvén, megjelenté néki az egész sokaság előtt, miért illette őt, és hogy azonnal meggyógyult. Luk. 8,48 És ő monda néki: Bízzál leányom, a te hited megtartott téged; eredj el békességgel!

szerkesztője, a titokzatos L. F.¹²⁾ szerkeszti bele ezeket a hivatkozásokat? Alighanem az előbbi megoldás a valószínű – noha a másikat sem zárhatjuk ki. A valószínűbb variációnál maradván: miért változtat a Bornemisza-változat létrehozója a Bibliához szorosan köthető szövegen? Pontos magyarázattal aligha lehet szolgálni, mindazonáltal egy nagyon fontos szempont végiggondolandó vele kapcsolatban. Ez pedig az apokaliptika kérdése.

Huszár Gál 1560-os énekeskönyvének rövid, Méliusz Péterhez írott ajánlásában minden későbbi énekeskönyv előszavához képest tartalmaz egy nagyon fontos motívumot. Huszár Gál énekeskönyve tudniillik a wittenbergi értelemben apokaliptikus. Az ide tartozó passzus így szól: „Ezzel pedig e mostani időben való emberek igenis tartoznak, mert őket az Istennek jó volta, *e megaggott világnak vége felé*, nem csak az ige szerint való tanítással ajándékozta meg, hanem mint szent Izaiás próféta idejében, mind prédikálás által s mind énekben szerzett versöknek minden felől való édes kiáltásával örömet hozzá hívna, ha az veszedelemnek útáról meg akarnak térni, és *az ítélet napját közel való szentenciájától magokat meg akarnák menteni*.”

De én azt hiszem, hogy ha az Úristen ennél több jót tenne is e kába világgal, annál kevesebbet gyönyörködne ő benne, sőt annál nagyobb bosszúságokkal s káromlásokkal illetné őket, kinek az ő természete az esettől fogva mindenkor hajlandó volt az álnokságra. [kiem. tőlem]”¹³

Huszár Gál tehát a hatvanas évek elején egy nyolcadrét kötet alig 5 oldalnyi ajánlásában fontosnak tartja, hogy a kötetet az apokalipszis kontextusába (is) beágyazza. H. Hubert Gabriella az előszót teljes terjedelmében közölve e jelenséget a következőképp kommentálja: „v. ö. a korban elterjed chiliizmussal, amely a világ végének és az utolsó ítéletnek a közelségét hirdeti. Legrészletesebb kifejtését I. Károlyi Gáspár *Két könyv* c. művében (RMNy 192). Az utolsó nap emlegetése, mintegy közhelyként több német előszóban is előfordul.”¹⁴

H. Hubert szerint a német előszavakban a chiliizmus közhely, de közhely-e a magyar kötetekben? Nézetem szerint nem. Illetve nem mindenkor. Azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy a protestantizmus korai szakaszában (vagyis a wittenbergi eszmét jó étvággal fogyasztó

¹² Személyéről legutóbb: FEKETE Csaba, „...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...” A Váradi énekeskönyv (1566) „szerkesztése” = GHESAURUS, tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Rec.iti, Bp., 2010, 247–270. on line: <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Fekete-Ghesaurus.pdf>

¹³ HUSZÁR Gál A' Keresztyéni Gyülekezetben (Anno Dominj M.D.LXI.) [Óvár - Kassa - Debrecen] 1560- (1561) - RMNy 160. A_{ii}^v– A_{iii}^r. Facsimile kiadás: Huszár Gal: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec. A keresztyeni gyülekezetben való regveli eneklesec, ... az Kalmanczei Marton mestertoel magyarrá fordítatot psalmusokkal egyetembe kiad. VARJAS Béla, tan. BORSA Gedeon, Bp., 1983, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12.) legutóbb: H. HUBERT Gabriella, A régi magyar gyülekezeti ének, Bp., 2004, 326–327.

¹⁴ H. HUBERT Gabriella, A régi magyar gyülekezeti ének, Bp., 2004, 326.

első generációs protestáns énekköltők számára) gyakran találkozunk vele (v. ö. Dézsi András és Batizi András egy-egy világkrónikájával). A hatvanas években Huszár Gál előszavában pregnánsan jelen van, Károlyi 1563-as *Két könyve* voltaképpen erre épül. A hetvenes években azonban már nemigen találkozunk vele, olyannyira, hogy Magyar István romlaskönyve, már korántsem apokaliptikus, noha a törököket mint Isten büntetését tekinti. Vagyis Bornemisza énekeskönyvének megjelenésekor a chiliazmus nemigen volt közhelyes, sőt. Bornemisza noha közli Batizi világkrónikáját, azonban gyülekezeti énekek tekintetében már korántsem tartja fontosnak az ítélet közelségének kontextusát. Amikor az ítéletről közöl verset (Dobai András *Az utolsó ítéletről*), olyat közöl, mely nem hangsúlyozza annak hamar voltát. De maga Huszár Gál sem ír apokaliptikus előszót 1574-es Komjátiban megjelentetett énekeskönyvéhez. Az látszik tehát, hogy a chiliazmus a tizenhatodik századi irodalomban egy jól meghatározható időszakhoz köthető. Ennek árnyalása természetesen fontos, de nem volt módom még elvégezni a hozzá szükséges kutatásokat, egyelőre sejtésnek gondolom a fentieket. Ezek a sejtések magyarázatot – talán nem túl körmönfont magyarázatot – szolgáltathatnak arra, hogy miért változik meg ily mértékben a Senki ne bízzék... kezdetű vers szövege Bornemisza kiadásában.

E vers hagyományozódása kapcsán is az látszik valószínűnek, hogy Bornemisza forrásként használt egy olyan kötetet, mely a *Várad* énekeskönyvnek is forrása lehetett, és egyéb híján a Méliuszhoz kötött kiadás valószínűsíthető ekként. Schulek sztemmájára e két apróság nyomán tehát egy szaggatott vonalat be kell rajzolnunk.

Az *Énekek három rendbe* kötet az 1579-es Debrecenben kiadott énekeskönyvvvel is tartalmaz olyan átfedéseket, mely szövegek máshol nem jelentek meg 1582 előtt: A Dicsérd az Istent ó én lelkem... (RPHA 251), Jóllehet nagy sokat szóltunk... (RPHA 691) kezdetű ismeretlen szerzőjű verseket, valamint Nagybáncai Mátyás, Ne hagyj elesnem, felséges Istenem, keserűségemben... (RPHA 1052) kezdetű versét.

c.) Dicsérd az Istent, ó én lelkem...

A vers a 145. zsoltár ismeretlen szerző által készített átírata. A két kiadás között szignifikáns eltéréseket nem találhatunk, talán annyi méltó említésre, hogy a Bornemisza által hozott szöveg rímelése egységesebb – az azonban eldönthetetlen, hogy a debreceni kiadás rontja el a rímet, vagy Bornemisza javítja ki a döccenést.

A második strófa Bornemiszánál (253^f): Mert ők meghalnak, ismét földdé lesznek, / ez földiekről meg nem emlékeznek, / azért boldogok azok lesznek, / az kik Istenben erősen *hisz-*
nek. És ugyanez a 79-es debreceni kiadásban (71): Mert ők meghalnak ismét földdé lesznek, / ez földiekről meg sem emlékeznek, / azért boldogok azok lesznek, / akik Istenben erősen *bíz-*
nak.

E két szövegvariáns esetében nem eldönthető, hogy közös ősre mennek vissza, vagy Bornemisza egyszerűen használta a 79-es debreceni kötetet.

d.) Jóllehet nagy sokat szoltunk...

Debrecen, 1579, 181–182.

Szép dicséret

Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról,
Ű zsoltár könyvének dicséretiből,
Mégis rövideden szóljunk Dávidról.

Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben,
Dávid prófétának dicséretiből,
Hívek állapotját jelenti ebből.

Én úgy vágyakozom, úgy mond, Istenhez,
Mint az szomjú szarvas folyó kútjához,
Szomorú lelkének ű kútfejéhez.

Vajon s mikor megyek, Uram, elődben,
Szent teremő Isten te kegyelmedben,
Vajon s mikor leszek Isten kedvében.

Én szememből kifoly könnyhullatásim,
Éjjel és mind nappal kesereg lelkem,
És mindenkor búban áll az én szívem.

Mert az én szívemet igen búsítják,
Az hitlen ellenség azzal bosszontják,
Hol vagy Istened, ki megmentene.

Mind ezeket látván és meggondolván,
Keserűség miatt annyira jutám,
Hogy az én testemben már épség nincsen.

Oly nagy szeretettel és nyájasággal,
Uram, ájtozom lenni az jókkal,
A te szent házában te népeiddel.

De mire immáron oh te én lelkem,
Mire vagy szomorú, keserves szívem,
Vajon s mikor leszen az én örömöm.

Ne kesereg azért, oh te én lelkem,
Mert az nagy Úristen én idvösségem,

Detekő, 1582, 253^v–254^f.

XLII. psalmus

Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról,
Ű zsoltár könyvnek dicséretiből,
Mégis rövideden szóljunk Dávidról.

Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben,
Dávid prófétának dicséretiben,
Hívek állapotját jelenti ezben.

Én úgy kívánczom, úgy mond, Istenhöz,
Mint az szomjú szarvas folyó kútjához,
Szomorú lelkemnek ő kútfejéhez.

Vajon s mikor megyek, Uram, elődben,
Szent teremő Isten te kegyelmedben,
Vajon s mikor leszek Isten kedvedben.

Én szememből kifoly könnyhullatásom,
Éjjel és mind nappal kesereg lelkem,
És mindenkor búban áll az én szívem.

Mert az én szívemet igen búsítják,
Az hitetlen ellenség azzal bosszontják,
Hol vagy Istened, ki megmentene?

Mind ezeket látván és meggondolván,
Keserűség miatt annyira jutám,
Hogy az én testemben már épség sincsen.

Oly nagy szeretettel és nyájassággal,
Uram, áhítódom lenni az jókkal,
Az te szent házában te népeiddel.

De mire immáran, oh te én lelkem,
Mire vagy szomorú keserves szívem,
Vajon s mikor leszen az én örömöm.

Ne kesereg azért, oh te én lelkem,
Mert az nagy Úristen én idvösségem,

Mely nagy szép kút főből legeltet engem.

Azért én óránként téged dicsirlek,
Mennybeli nagy Isten, benned örvendek,
Nagy szép énekekkel felmagasztallak.

Te vagy én Istenem és én életem,
Én idvösségemnek örökös fala,
Ne feledkezzél el rólam, Úristen.

Örvendj azért immár, oh én lelkem,
Bízzál életednek megadójában,
Adj hálát Istennek idvözítődnék.

Írta ezt szent Dávid ű énekében,
Mikoron bús vala az ő szívében,
Negyvenkettődik szép dicsiretiben.

Dicsirtessél Mennyben teremtő Isten,
Az te fiaddal, Jézus Krisztussal,
É a Szentlélekkel örökké. Ámen.

Mely nagy szép kútfőből legeltet engem.

Azért én óránként téged dicsérlek,
Mennybeli Isten benned örvendek,
Nagy szép énekekkel felmagasztallak.

Te vagy én Istenem és én életem,
Én idvösségemnek erős kőfala,
Ne felejtkezzél el rólam, Úristen.

Örvendj azért immár, oh én lelkem,
Bízzál életednek megadójában,
Adj Istennek hálát, idvözítőknék.

Írta ezt szent Dávid az zsoltár könyvben,
Mikoron bús vala az ő szívében,
Negyvenkettődik szép dicséretiben.

Dicsértessél Mennyben teremtő Isten,
A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal,
És az Szentlélekkel örökkön. Ámen.¹⁵

A két szöveg közti eltérések ez esetben sincsenek komoly kihatással a versek értelmezésére, és az előzőhöz hasonlóan úgy tűnik, hogy a Bornemisza-féle változat jobban rímel, mint a debreceni kiadás variánsa. Ha a versformát – a *Repertórium* nyomán – $a_{11(5,6)}$, $a_{11(5,6)}$, $a_{11(5,6)}$ -nak vesszük (és nem a helyenként előforduló $a_{11(5,6)}$, $a_{11(5,6)}$, $x_{11(5,6)}$ -et tartjuk normatívnak), Bornemisza szövege kevesebbszer sérti a rímelést (de többször a szótagszámot), mint a debreceni kiadás. Ez a jelenség voltaképpen mellékes a tekintetben, hogy milyen a két szöveg viszonya. Az előző egyezés (Dicsérd az Istent, ó én lelkem...) esetében még megengedhetőnek mondtam, hogy Bornemisza közvetlenül használja a debreceni kiadást, e vers esetében azonban már messze nem valószínűsíteném. A 12 strófa második sorában ugyanis a következő szerepel:

Debrecen, 1579: Én idvösségemnek örökös fala
Detrekö, 1582: Én idvösségemnek erős kőfala

Nyilvánvalóan Bornemisza változata a helyes. Károlyi fordítása ekképp szól: Zsolt. 42,10 Hadd mondjam Istennek, az én köszálmnak: Miért felejtkeztél el rólam? Miért kell gyászban járnom ellenség háborgatása miatt?

¹⁵ Nemeskürty István Bornemisza Péter leghíresebb versét (*Cantio optima* inc.: Siralmas énnéköm...) elemezve azt a megállapítást teszi, hogy a sokat idézett refrénsort (Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!) Tinódihoz kapcsolja. „Tinódi Sebestyén *Erdélyi históriája* egyik részletének nyilvánvaló hatását mutatja. Tinódinál az ifjú János Zsigmond szomorúan kérdezi: Vajjon mikor leszen Kassába szállása / Jó Magyarországon és Erdélyben lakása.” Az a meglátásom, hogy ez elemzésnek ez az állítása meglehetősen elfogult. A fenti szövegben is olvasható két alkalommal a nyilvánvalóan közhelyes fordulat, de egyéb Bornemisza közölt verseiben is felbukkan. Bornemisza ezekkel a szövegekkel – már csak a kiadás okán is – szorosabb kapcsolata lehetett, mint a Tinódi korpussszal. v.ö. NEMESKÜRTY István, *Cantio optima = Régi magyar vers*, szerk. Komlós Tibor, Bp., 1979. 91–101. különösen: 95.

Nem tartom kizártnak mindazonáltal, hogy Bornemisza megigazítja a debreceni kiadás nyilvánvaló hibáját, Bornemisza alighanem tisztában volt a bibliai hellyel, az egyik legismertebb zsoltár egyik legismertebb képéről van szó – e hely ismerete nem dicséri ismerőjét, hanem szégyenbe hozza nem tudóját. Javíthatta, mégsem vagyok biztos benne, hogy megtette. Egy másik szöveg esetében (Szegedi Gergely, Szent Izsaiás...) ugyanis elmulaszt egy hasonlóképpen nyilvánvaló javítást, ráadásul épp egy olyan versben, ahol bizonyosan szerkeszti a közlendő szöveget:

1. Szent Izsaiás így ír Krisztusnak a.) b.) szent születéséről,
Hogy egy vessző szál föl nevededik Jesze gyökeréből.

*Az Úr feltámadása ünnepén imígyen változtasd ez két szót a.)
Nagy dicsőségéről, Menybe menésének innepén imígyen: b.) Nagy
győzedelméről.*

[...]

10. Nagy sok gyors párdoc az bárányokkal mind együtt nyugosznak,
Vad oroszlánok szelíd örökkel együtt esznek, isznak.

Vagyis az énekben megenged változtatásokat, de nem veszi észre, hogy a vad oroszlánok mellé szelíd öröket írt, noha Ézsaiás vonatkozó helyén – a paradicsomi állapot közhelyesen híres leírásában – a párducok a bárányokkal, az oroszlánok pedig az ökrökkel táplálkoznak együtt békességben. Ha itt nem javít, nem gondolhatjuk *feltétlenül*, hogy a másik esetben megtette.

Egyéb körülmények azonban még izgalmasabbá, egyszersmind bonyolultabbá teszik a két szóban forgó énekeskönyv kapcsolatát. Az 1579-es debreceni énekeskönyv-kiadás ugyanis nem pusztán ezzel a három szöveggel bővíti a korábbi énekanyagot. Összesen hét újabb éneket közöl a korábbiakhoz képest, ebből három megjelenik három évvel később Detrekőn is, a további négy azonban csak az 1590-es debreceniben szerepel újra. Ezek tételesen: RPHA 372 Emlékezzünk ez napon urunk haláláról..., RPHA 445 Szántó György, Gyarló emberekkel feddődik az Isten..., RPHA 932 Sztárai Mihály?, Mikor Dávid vala keserűségben..., RPHA 1032 Palatics György, Nagy hálákat adok az én Uramnak... . A bővítés ... ténye önmagában azonban nem annyira érdekes; sokkal izgalmasabb, ha hozzávesszük, hogy ez az új énekanyag pontosan hová is kerül a kötetbe:

- 179 – Nagybáncsai Mátyás: *Ne hagyj*
- 181 – Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról
- 182 – Palatics György: *Uram, benned* [Korábban RMNy 343/1, ill. Komjáti, 1574]
- 185 – Palatics György: *Nagy hálákat*
- 187 – Sztárai Mihály: *Mikor Dávid*
- 188 – Ó Izrael [korábban Komjáti, 1574]

Az 1579-es kiadás végére kerül egy olyan szövegblokk, amely az addigi debreceni kiadásokból hiányzott. Minden okunk megvan arra, hogy azon szövegek esetében se gyanítsunk közvetlen kapcsolatot Huszár Gál komjátii kötete és a debreceni kiadás között, hanem egy olyan forrást képzeljünk el, melyben a szövegek ebben a sorrendben követték egymást és a szóban forgó kiadás készítője egyszerűen hozzácsapta a korábbi kiadások anyagához. H. Hubert Gabriella az RMNy-re hivatkozva a kötet lapszámozásában bekövetkező hibákat emeli ki, mielőtt leszögezné, hogy ez az énekeskönyv új versekkel bővítette a debreceni kiadások énekanyagát, ezeket tételesen közli is azzal a fontos megfigyeléssel, hogy az új énekanyagot megelőző részből hiányoznak olyan szövegek, melyek a '69-es kiadásban megvoltak.¹⁶

Mint a későbbiekben látni fogjuk nem jelentéktelen jelek utalnak arra, hogy a 69-es és 79-es kiadások közötti kapcsolat nem közvetlen, vagyis a Schulek-féle hagyományozódási ábra nem minden szöveg esetében helytálló. Erről azonban bővebben szólok Szegedi Gergely 29. zsolttára kapcsán.

A betoldásokat illetően nem különb a helyzet Bornemisza köteténél sem. Az 1579-es debreceni kiadásban is megjelenő három vers közül kettő (Dicsérd az Istent..., Jóllehet nagy sokat...) Bornemiszánál egymást követi (253^r–254^r). Sőt! Egy olyan blokkban szerepel (174^v–258^v) melynek a korábbi énekeskönyvekkel – a '79-es debrecenin kívül – alig pár átfedése van: kettő „megegyezik” a *Várad*i énekeskönyvben is szereplő két szöveggel, melyekről az imént láttuk be, hogy kapcsolatuk nem lehet közvetlen. A másik egyezés a korábbi kiadásokkal Szkhárosi Horvát András átokverse, mely szerepel ugyan a *Hoffgreff*-énekeskönyvben, de fentebb arról is igyekeztem bizonyítani, hogy nem lehet forrása Bornemiszának. Huszár Gál komjátii kötetével is akad egy érdekes átfedés. Az Úristen, ki mennyben lakozol nagy dicsőségben... (RPHA 1438) kezdetű vers kétszer szerepel a *Bornemisza*-énekeskönyvben. Egyszer egy homogén Huszár Gáltól átvett blokkban (60^v), valamint a szóban forgó szakaszban (256^r). Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy míg a kötet első felében szereplő változat forrása a Huszár Gál kiadás, a később szereplő változat forrása egyéb lehetett.

Komjátii, 1574

Úristen, ki Mennyben lakozol nagy dicsőségben,
Tekénts most reánk, kik vagyunk ínségben,
Vakságban, rabságban, nagy háborúságban,
Bűnben, rettegésben, sok keserűségben.

Ne nézz bűneinkre, de tekénts ígéretedre,
Ne gonosz szívünknek ügyekezetre,

Detrekő, 1582, 60^r.

Úristen, ki Mennyben lakozol nagy dicsőségben,
Tekénts most reánk, kik vagyunk ínségben,
Vakságban, rabságban, nagy háborúságban,
Bűnben, rettegésben, sok keserűségben.

Ne nézz bűneinkre, de tekénts ígéretedre,
Ne gonosz szívünknek ügyekezetre,

Detrekő, 1582, 256^r.

Úristen, ki Mennyben lakozol nagy dicsőségben,
Tekénts most mireánk, kik vagyunk ínségben,
Vakságban, rabságban, nagy háborúságban,
Bűnben, rettegésben, sok keserűségben.

Ne nézz bűneinkre, de tekénts ígéretedre,
Ne gonosz szívünknek ügyekezetre,

¹⁶ H. HUBERT, *A régi magyar... i. m.*, 128–129.

De tekénts Krisztusnak sok kín vallására,
Bűneinkért méltatlan szörnyű halálára.

Noha vétkeztünk, de tőled el nem szakadtunk,
Hozzád fohászkodunk, neked reménkedünk,
Irgalmazz, könyörgünk, végy ki fogságunkból,
Ennyi testi sok nyavalyáinkból.

Dicsérünk tégedet mint kegyes Atyánkat,
És Jézus urunkat kegyes megváltónkat,
Szent lélek Úristent, mi bölcs tanítónkat,
Örök egyességet, bizony Istenséget.

De tekénts Krisztusnak sok kín vallására,
Bűneinkért méltatlan szörnyű halálára.

Noha vétkeztünk, de tőled el nem szakadtunk,
Hozzád fohászkodunk, neked reménkedünk,
Irgalmazz, könyörgünk, végy ki fogságunkból,
Ennyi testi sok nyavalyáinkból.

Dicsérünk tégedet mint kegyes Atyánkat,
És Jézus urunkat kegyes megváltónkat,
Szent lélek Úristent, mi bölcs tanítónkat,
Örök egyességet, bizony Istenséget.

De tekénts Krisztusnak sok kín vallására,
Bűneinkért méltatlan szörnyű halálára.

Noha vétkeztünk, de tőled el nem szakadtunk,
Hozzád fohászkodunk, neked reménkedünk,
Irgalmazz, könyörgünk, végy ki fogságunkból,
Ennyi testi sok nyavalyáinkból.

Dicsérünk tégedet mint kegyes Atyánkat,
És Jézus urunkat kegyes megváltónkat,
Szent lélek Úristent, mi bölcs tanítónkat,
Örök egyességet, bizony Istenséget.

Egyetlen zavaró elem maradt, az RPHA 948-as tétel, Szkhárosi második zsoltárhoz készített parafrázisa, a Mind ez világnak, ím, esze veszett... kezdetű vers, mely megjelenik Huszár Gál 1560-as kötetében, a *Várad*i énekeskönyvben és két debreceni kötetben is, az 1569-es, és az 1579-es kiadásban. Míg azonban Bornemisánál egy hiánytalan Szkhárosi-blokk található (innen ismerjük a teljes? Szkhárosi-korpuszt), emezek csak ezt az egyetlen zsoltárfordítást hozzák tőle. Igen valószínűtlen, hogy ezeket használja forrásaként; ha így tesz, akkor Bornemisz gyűjtőtevékenysége már-már filológiai természetű. Sokkal valószínűbb, hogy ebben a beékelődő szakaszban Bornemisz addig ismeretlen forrásának struktúrája rajzolódik ki. Mindazonáltal nem is beékelődésről van szó, tudniillik a 258. lap verzóján véget ér a „második rend”, vagyis Bornemisz is azt az eljárást követi, melyet a '79-es debreceni kiadás szerkesztője: a meglévő énekanyaghoz toldja hozzá újdonságait.

Hogy ez a tömb, mely a „második rend” végére került pontosan milyen lehetett, csak találgatni lehet. Hajlanék rá, hogy olyan anyagról van szó, mely nem Bornemisz gyűjtése, hanem ebben a struktúrában került hozzá. Bizonyosat azonban aprólékos szövegkritikai vizsgálat elvégzéséig nem állíthatok.

e.) Szegedi Gergely, 29. zsoltár

A szöveghagyomány korábbi részének áttekintésével még adós vagyok. Korántsem tanulság nélküli a kérdés textológiai megközelítése. Az eddigi vizsgálatok ugyanis jobbra strukturális és tartalmi szempontok alapján zajlottak. A teljeskörű vizsgálat elvégzéséig, mely megkezdődött lépések a Szegedi- és a Pécsi Tudományegyetemen, a Kaposvári Egyetemen, valamint az ELTÉ-n egy szövegbázisra épített új repertórium létrehozása kapcsán, egy tájékozódó, szűrőpróbaszerű példán szemléltetem, milyen tanulságokat remélhetünk a teljes anyag feldolgozása után.

Szegedi Gergely 29. zsoltárhoz készített parafrázisa Bornemisz kötetének megjelenése előtt hat alkalommal került nyomtatásba: kétszer szerepel a *Várad*i-énekeskönyvben, megjele-

nik a debreceni kiadások közül az 1569-esben, a 70-esben és a 79-esben, valamint Huszár Gál 1574-es kötetében. Szövegváltozatait az alábbiakban szinoptikusan közlöm:

Óvár, 1560, R1v.	Várad, 1566, 55.	Várad, 1566, 165.	Debrecen, 1569, 19.	Komjáti, 1574, 42v	Debrecen, 1579, 19	Detrekő, 1582, 89r
Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.	Dávid prófétá- nak imádkozásá- ról magasztaljuk Istent irgalmas- ságáról, el ne feledkezzünk jó tétéményről, vegyünk tanúsá- got szent Dávid királyról.
Erre <u>tanítani</u> akar a próféta, micso- da <u>szívünket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkil- enc részében megírta, jó tétét Istennek ígyn magasztalja.	Erre <u>tanítani</u> akar a próféta, micso- da <u>szívünket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkil- enc részében megírta, jó tétét Istennek ígyn magasztalja.	Erre <u>tanítani</u> akar a próféta, micso- da <u>szívünket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , az mint huszon- kilenc részében megírta, jó tétét Istennek ígyn magasztalta.	Erre <u>tanítani</u> akar az próféta, micsoda <u>szívün-</u> <u>ket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkilenc részében megírta, jó tétét Istennek ígyen magasztal- ta.	Erre <u>tanítani</u> akar az próféta, micsoda <u>szívün-</u> <u>ket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkilenc részében megír- ta, jó tétét Isten- nek ígyen ma- gasztalja.	Erre <u>tanítani</u> akar az próféta, micsoda <u>szívün-</u> <u>ket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkilenc részében megírta, jó tétét Istennek ígyen magasztal- ta.	Erre <u>tanyítani</u> akar az próféta, micsoda <u>szívün-</u> <u>ket</u> Istenhez <u>indítsa</u> , amint huszonkilenc részében megír- ta, jó tétét Isten- nek ígyen ma- gasztalja.
Száma nincsen, Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>fölette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelköm</u> te ígéretednek.	Száma nincsen, Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>fölette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelköm</u> te ígéretednek.	Száma nincsen, Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>felette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelkem</u> te ígéretednek.	Száma nincsen Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>felette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelkem</u> te ígéretednek.	Száma nincsen Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>felette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelkem</u> te ígéretednek.	Száma nincsen Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>felette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelkem</u> te ígéretednek.	Száma nincsen Uram, irgalmas- ságodnak, vége, hossza nincsen kegyelmessé- gednek, azért magasztallak <u>fölette</u> minden- nek, mert hiszen én <u>lelkem</u> te ígéretednek.
Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetőd, <u>azért</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezöd</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelentöd</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vétéd, <u>az én</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezöd</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>nekem</u> <u>megjelentöd</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetéd, <u>az én</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezed</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelen-</u> <u>ted</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetéd, <u>az én</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezéd</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelentéd</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetéd, <u>azért</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezed</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelen-</u> <u>ted</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetéd, <u>az én</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezed</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelen-</u> <u>ted</u> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetéd, <u>azért</u> nyavalyámat csak te magad <u>érezed</u> , atyai voldodat rajtam megtökéled, irgalmasságodat <u>mikor</u> <u>megjelen-</u> <u>ted</u> .
Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>lelkőmben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedből</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>be</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>lelkőmben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedből</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>be</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>lelkemben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéreteden</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>ben</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>lelkemben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedben</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>ben</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>bús lelkem-</u> <u>ben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedből</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>be</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>lelkemben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedben</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>ben</u> bizodalmat adál.	Az pokol torká- ból te kiszabadítál, az én <u>bús lelkem-</u> <u>ben</u> mikor megnyugotál, te <u>ígéretedből</u> mikoron bízatalál, ottan én <u>szívem-</u> <u>be</u> bizodalmat adál.
Én éjjel és nappal <u>néked</u> <u>hálát adok</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>néked</u> <u>hálát adok</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>néked</u> <u>hálát adok</u> , néked, dicséretet mondok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>hálát</u> <u>adok néked</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>néked</u> <u>hálát adok</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>hálát</u> <u>adok néked</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt	Én éjjel és nappal <u>néked</u> <u>hálát adok</u> , dicséretet mon- dok örökké teneked, mind ez világ előtt vallást teszek neked, irgalmasságodért mert te azt

<u>érdemlöd.</u>	<u>érdemlöd.</u>	<u>érdemled.</u>	<u>érdemled.</u>	<u>érdemled.</u>	<u>érdemled.</u>	<u>érdemled.</u>
Én tőlem <u>hargod</u> , Úristen, megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargod</u> , Úristen, megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargodat</u> , Úristen, megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargodat</u> Úristen megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargod</u> Úristen megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargodat</u> Úristen megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.	Én tőlem <u>hargod</u> Úristen megvonád, imádkozásomat mihelt meghallgatád, lelkem csendességét azonnal megadád, én könyörgésemet mihelt befogadád.
Számtalan bűnömet mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzöm</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.	Számtalan bűnömet mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzöm</u> bűneimnek mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.	Számtalan bűnemet mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzém</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.	Számtalan bűnemet mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzem</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.	<u>Számtalan bűnömöt</u> mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzem</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.	<u>Számtalan bűnemet</u> mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzem</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívén fogadását.	<u>Számtalan bűnömöt</u> mikoron meglátád, mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <u>érzem</u> bűneimet mint fővény sokságát, de szent felségednek hívém fogadását.
El ne <u>idegenöljön</u> felséged én tőlem, <u>tekénts</u> fogadásod, noha nagy sok bűnöm, mert ha az pokolba vetőd az én lelkem, nem leszen énnekem soha úgy vígságom.	El ne <u>idegenöljön</u> felséged én tőlem, <u>tekénts</u> fogadásod, noha nagy sok bűnem, mert ha a pokolba vetőd az én lelkem, nem leszen énnekem soha vigasságom.	El ne <u>idegenüljen</u> felsőged én tőlem, <u>tekints</u> fogadásod, noha nagy sok bűnem, mert ha a pokolban veted az én lelkem, nem leszen úgy énnekem soha vigasságom.	El ne <u>idegenüljen</u> felséged én tőlem, <u>tekints</u> fogadásod, noha nagy sok bűnem, mert ha a pokolban veted az én lelkem, nem leszen énnekem soha vigasságom.	El ne <u>idegenüljen</u> felséged tőlem, <u>tekénts</u> fogadásod, noha nagy sok <u>bűnöm</u> , mert ha a pokolba veted az én lelkem, <u>nem leszen örömem soha úgy énnekem</u> .	El ne <u>idegenüljön</u> felséged én tőlem, <u>tekénts</u> fogadásod, noha nagy sok bűnöm, mert ha az pokolban veted az én lelkem, nem leszen úgy énnekem soha vigasságom.	El ne <u>idegenüljen</u> felséged tőlem, <u>tekénts</u> fogadásod, noha nagy sok <u>bűnöm</u> , mert ha a pokolba veted az én lelkem, <u>nem leszen örömem soha úgy énnekem</u> .
Nem ördög rabjai tésznek rólad vallást, mert szent felségedre szólnak csak káromlást, nem várnak te tőled soha szabadulást, de én csak te tőled várok szabadulást.	Nem ördög rabjai tésznek rólad vallást, mert szent felségedre szólnak csak káromlást, nem várnak te tőled soha szabadulást, de én csak te tőled várok szabadulást.	Nem ördög rabjai tesznek rólad vallást, mert szent felségedről szólnak csak káromlást, nem várnak te tüled soha szabadulást, de én csak te tőled várok igazulást.		Nem ördög rabjai tesznek rólad vallást, mert szent felségedre szólnak csak káromlást, nem várnak te tőled soha szabadulást, de én csak tetüled várok szabadulást.	Nem ördög rabjai tesznek rólad vallást, mert szent felségedről szólnak csak káromlást, nem várnak te tüled többé szabadulást, de én csak tetüled várok igazulást.	Nem ördög rabjai tesznek rólad vallást, mert szent felségedre szólnak csak káromlást, nem várnak te tőled soha szabadulást, de én csak tetüled várok szabadulást.
Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgattad, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgattad, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgattad, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgatád, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgatád, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgatád, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.	Én <u>imádságomat</u> hiszem meghallgatád, mert én siralmomat örökre fordítád, irgalmasságodat rajtam bizonyítád, mikor én lelke-met te megvigasztalád.
Kész <u>mindenkor</u> lelkem neked <u>hálát adni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkön örökké</u>	Kész <u>mindenkor</u> lelkem neked <u>hálát adni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkön örökké</u>	Kész <u>mindenha</u> lelkem neked <u>énekelni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkül örökké</u>	Kész <u>mindenha</u> lelkem neked <u>énekelni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkül örökké</u>	Kész <u>mindenkor</u> lelkem neked <u>hálát adni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkön örökké</u>	Kész <u>mindenha</u> lelkem neked <u>énekelni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkül örökké</u>	Kész <u>mindenkor</u> lelkem neked <u>hálát adni</u> , mind ez világ előtt rólad vallást tenni, sok jó tételedről neked hálát adni, <u>örökkön örökké</u>

tégedet dicsérni.

tégedet dicsérni.

téged kell di-
csérni.

téged kell di-
csérni.

tégedet dicsérni.

téged kell
dicsími.

tégedet dicsérni.

A szövegekben aláhúzással jelöltem a szignifikáns eltéréseket, melyekből egy szöveg-változat útját jellemezni lehet. Nem érdektelen, hogy a jelentősebb eltérések, melyek alapján bátrabban vállalkozhatunk sztemmarajzolásra, olyan apróságokkal (nyelvjárási alakok stb.) párosulnak többé-kevésbé következetesen, melyek más – nagyobb eltéréseket nem tartalmazó – szövegek esetében analógiát kínálnak. Ennek megmutatása érdekében választottam a szövegközlésnek eme heterogén módját: a könnyebb olvashatóság érdekében a hangjelöléseket modernizáltam, de a nyelvjárási alakokat nem köznyelviesítettem,

A szűrőpróbaszerűen választott verset a fenti Schulek-féle sztemmával egybevetve meglepő dolgokat tapasztalhatunk. Túl azon, hogy megerősíti azt, hogy Bornemisza közvetlenül bedolgozta Huszár Gál 1574-es énekeskönyvét sajátjába, számos ponton ellenkezni látszik vele. Egyfelől az 1569-es debreceni kiadás egy strófával rövidebb a többi szövegváltozatnál, így csak bajosan képzelhető el, hogy az ún. debreceni szöveghagyomány lineáris lenne. Sőt alighanem biztosak lehetünk abban, hogy a '79-es kiadás szerkesztője más forrásokkal (is) dolgozott, mint a korábbi debreceni edíciók. Másfelől a *Várad*i énekeskönyv különösen érdekes, hiszen kétszer szerepel benne a szöveg. Kétszer és kétféleképp. Nem eldönthető, hogy ez a malőr mi miatt következett be, azt viszont remekül szemlélteti, hogy a váradi szövegkiadó sem egy szövegből dolgozott.

Ha Schulek sztemmájába behelyettesítjük a vers strófáit a következővel szembesülünk:

Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni,**
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tételedről neked hálát adni,
örökkön örökké tégedet dicsérni.

Huszár Gál. 1560

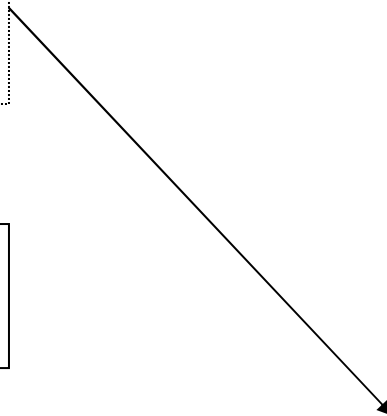
[...]

„Méliusz Péteré” Debrecen, 1562–63

Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni,**
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tételedről neked hálát adni,
örökkön örökké tégedet dicsérni.

Várad. 1566

Kész **minden**ha lelkem neked **énekelni,**
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tételedről neked hálát adni,
örökkül örökké téged kell dicsérni.

Szegedi Gergely, 1569

Ha a sztemma helyes, a helyzet a következő: Huszár Gál adja ki először a verset, Méliusz titokzatos nyomtatványa nemigen változtat rajta, a váradi kiadás ebben a formában továbbörökíti és Szegedi Gergely? 1569-es kiadása számos hibával másolja tovább.

Igen ám, de a váradi kötetben kétszer is megjelenik a vers, az 55. és a 164. lapon.

Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni**,
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tetteledről neked hálát adni,
örökkön örökké tégedet dicsérni.

Huszár Gál. 1560

[...]

„Méliusz Péteré” Debrecen. 1562–63

Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni**,
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tetteledről neked hálát adni,
örökkön örökké tégedet dicsérni.

Várad, 1566, 55.

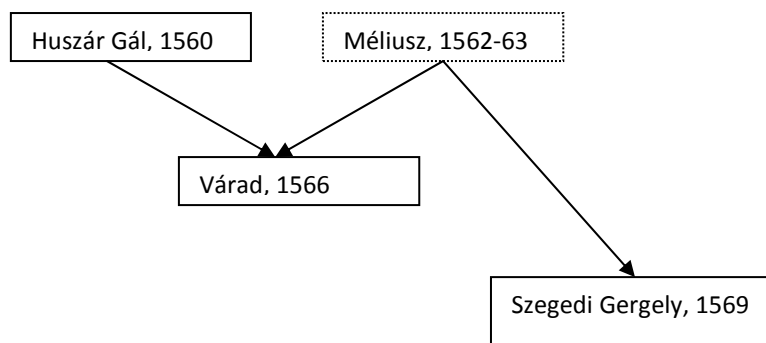
Kész **minden**ha lelkem neked **énekelni**,
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tetteledről neked hálát adni,
örökkül örökké téged kell dicsérni.

Várad, 1566, 164.

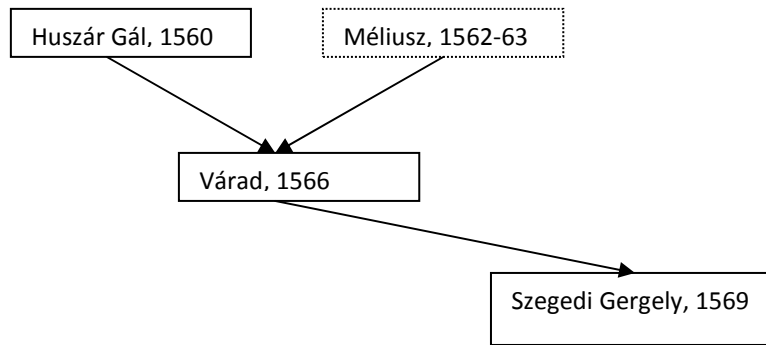
Kész **minden**ha lelkem neked **énekelni**,
mind ez világ előtt rólad vallást tenni,
sok jó tetteledről neked hálát adni,
örökkül örökké téged kell dicsérni.

Szegedi Gergely, 1569

Már a nyilak berajzolása nélkül is világosan látszik, hogy a helyzet nem írható le Schulek ábrájával. Így alakulhatott e vers szöveghagyománya:

Esetleg így:

Mind az *Énekek három rendbe* esetében, mind a *Váradi énekeskönyv*nél, de a debreceni kiadások tekintetében is lényegesen bonyolultabb a források és a szöveg hagyományozódás kérdése, mintsem Schulek Tibor kiábrázolta. A megfaggatható, teljes szövegbázis elkészültéig azonban nemigen remélhetjük a kép tisztulását.

Adós vagyok még néhány, a 69-es és a 79-es debreceni énekeskönyvek viszonyát érintő apróságokkal. Miután a 29. zsoltár strófahiánya valószínűsíti, hogy a 79-es kiadás készítője más forrásokat (is) használt, mint a korábbi debreceniek, nem annyira érthetetlen, hogy miért maradnak el olyan versek belőle, melyek a korábbi változatban szerepeltek. A fenti példán az is megfigyelhető volt, hogy jobb híján a nyelvjárási alakok is valószínűsíthetnek, illetve cáfolhatnak közvetlen kapcsolatot kiadások között. Így megoldódni látszik az a furcsa helyzet, hogy a 79-es debreceni kiadásból elmaradt szöveg közül kettő miért szerepel mégis más helyütt a későbbi edícióban. Egyszerűen azért, mert a szövegek nyelvjárási alakváltozatai azt valószínűsítik, hogy a 79-es kötet más forrást használt.

Ötödik fejezet História és apokalipszis

a.) Farkas András, Az zsidó és magyar nemzetről

Farkas András egyetlen ismert versének modern kori recepciója viszonylag röviden összefoglalható. Kritikai kiadása¹ után népszerű antológiában is helyet kapott,² két változatának facsimile kiadása is elkészült,³ olvashatjuk szöveggyűjteményekben is. A szakirodalom azt tartja róla, hogy az ún. Luther-, Melanchton-, Johannes Carion-féle wittenbergi történet szemlélet egyes elemeinek költészetbeli artikulációja, melyeket hasonló eszmei szempontból azonos forrásvidékű szövegekkel összevetni nem érdemes.⁴ Az összevetés elutasítása jobbára a tekintetben történik, hogy ilyen vizsgálat a források kérdésében hasztalannak látszik. Olyasformán viszont, hogy az egyes elemek egymáshoz való viszonyát tekintjük, aligha.

A vers a régiségben is több kiadást megért. Tudomásunk van arról, hogy Gálszécsi István *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című művével együtt 1538-ban Krakkóban sajtó alá került szövegünk, e változat azonban elveszett, csak Bod Péter őrizte meg emlékét.⁵ Később a *Hoffgreff-énekeskönyv*be is beválogatták, és bekerült a bizonyos tekintetben a *Hoffgreff-énekeskönyv*re épülő Bornemisza-féle *Énekek három rendbe* című gyűjteménybe is. Két kéziratos forrásról is van tudomásunk, egy 17. századi kódex is megőrizte,⁶ valamint az Akadémiai kézirattár Cornides-féle anyagába került egy 18. századi – Szilády

¹ FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről. Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei* II., szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1880, 13–24.

² FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről. Balassi Bálint és a 16. század költői* I, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1979, 383–395.

³ Hoffgreff-énekeskönyv. (Bibliotheca Hungarica Antiqua VII.) Bp., 1966, kiad. Varjas Béla, tan. Tarnóc Márton, M3^v. FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről. Mikeppen az ÚR Usten Israelnek nepet Aegiptomból, Es hasonlo keppen a' Magyarokat Scitiaból ki hozza.. Enekek három rendbe: kvlömb külömb felec Detrekö 1532.* szerk. VARJAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1964. CCLXIIIv–CCLXXv.

⁴ „A szemlélet elemei megvannak már korábbi írónál is: Dézsi Andrásnál, aki a háromszor kétezer éves felosztást és a négy birodalmat verseli meg, Farkas Andrásnál, aki a zsidó és magyar történelmet állítja párhuzamba, és Batizi Andrásnál, aki a 6000 éves világidő és a birodalmak tana mellé még a kétféle Antikrisztust is megénekl. [...] Nem sok értelme lenne annak, hogy átvételeket mutassunk ki az említett szerzők és Károlyi között, hiszen Székely István kivételével mindannyian Wittenbergben tanultak, s még Székely is ebből a forrásból merített, a Carion-krónikából ismerte meg a lutheri-melanchtoni történelemfelfogás elemeit.” SZABÓ András, *Károlyi Gáspár Két könyv-ének helye a magyar reformáció irodalmában = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1977, 43–57.

⁵ „mikor Gálszécsi István egy kis könyvecskét nyomtatott volna Krakkóban 1538-dik esztendőben a keresztyéni tudományról ... ez [Farkas András] egy versekkel írott krónikáskát ragasztott hozzá, magyar nyelven ugyan, de ily deák titulussal: Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R.” idézi *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai, Bp., 1971, 25.

⁶ Mihály deák kódexe. Stoll 106. Quart. Hung. 17. 250^r–256^r. *Az zsidó és magyar nemzetről mikeppen az úr isten Israelnek nepet Aegiptomból Es hasonlo keppen az Magyarokat Scitiaból ki hozza.* Ismertetés: DÉZSI Lajos, *Régi Magyar verseskönyvek ismertetése. IV. Mihály deák kódexe.*, ItK, 1915, 431–444.

szerint a legteljesebb – másolat.⁷ A kritikai kiadás jegyzetei alapján világos, hogy a Cornides-másolat bizonyosan nem az ismert 16. századi edíciók szövegváltozatának továbböröklődése; vagy a krakkói szövegvariánsról készült, vagy egy számunkra végképp ismeretlen forrást dolgoz fel. A kézirat ugyanis tartalmaz kolofónstrófát, amely a Bornemisza-féle változatból hiányzik, és a *Hoffgreff-énekeskönyvből* sem ismerjük (megeshet, hogy a Hoffgreff-változatban volt kolófon, csak a mára már elveszett lapok tartalmzták), de egyéb szóalakok és mondatstruktúrák is kizárják, hogy ismert forrásaink közvetlenül egymáshoz kapcsolhatók legyenek.

A forrásokat szemügyre véve filológiai szempontok alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a teljes Farkas András-vers ránk maradt. Nem annyira egyértelmű azonban a helyzet, ha a szöveget tartalmilag tekintjük. Az RMKT közlése szerinti I. szakasz (vagyis az első két strófa) úgy tűnik, mintha a szöveg argumentuma lenne.

5 Jersze emlékezzönk az örök istennek
Csudálatos nagy hatalmasságáról,
Melyvel Scythiából régi magyarokat
Jó Magyarországba olyan módon kihozá,
Ment régen kihozá ah zsidó népeket
Fárahó királnak markából, inségéből.

10 Azért ez éneket mi kétfelé osszuk,
Hogy ez dolgot nyilvánban megérthessök;
Először mi szóljonk ah zsidó népekről,
Ment őket az isten Egyiptomból kihozá;
Azután mi szóljonk az magyar népekről,
Ment őket az isten Scythiából kihozá.

A szöveg egészének elolvasása után elgondolkodtató, hogy az argumentumban összefoglalt események miért érnek véget nagyjából a vers első harmadánál, amikor a zsidók és a magyarok egyaránt elérkeznek Kánaán, illetve Pannónia földjére. Ilyen argumentumszerkesztési eljárás nem tipikus a ránk maradt 16. századi versekben. Az ellentmondás feloldására több út is kínálkozik. Egyfelől elképzelhető, hogy a szöveg nem teljes: eredetileg valamilyen formában (akár a vers szövegén belül, akár margináliaként) tartalmazott még két argumentumocskát, a büntetésekről, illetve a megváltás megérkezéséről, elutasításáról. A rendelkezésünkre álló források alapján, noha nem kizárható, nem is látszik valószínűnek.

Sokkal valószínűbb megoldás, ha a kritikai kiadás szövegváltozatát, mely a későbbi népszerűsítő edíciókban örökösöket lelt, nem fogadjuk el, azaz lemondunk a fragmentálásról. Erre több dolog is okot ad. Legelőször az, hogy az ismert források nem alkalmaznak efféle

⁷ A 17. századi Mihály deák kódexbéli szövegváltozatot Szilády nem ismeri, a repertórium (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, szerk.: HORVÁTH Iván, interneten: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>) pedig a Cornides-változatról nem tud. A Mihály deák-kódex szövege szövegkritikai szempontok alapján nem értékes, minden valószínűség szerint a *Bornemisza-ék.* szövegéről készült másolat.

tagolást. Másodsorban az, hogy a bevezető két strófa tartalma teljesen ellentmond az efféle felosztási szándéknak: „Azért az éneket mi kétfelé osszuk, | Hogy ez dolgot nyilvánban megérthessők”, kétfelé és nem hétfelé, tudniillik a zsidókra és a magyarokra vonatkozó részekre. Ha lemondunk a tipográfiai tagolásról, az idézett első két strófa nem egy önálló két szakasznyi egység, hanem a szöveg szerves része; nem leszakított, különálló argumentum, hanem bővebb bevezető, amely egy olyan logikai tagolást említ, melyet a későbbiekben a folytonos vissza-visszaütalás is hivatkozik. Véleményem szerint nagyon félrevezető ez a tipográfiai felosztás, nemcsak a fentiek miatt, hanem azért is, mert a szöveg egyes részeinek és nem egészének kiadására is csábít.⁸

Akadhat még harmadik megoldás is az argumentum kérdésében, erre a későbbiekben kitérek majd, most azonban érdemes röviden összefoglalni az eddigi szakirodalom állásfoglalásait e költeményről.

A versről leghosszabban Horváth János nyilatkozik az *A reformáció jegyében*⁹ című monográfiájában. Kitér a műfaji kérdésekre, és Toldy nyomán „lírai fogantatású irányzatos mű”-ként határozza meg, Toldy terminusát használva „irányköltemény”. Világos, már-már sablonos belső tagolását hangsúlyozza és beszél a három a párhuzamról: „a zsidók kijöve tele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Scythiából Magyarországra; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a Babiloni fogságig; a magyaroké Attilától, majd Szt. Istvántól a török pusztításig; – haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megölése után még 40 esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt: nekünk tanítók által, kik hirdetik az igét, hogy Krisztus a mi egyetlen üdvösségünk. Az utolsó szakasz párhuzamossága még nem teljes: tőlünk függ, ebben is a zsidókéhoz lesz-e a sorsunk hasonlatos, vagy nem”.¹⁰ Beszél a jó királyok említéséről, s megállapítja, hogy Farkas eltökélt Szapolyai-párti.

Szabó András Károlyi *Két könyvéről* írt tanulmányában Farkasról szólva megjegyzi, hogy szövege szembetűnően abban tér el Károlyi művétől, hogy hangsúlyozza benne a régi jó királyok regnálását, míg Károlyi minden Luthert megelőző uralkodót pogánynak nevez, Mátyással együtt.¹¹ Őze Sándor pedig azt hangsúlyozza, hogy az Istentől érkező büntetésektől való megszabadulás útját Farkas politikainak véli.¹²

⁸ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*, szerk. BITSKEY István, Bp., 1988.

⁹ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*. Bp., 1957. 38–40.

¹⁰ HORVÁTH, *A reformáció... i. m.*, 38–39.

¹¹ „Farkas András büszkén emlegeti régi királyainkat és úgy véli, ha bűnbánatot tartunk és hiszünk, akkor Isten »jó Magyarországot nekünk megépíti és ismét hatalmat ad«” SZABÓ, *Károlyi Gáspár... i. m.*, 50.

¹² ŐZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”* Bp., 1991, 24.

Az eddigi vélekedések ismeretében nem haszontalan, ha röviden, de alaposan áttekintjük a művet tartalmi szempontok alapján.

Az első párhuzam szerint a zsidók Isten kiválasztott népe. Egyiptomból megszabadulva a Kánaánba vezettetik, amiképpen a magyarok Szkítiából Pannóniába jutnak. Érdemes alaposabban szemügyre venni a párhuzam alappilléreit. Egyfelől a zsidók származását ismerjük: keleten, naptámadat felé laknak atyjukkal, Izraellel, a magyarok szintén naptámadat felé laknak. Az ő atyaikat is ismerjük: Hunor és Magor. A zsidók útját víz állja, a Vörös-tengerrel találkoznak, a magyarok hasonlóképpen a Tanais vizével, s mindkét nép szokatlan módon küzdi le az akadályt: míg a zsidók Isten segítségével száraz lábbal kelnek át a kétfelé nyíló tengeren, addig a magyarok lóbórból készült tömlőkön kelnek át a vízen. A zsidók a tejjel mézzel folyó Kánaánba érkeznek, a magyarok a bő Pannóniában, amelyről Farkas torz etimológia kapcsán látja be, hogy bőséges: szerinte Pannónia a latin 'panis' szóból származik¹³. A második párhuzam kimunkáltsága nem ennyire alapos. Mindkét nép jó királyainak felsorolása és a büntetés megérkezése a közös pont, az előző rész kidolgozottságához hasonlítható talán a babilóniai fogság motívumához rendelt a török megszállás, illetve a „népek elhajtása”. A harmadik rész a megtérés—meg nem térés lehetséges párhuzama, itt Farkas már nem a két történetyszál minél pontosabb és aprólékosabb megfeleltetésével van elfoglalva, sokkal inkább a vázolható jövőkép és a fenyegető pusztulás, illetve annak elkerülése érdekli.

Úgy tűnik, hogy a párhuzam felállítása és aprólékos kidolgozása a vers első kétharmadában, de főképp az első összevetés kapcsán történik meg, a szöveg onnantól legfőképp a csapások alól való megszabadulás lehetőségére koncentrálna. Talán nem tévedtek olyan nagyot mindazok, akik a bibliai história műfaján belül kerestek a vers számára helyet, hiszen azokhoz nagyon hasonló módon az epikus részt valamiféle morális tanulság levonásával járó konklúzió követi. Horváth Jánosnak azonban abban bizonyosan igaza van, hogy nem ennyire egyszerű a helyzet. Nem gondolom azonban azt sem, hogy a vers „lírai fogantatású irányzatos mű”, vagy „irányköltemény” lenne. Históriainak azért lehetne csak bajosan gondolni, mert két, hasonlóan az ún. wittenbergi történeteszemléletben gyökerező vers Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől mind az ítéletig való história*¹⁴ című műve és Dézsi András *Világ kezdetitől lött dolgokról*¹⁵ című verse e szemléletet a históriás énekre lényegesen jellemzőbb módon taglalja, szinte végig követhetőek forrásaik, sőt egyik szövegünk magát egyenesen

¹³ A Pannónia szó voltaképpen az illír 'pen' mocsár jelentésű szóból származik. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. kötet, főszerk. BENKŐ Lóránd, Bp., 1976.

¹⁴ BATIZI András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől mind az ítéletig való história* = RMKT XVI/2, 95–113.

¹⁵ DÉZSI András, *Világ kezdetitől lött dolgokról*. RMKT XVI/5, 7—20.

históriának nevezi. Farkas bibliai forrásai ugyan könnyen visszakereshetőek, de koncepciója inkább topikus, semmint egy forrásból táplálkozó. Szembeötlő az is, ahogy a történet szemlélet elemeit, közhelyeit Farkas András épp saját versének szerkezete miatt szétforgácsolja. A jeruzsálemi templom lerombolása Dézsi versében is szerepel, s míg Dézsi a nagy dánieli prófécia részeként a negyedik birodalom ténykedésének részeként említi, ahogy azt e világtörténet-felfogás általában teszi, addig Farkas önállóan, a nagy koncepcióból kiragadva használja. Míg a két másik szerző a háromszor kétezer éves világ illési jóslatát kifejti, addig Farkas csak utal erre.¹⁶ (Bármennyire is megkísérti a szöveg interpretálóját a három egymásra épülő párhuzam és a világidő hármasság felosztása közötti kapcsolat, a vers nem követi pontosan az üres, a törvény alatti kétezer év, illetve a messiás kétezer éve felosztást.) Históriának tehát nem nevezném a verset, de a lírai hangoltságaival sem értek egyet. Topikus elemekből építkező éneknek gondolom, mely számos formai jegye alapján élesen elkülöníthető a históriától.

Toposzai viszont nézetem szerint egyáltalán nem térnek el a 16. század hasonló tárgyú műveinek toposzaitól. Annak belátása, hogy nemcsak egy töről fakadnak, hanem egyeznek is, alaposabb vizsgálatot igényel. A fentebb idézett Horváth Jánostól származó leírás és a motívumok vizsgálata alapján többé-kevésbé világos, hogy miben hasonlít a két nép, de még nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy egyáltalán miért említhetőek egy lapon. Kézenfekvőnek tűnik, hogy egyszerűen ama toposz megjelenésének tekintsük, mely a büntetés kapcsán a zsidókhoz hasonlítja a szóban forgó népet, legyen az bár magyar vagy épp német.

Őze Sándor a következőket írja monográfiája bevezetőjében e toposzról: „A zsidó-magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő a választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam a zsidó népről nem szól.”¹⁷ Őze vélekedése sok vers tekintetében igaz lehet, de nem állja meg a helyét Farkas András művével kapcsolatban. Itt ugyanis bőségesen kifejtett párhuzamot találunk.

A vers egyes részei eligazíthatnak a párhuzam miértje tekintetében.

[...]

Régen ó törvénben, mikor Jézus uronk

¹⁶ „Mikoron az üdö immár bétölt vala, | Atyaisten elbocsátá szent fiát” Az idő „bétölése” utalhat a messiás 2000 évének kezdetére.

¹⁷ ŐZE, *Bűnei miatt... i. m.*, 18.

- 15 Ez világra még nem született vala
Az zsidók valának istennek népei.
- [...]
- 100 Jóllehet magyarok el-ben Scythiában
Hatalmasok és nagy sokan valának,
Demaga az istent nem esmerik vala,
Sem az ű szent fiát, mi édes megváltónkat;
Azért barom módra nagy vak pogányságban
Űk is élnek vala, bálvánt imádnak vala.

Az első idézett passzus a vers harmadik strófájából való, a zsidó nép rövid jellemzése. A második idézet a 15. strófából származik (a kritikai kiadás beosztása szerint a III. rész derekáról). A magyarok istent nem ismerő népként vannak ábrázolva, akik pogány módon élnek. Az utolsó sorból viszont világos, hogy ezzel nincsenek egyedül: „nagy vak pogányságban | Űk is élnek vala” (kiemelés tőlem). A vers szerkezete nem nagyon engedi, hogy az is-t másra vonatkoztassuk, mint a zsidókra. Vagyis a zsidók is „barom módra, nagy vak pogányságban” éltek. Farkas szavai szerint a zsidók „isten népei”, nem kiválasztottak, s mint a fentiekből kitűnik, a kereszténység szempontjából pogánynak tartja őket, csakúgy, mint a Szkítiában élő, bálványozó magyarokat.

Ha így áll a dolog, akkor a versben szereplő párhuzamokat át kell értelmezni. Horváth János jellemzése árnyalatnyi finomítással igaz lesz. A kivezettetés-hanyatlás/büntetés–megtérés párhuzamai csaknem pontosan írják le a verset, talán finomítható kivezettetés–büntetés–felkínált kegyelem hármassággá. A vers innen nézve tehát arról szól, hogy a jó Isten kiválasztja a (pogány) zsidókat, kiemeli Egyiptom sanyargatásából, a Kánaánba vezeti őket, azok időközben bűnösökké lesznek, büntetést szenvednek, majd Isten kegyelmet kínál nekik fiát küldve hozzájuk (kitérhetnének pogányságukból), ők ezt a kegyelmet elutasítják, büntetésből a jeruzsálemi templomot lerombolják, a zsidók pedig nyomorba taszítatnak. A magyarok oldaláról nézve: a jó Isten a pogány magyarokat Szkítiából Pannóniába hozza, jól tartja őket, majd bűneik miatt büntetést küld rájuk, és Farkas idejében a protestáns prédikátorokkal érkezik a megtérés lehetősége; a pogányság elvesztése, a döntés a magyarokon áll. Annak a szintén topikus gondolatnak a megjelenéséről van itt szó, hogy a honfoglaló magyarok noha felvették a kereszténységet, egy olyan vallás követőivé váltak, mely a katolikusok zsinatain addigra megmakulálódott, és minden igyekezet ellenére sem volt az igazság megismerhető a protestantizmus megjelenéséig. A zsidók számára tehát a Krisztussal felkínált kegyelem itt a „sok bölcsek” és „jámbor tanítók” (302. sor) által hozatik, hiszen eddig a „mi kápolnáinkban voltak éneklések, | De ah szent írásnak nem volt prédikálása” (225—226. sor).

Az a nézet, mely szerint a Farkas-szövegben a „régí jó királyok” pozitív színben tünnek fel, nem egészen igaz. Úgy tekinthetők pozitívnak, ahogy a zsidók nagy királyai. A (pogány) zsidók nagy királyaihoz hasonlóan hatalmasok a (pogány) magyarok királyai. Voltaképpen nem különbözik Farkas András véleménye Károlyi Gáspárétól. Károlyi így ír a régí királyokról a *Két könyv*ben:

„Hogy pedig az királyokrul szóljunk, kik eleitől fogva Magyarországbán voltanak, nem találisz csak egyetlenegyét is, hogy ki istenfélő volt volna, ki az Istent félté és tisztelte volna, mind egyig bálványimádók voltanak, *miképpen Izráelnek országában.*” (kiemelés tőlem)¹⁸ Ugyanezt mondja Farkas András is: amennyire jó király lehetett például Salamon pogányságában, annyira volt jó uralkodó például Szent István pogányságában; amennyire azok pogányságuk miatt rosszak, annyira rosszak emezek saját pogányságuk okán – Károlyi és Farkas mondandója egy töről fakad és voltaképpen ugyanaz.

Annak igazolására, hogy tényleg erről lehet szó, érdemes szemügyre venni azt a helyet, ahol Farkas Attilát említi:

175 Első kijövésben még pogányságokban
 Adá a hatalmas Atilla kerált,
 Ki az nagy Nemrótnak unokája vala,
 Bendeguznak fia, ez velágnak félelme.

Horváth János mintha furcsállaná Attila megjelenését a versben, végül azt mondja, hogy említése amolyan nemzeti hagyomány lehetett.¹⁹ Véleményem szerint nem erről van szó. A fenti gondolatmenet tükrében Attila pogánysága és Szent István pogánysága Farkas András szemszögéből nem sokban különbözik. Hogy Attila miért szerepel mégis, és mi ereje lehet említésének, annak szintén toposzokban keresendők okai. A kereszténység védőbástyája néven ismert toposzban fontos szerepet játszik Attila személye: A magyarok, akik a hunok le- származottai, régen mint Isten büntetése jelentek meg a keresztény Európában, és őket retteg- te a világ, amint most a törököt. Csak egy ennyire erős, nagy múltú nép képes ellent állni Isten mostani ostorának. A védőbástya-toposz összeomlása után a büntetés-toposz kerül előtérbe, szinte azonnal. A két nemzettudat- és nemzetsors-értelmezés voltaképpen számos ponton érintkezik egymással, így lehet fontos Attila megemlézése egy büntetés-versben.

(A fentieknek ellentmondani látszik a 175 sor „még” szava. Úgy tűnik, mintha e szó azt sugallhatná, hogy a kereszténység felvételével a magyarság kitérne pogányságából, és a jámbor királyok már pozitív megítélésűek lennének. A két 16. századi nyomtatott kiadás azonban

¹⁸ KÁROLYI Gáspár, *Két könyv. Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, s. a. r. SZABÓ András, Bp., 1984, 67.

¹⁹ HORVÁTH, *A reformáció... i. m.*, 39.

ezt a sort így közli: „Első kijövésekben *nagy* pogányságokban” (kiemelés tőlem), vagyis nem kitérnek a pogányságból, csak annak mértéke csökken.²⁰⁾

A párhuzamok ilyen, a pogányságból való megtérés gondolatát középpontba állító értelmezés alátámasztására kínálkozik egyéb érv is.

227 Azért elveszté sok monostorinkat
Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát.

Így ír Farkas a büntetésekről szól középső párhuzamos részben a magyarok monostorairól. Meglepő és tulajdonképpen következetlen hasonlat ez. A párhuzam zsidókra vonatkozó része a babilóniai fogsággal zárul, a jeruzsálemi templomrombolás szükségszerűen csak a harmadik szakaszban szerepelhet. A magyarokat leíró rész tehát hasonlítottként megelőzi a hasonlót. Azt Isten kegyelmét el nem fogadó zsidók büntetésből templomukat veszítik, azt a szent helyet, melyet istenüknek építettek, de az már nem engedi használni azt, a megváltás elutasításával ugyanis elégtelen hit színtere lehet. A magyarok monostoraival hasonló a helyzet: azok kereszténynek látszó helyek, melyek az igazság megérkezévével elégtelenek az igaz hit szempontjából.

Ezen a ponton érdemes visszatérni az argumentum kérdésére. Harmadik válaszként ezek tükrében nem elképzelhetetlen az az értelmezés sem, hogy a bevezető két strófa argumentatív leírását azzal az előfeltevéssel kell olvasni, hogy nem szól többről, mint amennyit az összefoglal, vagyis a szöveg tényleg pusztán az Egyiptomból való kiút és a Szkítiából való kijövetel párhuzamát taglalja. Ez abban az esetben lehetséges, ha a szövegben szereplő Egyiptomot afféle lelki Egyiptomként olvassuk, vagyis a vers arról szólna, hogy a magyarok a zsidók testi Egyiptomból való kitéréséhez hasonlóan a reformáció elérkezévével kiszabadulhatnak lelki Egyiptomukból és megérkezhetnek az igaz hit tejjel mézzel folyó földjére.

Az a hely jelenik meg itt éppen, melyet Dante hoz példaként a szövegértelmezés szintjeit magyarázva:

„A negyedik értelmet misztikusnak, vagyis érzékfelettinek nevezzük: s ezt akkor vizsgáljuk, amikor lelkileg magyarázunk egy írást, amely betű szerint is megállja a helyét, jelképes beszéddel az örök üdvösség magasztos dolgairól tudósít, amint a Próféta azon énekében is megfigyelhetjük, amely elmondja, hogy Izrael népének Egyiptomból való kijöttével Judea szent és szabad lett. Nyilvánvalóan igaz betű szerint, ám nem kevésbé igaz az is, amit lelkileg

²⁰ Nagyon érdekes ebben az esetben a Cornides-másolat alakja. Valószínűnek tartom, hogy a 18. századi másoló változtatja meg a szerintem eredeti „nagy” szót „még” szóra. Alighanem az időbeli távolság lehetett az ok, illetve, hogy a szent királyok pogányként való emlegetése a 18. század számára már furcsán hangozhatott.

jelent, vagyis az, hogy a lélek megszabadulva a bűntől, szabad akarata alapján megszentelt és szabad lett.”²¹

b.) Batizi András és Dézsi András (és a *Hoffgreff-énekeskönyv*)

A wittenbergi gyökerű apokaliptika a tekintetben nagyon is históriaszerzők tollára kínálkozik, hogy a bibliai és történeti források az illési és dánieli próféciák értelmezései kapcsán egybevágjanak. Egyszerűbben fogalmazva: olyan apokalipszist jövendölnek, melyek javarésze lezajlott, lőtt dolog, és minden olyan eleme, mely még bekövetkezendő, nyilvánvalóan következik abból, amit már megtörténtként ismerünk. Így állhat elő az a furcsa és első pillantásra talán érthetetlen helyzet, hogy a világkrónikaként is említett szövegek a jövendőről lőtt dologként beszélnek. Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak tereméstül fogva mind az ítéletig való história* című szövege már címében is ellentmondásosnak látszik lenni. A fentiek tükrében azonban nem kell ebben semmi különöset látnunk: Batizi forrásokat követ, nyilván a Carion-féle krónikát; de áttételesen a Szentírást, valamint azokat a történeti munkákat, melyek a Szentírással korrelálnak. Noha a Szentírás bizonyos jóslatainak bizonyos részei (Batizi szempontjából) a jövőre vonatkoznak, a jóslatok már beteljesedett részei a Szentírás kétségszövegbevonhatatlan autoritásán felül a beteljesedettség tapasztalati autoritásával további nyomatókat adnak a história műfajában a jövőről szóló szövegnek. Az ószövetségi apokaliptikának ilyen felhasználása, aktualizálása tehát viszonylag egyszerűen belátható.

Az ószövetségi apokaliptika viszonylag kevés vers témáját adja, az imént tárgyalt Farkas András, valamint Dézsi és Batizi mellett talán csak Ilosvai Selymes Péter *Négy monarchiáról* szóló versében jelenhetett meg. Batizi versét a régiségből két nyomtatott forrásból is ismerjük – Bornemisza *Énekek három rendbe* című kötetéből, valamint a *Hoffgreff-énekeskönyvből*. Ez utóbbi (időben azonban korábbi) kiadás különösen rejtélyes. Tarnócz Márton a kötet facsimile kiadásában meglehetősen csodálkozással tekint e változat(ok)ra. „Érthetelen, hogy ez a jól megkomponált ének miért szerepel ketté választva az énekeskönyvben!”²² E kötetben ugyanis vers – tényleg rejtélyes okból – ketté van vágva. Bornemisza-változata kétségkívül hitelesebb, már csak azért is mert a Hoffgreff-variánsok kettéválásakor az akrosztichon is sérült, míg Bornemiszánál a versfők a ANDREAS BATHISIINUS [...] értelmet, addig Hoffgreffnél a HAEESMATSTMOAAL [...] illetve a HISIINUSDEEAI[...] értelmetlenséget adják. Teljesen világos, hogy a Hoffgreff-változat bontja és rontja ketté a szöveget, nem Bornemisza ve-

²¹ DANTE Alighieri, *Vendégség [Convivio]*, ford: Szabó Mihály, = D. A., *Összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1965. 186.

²² *Hoffgreff-énekeskönyv... i. m.*, 11.

szi észre az akrosztichoncsontokat és állítja újra egyé. Mégis mi oka lehetett a *Hoffgreff-énekeskönyv* összeállítójának arra, hogy két részletben közölje az egyébként egyben megglehetősen kompakt szöveget? A kérdésre már csak azért is nehéz válaszolni, mert a Hoffgreff-variáns csonka, az első vers(darab) eleje hiányzik. Nem tudjuk, szerepelt-e benne bármiféle utalás, ha nem is a kettévágásra, de a szöveg értelmezhetőségére nézve. Az első résznek is kellett, hogy legyen címe, a másikkal ugyanis van: *Más história az Nabukodonozor királyról és az négy fő birodalmokról, Dániel próféta írásából énekbe szerzetett, ugyanazon nótára*. És az ebben a címben foglaltak azok, amelyek a szétválasztás rejtélyét magyarázni tudják. A kialakuló struktúra tudniillik világossá válik: a sokféle bibliai helyről táplálkozó históriának ez az a homogén része, mely Dániel látomását verseli meg, ez az, amelyik afféle bibliai kivonatként is megállja a helyét. Nem poétikai okok rejlenek a változtatás mögött, hanem kompozíciós elvek: a *Hoffgreff-énekeskönyv* bibliai történeteket tartalmaz, a fellelhető leghomogénebbeket, ha úgy tetszik a szerkeszthető leghomogénebbeket. Hogy a vers másik fele miért került a gyűjteménybe, arra nem könnyű válaszolni.

A korábbiakban láttuk, hogy a csonkán ránk maradt *Hoffgreff-énekeskönyv* könnyen belátható módon kiegészíthető. A valószínűsített struktúra egy darabig logikusan pótolható, ám az ezután is üresen tátongó helyek kiegészítése igényel némi kreativitást – mondhatnám úgy is, hogy nehezebben védhető. A korábbiakban amellet érveltem, hogy akkor járunk el legheolyesebben, ha az üresen maradt lapokon olyan szövegeket képzelünk el, melyek más forrásból is ismertek; semmi okunk nincs arra, hogy az elveszett szövegek számát elméletben tovább szaporítsuk. A fentiekben azt feltételeztem, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv legelső verses darabja Dézsi András *Világ kezdetitől lött dolgokról* című históriás éneke volt. Ha a két eredetileg nagyban hasonlító verset egymás mellé tesszük, a kiegészítés megokolására további érveket nyerhetünk. Batizi és Dézsi szövege tudniillik nagyon sokban hasonlít egymásra. Forrásaik hasonlóak, szemléletük gyakorlatilag megegyezik. Ha a két vers struktúráját tekintjük (Batizi versének említésekor egyelőre a Bornemisza-kötet változatára gondolok) a következőket állapíthatjuk meg:

Dézsi András, Világ kezdetitől lött dolgokról 1–15. A világ teremtésétől az özönvízig	Batizi András, Meglőtt és megleendő dolgoknak...
16–28. A vízözön előtti világ bűnös volta (Az első kétezer év)	1–22. Illés jóslata a háromszor kétezer éves világról, az első kétezer év, a vízözön
29–33. A vízözön	
34–38. A vízözön után újra bűnbe esik a világ (A második kétezer év)	
39–53. A négy monarchia és a vérözön	23–65. A négy monarchia; Nabukodonozor álma Dán, 2
	66–105. A négy monarchia; Dániel álma Dán, 7. Ezékiel jövődölése Gógról és

			Magógról, a török mint testi antikrisztus A pápa mint lelki Antikrisztus; az ítélet közelsége
		106–141.	
54–77.	A Messiás elérkezte, megöletése, feltámadása és az utolsó 2000 év beteljesülte (A harmadik kétezer év)		
78–96.	<i>A kegyesek serkentése</i>		
	A jövőendő: a tűzözőn		
97–100.	<i>Könyörgés az Atyához</i>		

Egy ilyen apró áttekintő táblázatban meglehetősen nehéz pontosan ábrázolni az apró átfedéseket, annyi azonban világosan látható, hogy nagy mértékű hasonlóságok mutatkoznak a két szöveg közt. Mindkettő alapvetően chiliaszta, és a chiliazmus gyökerei a dánieli ill. a Dániel könyvében található látomások.

A *Hoffgreff-énekeskönyv* szerkesztője alighanem a következő helyzetben találta magát: egy bibliai tematikájú históriákat tartalmazó versgyűjteményt kell összeállítania úgy, hogy a rendelkezésére álló csekély számú szöveget szerepelteti benne, nem mondhat le e szűk méretű versanyag teljes közléséről. (Erre a két Sámson-történet miatt a nem sérült részben is látunk példát.) A kevés számú anyag darabjai azonban egymáshoz képest redundánsak: nem elég, hogy ugyanarról a dologról szólnak, még struktúrájuk is bántóan hasonlít egymásra. A szerkesztő azt az eljárást választja, hogy egy külső elv alapján komponálja össze a kötetet: a biblia könyvek sorrendjét fogja követni. Tekintve, hogy Dézsi szövege a teremtéssel kezdődik (bár a végítélettel zárul) remek kezdőversnek látszik. A hasonló szerkezetű Batizi-szöveggel tehát valamit tenni kell, hogy szerepelhessen a kötetben. Tekintve, hogy Batizi Dézsihez képest szorosabban kapcsolódik Dániel könyvéhez, ezt ott fogja szerepeltetni, de hogy az egységes, Dézsinél már publikált gondolatmenet ne ismétlődjék, a szerkesztő kettébontja a szöveget. Az egyik felét egy Batizi-strófa („De hogy mi ez dolgot nyilvánb megérthessük, / Az szent prófétákat szükség elől vennünk, / Szent Ezekhielnak írását értenünk, / Az szent Dánielnak látását megtudnunk.”) és a Góg és Magóg szereplése miatt Ezékiel könyvéhez kapcsolja, annak dacára, hogy Dániel könyvének hetedik kaputja hangsúlyos szerepet kap benne. Ezt szerepelteti először, majd a fennmaradó részt – tekintve, hogy Dániel könyvének második kaputjára épül – ezután közli. Mivel azonban kettévág egy verset, egy, az eredetivel egyező tartalmú kolofont is hozzátold – mely adatait tekintve tökéletesen megegyezik Batizi kolofónjával. Mindazonáltal nemcsak a versszerzés aktusa kerül benne említésre, hanem merőben szokatlan módon a kiadás (kinyomtatás) is: „Ezt a Bibliából szerzette versekben, / Az keresztyéneknek kiadták énekben, / Az Batizi András ő gondolatjában, Özerötszáznegyven-negyedik esztendőben.” (kiem. P. B.). A „kiadták énekben” kifejezés logikusan akkor kerül kolofónba, ha a nyomtatás a küszöbön áll.

Úgy érzem, ezzel a gondolatmenettel elfogadható magyarázat adható a kérdésre, melyet Tarnócz Márton – amint a korábbiakban is utaltam rá – inkább elodázott, semmint megoldott.²³ Egyúttal azonban újabb kérdések is felmerülnek. Elsősorban az, hogy ki lehetett az a – szerzői jogi értelemben – bátor szerkesztő, aki ilyesmit megcselekedhetett, másodsorban pedig az, hogy miért nem foglalkozik az irodalomtörténet-írás e „két” verssel azon túl, hogy érthetetlen okok miatt kettévágta valaki. Az előbbi kérdésre azonban újabb adatok előkerüléséig nemigen kísérelhetünk meg választ adni.

Két fontos szöveggel gazdagodott az irodalomtörténet, még akkor is, ha e két vers egyetlen strófája sem újdonság – a *Hoffgreff-énekeskönyv* megjelenése óta *hasonló* formában nem kerültek nyomtatásba, így érdemesnek gondolom a két változat közlését. A hiányzó részeket az *Énekek három rendbe* alapján hozom, és kurziválom.

²³ „Az énekeskönyv szerkezete tehát a következő: az első ének felvázolja a reformáció történet szemléletének alapvonalait, az utána következő bibliai históriák a prédikátorok tanítását példázzák, azt tartalmazzák, amit az »igaz keresztyén«-nek tudnia kell. Az egészset lezárja Szkhárosi Átká figyelmeztetve a «községet» a következők me nyekre, ha a fenti tanításokat nem fogadná meg.” *Hoffgreff-énekeskönyv... i. m.*, 14. Tarnócz Márton gondolatmenete alapvető tévedésre épül: úgy tekinti a kötetet, mintha kerek egész lenne, noha nem titok előtte, hogy egy csonka kompozíciót szemlél.

[História Ezékiel proféta írásából]

*Az én beszédemet ti meghallgassátok,
Hogy kik nagy dolgokat hallani kívántok,
Jövendőt, múlandót érteni akartok :
Régi és új dolgot ingyen majd hallotok.*

*Nekünk az próféták nyilván megmondották,
Ez világ idejét, írásokban hagyták,
Sok csudák lettenek, melyek már elmúltak,
Jövendőket várunk, mint megprófétálták.*

*De szükség az időt nekünk elosztanunk,
Utolsó időnek csudáit értenünk,
Pogán törököknek idejeiket tudnunk,
És az Antikrisztust illik megismerünk.*

*Régi nagy időben szent Illyés proféta,
Ez világnak minden idejét meglátá,
Istentül megérté, három részre osztá,
Az ő háza népét ekképen tanyitá*

*Egész ez világnak állapátja léssen
Hatezer esztendő, osztán vége léssen,
Az két első ezer úgymint üres léssen,
Második két ezer, törvény alatt léssen.*

*Az harmad két ezer Krisztus után léssen,
De ha ez két ezer teljesen nem léssen,
Ez világ bűnejért az bizonyynyal léssen,
Kiért az ítélet hamarabb megléssen.*

*Senki ne csudálja, de jól meggondolja,
Az első két ezert hogy üresnek mondja,
Mert az írott törvény akkor még nem vala;
Néppel ilyen teljes ez világ sem vala.*

*Bölcsen az két ezer akkor elkezdeték,
Istentül e világ mikor teremteték,
Ádámtul Noéig akkor számláltaték,
Kétezer esztendő özön után esék.*

*Az másik két ezer azután kezdeték,
Mely az törvény alatt lennie mondaték,
Mert istentül akkor az törvény adaték,
És Moizes által el-kihindettetek.*

*Továbbá az harmad két ezer kezdeték,
Mikor Krisztus urunk világra születék,
De másfél ezere annak is elmülék,
Nem sok idő múlván világ végeztek.*

*De szent lélek isten nyilván megmondotta,
Az szent prófétákkal megprófétáltatta,
Az szent írásokban szépen beíratta,
És jövendőképen nekünk tudnunk adta.*

*Hogy az legutolsó időben támadna,
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
Az török fegyvere, Mahumet országa,
Az hamis tudomány pápa csalárdsága.*

*Egyik nevezetetik fene bestiának,
Másik nevezetetik hamis prófétának,
Mindkettő egyszersmind az Antikrisztusnak,
Mert ők az Krisztusnak ellene támadnak.*

*De hogy mi ez dolgot nyilvánb megérthessük,
Az szent prófétákat szükség elől vennünk,
Szent Ezekhielnek írását értenünk,
Az szent Dánielnek látását megtudnunk.*

*Azért az Dániel ilyen látást látá,
Négy szél az tengeren tusakodik vala,
Négy fene bestiák felhágattak vala,
És egyik másiktul különbözik vala.*

*Az egyik fenevad egy oroszlán vala,
Az másik fenevad egy nagy medve vala,
Harmadik fenevad az leopárd vala,
Negyedik fenevad csudálatos vala.*

*Az első fenevad az oroszlán vala,
Kinek saskeselő két nagy szárnya vala,
És az földnél feljebb emelkedik vala.
Emberi szőmelyben ő változik vala.*

*Nabugodonozor az oroszlán vala,
Kinek birodalma e földön nagy vala
Emberi szőmelybe ő változik vala,
Mert az egy istent megismeri vala.*

*Két szárnya az vadnak az ő hátán vala,
Mert az birodalom két népeknél vala,
Babiloniában és Assyriában,
Egyik másik után uralkodik vala.*

*Az másik fenevad egy nagy medve vala,
Ez az persiai birodalom vala,
Az medve szájában három rend fog vala,
Cyrus és Darius, az Artaxerxes vala.*

*Harmadik fenevad az leopárd vala,
Világbíró Sándor ez bizonyynyal vala,
És az leopárdnak négy nagy szarva vala,
Mert Sándor országa négy királyra szálla.*

*Negyedik bestia csudálatos vala,
Kinek az homlokán tíz nagy szaru vala,
Vas foga, vas körme ő nékie vala,
Mindent az lábával az földhöz ver vala.*

*Ez vad az római birodalom vala,
És az ő tíz szarva tíz nagy ország vala,
Mindent az lábával az földhöz ver vala,
Mert ő nagy sokakat megnyomorít vala.*

*Ez vadnak isméglen egy nagy szarva kele,
Három szarva ottan kitérők ellene,
Mert ő az többinél mind hatalmasb vala,
És mint egy embernek, szeme, szája vala.*

*Ennek ez szarunak szeme szája vala,
Az nagy isten ellen káromlást szól vala,
Az ő szenti ellen hadakozik vala,
És őket ideig mind meggyőzi vala.*

*Ez igen nagy szaru az Mahumet vala,
Hogy ki az római tisztból feltámadá,
De az birodalom immár kisebb vala,
Hatszáz és negyvenben immár írnak vala.*

*Három szarva akkor Rómának kiromla,
Mikor három ország ő tüle elhajla,
Syria, Egyiptom Mahumethöz álla,
És Ciliciának jobb része határa.*

*Ótet az törökök azután követék,
Szent Methodiustul hogy kik nevezetnek
Az véres zsidóknak, környülmétélteknek,
Avagy hegy közibe bérekesztetteknek.*

*Törököknek mondatnak, mert ők mindent törnek,
De véres zsidóknak azért nevezetnek,
Mert ők zsidó módra környülmétélkeznek,
És sok gyolkossággal megvéresültettek.*

*Hegybe bérekesztett zsidóknak mondatnak,
Mert ők az Kaukasus hegy megett lakának,
Egy róka ösvényen el kieredének.
Mikor Mahumetet az rókát követék.*

*Azért az nagy szaru az Mahumet vala,
És az pogán császár Mahumet szolgálja,
Az ő szeme, szája, az ő tudománya,
A szent prófétákat melyvel megtagadja.*

*Ezek isten (ellen) káromlást mind szólnak,
Mert az Krisztus Jézust csak embernek mondják,
Az ő istenségét nyilván megtagadják,
Az ő megváltását semminek alítják.*

*És a szentek ellen ezek hadakoznak,
Mert im így jól látjuk keresztyének vínak,
Nagy jó szerencsével mindenütt ők járnak,
Az keresztyénséget mindenfelé rontják.*

*Szent Ezekhiel is ő rólók ezt mondja,
Gógnak és Mágógnak ő neveket mondja,
Az Góg annyat teszen mint sátorban lakó,
Az Mágóg peniglen sátor kívül lakó.*

*Mert ők Scithiának hegyének mellette,
Tudni az Kaukasus nagy hegynek megette,
Előbb tatár módra sátorban lakának,
Mostan sátor kívül országokat vínak.*

*Azért az úristen ezt mondja felőlök:
Oh te Góg és Mágóg téged felkészítlek,
Én tégedet szélllyel környül kerengtetlek,
De az te álladra én zabolát vetek.*

*Temérdek sok népvél téged felkészítlek,
Nagy roppant sereggel téged el-kiviszlek,
És te mint egy nagy víz el-felkerekedek,
Hogy mint egy nagy felleg ez földet béleped.*

*Sok gyülevíz népek seregdedben lésznek,
Fások, kopások, pánczélosok lésznek,
Mind fegyverfoghatók, paizsosok lésznek,
Lovagok, gyalogok számtalanok lésznek.*

*Te vagy az ki felől én régenten szoltam,
Az szent prófétákkal megprófétáltattam,
Utolsó időben téged feltámasztalak,
De sok napok után megverlek, meglátlak.*

*Mikoron el-bemegy te az én földembe,
És te felhágandasz az én hegyeimre,
És szentegyházamra, az keresztyén népre,
Kiket én győjtöttem sok pogánok közül.*

*Ott az én haragom ellened felgerjed,
És téged elvesztlek minden sereggedvel,
Hogy az én népeim nyilván megismerjék,
Hogy én ő nékiek jó istenek vagyok.*

*Azért Ezekhiel te ezt meghirdessed,
Mert zápor esővel őt megháborítom,
Az égből kövekkel őket agyon verem,
Mindenfélől fegyvert ellenek támosztok.*

*Az égi madarak mind egybe győljenek,
Erdei, mezei vadak siessenek,
Az nagy áldozatra kit én leváगतok,
Az én hegyeimben nékik áldoztatok.*

*Lónak, lovagoknak testeket szaggassák,
És fejedelmeknek ő véreket igyák,
Az én asztalomon eleget egyenek,
És emberi vérből megrészegöljenek.*

*Az napságtól fogva az helyet nevezzék
Mágóg seregének ő temetségének,
Góg koporsójának és Mágóg völgyének,
Arról mindörökké megemlékezzenek.*

*Ugyanezent írja könyvében szent János,
Hogy ezer esztendő után elodlatik
Az ő tömleczéből az kegyetlen ördög,
Mert nagyobb szabadság ő néki adatik.*

*Azért ez világra el-kimegyen csalni,
Gógot és Mágógot hamar elhíttetni,
És az ő seregét hadra gyihősíti,
Kiknek sokasága tengernek fövényi.*

*Ezek megkerülük az szentek táborát,
És az nagy istennek szerelmes városát,
Tudni az keresztyén anyaszentegyházát,
De isten haragja őket mind elnyeli.*

*De mihelt az pogán hogy meg verettetik,
Az istennek fia azután nem késik,
Világ végeztek és megítéltek,
Az keresztyén egyház megszabadítottik.*

*Mert szent Dánielnél ez is írván vagyon,
Hogy istent az szaru mindaddig káromlja
És az szentek ellen addig hadakozik,
Míg nem ítéletre az széket leteszik.*

*Azért vagyon mostan ilyen szerencséje,
Hogy mentül hamarabb idejét bétöltse,
Addig el-felmegyen míg néki engedtek,
De hirtelenséggel ő megáldoztatik.*

Ezeket az isten csak azért engedi,

Mert már ez világnak bűnét nem tűrheti,
Az bálványimádást el nem szenvedheti,
Azért ezek által akarja büntetni.

Mint hajnal az napot szokta előlvenni,
Ezképen az kínok mostan előlveszik,
Az ítélet napját az örök kínokat,
Hogy az megtérendők mostan megtérjenek.

Eddig elég legyen az pogán törökről,
Hogy ki az Krisztusra támadott fegyverrel;
Immáran mi szóljunk pápa országáról,
Ő tudományáról és családtságáról

Testi Ántikrisztus ki légyen jól tudjuk,
Mert nyilván Mahumet és a pogán császár,
Lelki Ántikrisztus hogy az pápa légyen,
Szent Pál és Dániel szóréről megírják.

Mikor a hamisság mind szélyvel áradand,
Egy dísztelen ember akkoron feltámad,
Nagy bölcs beszédeknek ez értője léssen,
És az családtságban szerencséje léssen.

Ez az szent népeknek virágát megfojtja,
Az nagy kazdagsággal, bővséggel megrontja,
Idegen erővel ő megerősödik,
Emberi kéz nekül esmég elrontatik.

Ez minden szenteknek istenére támad,
Az fejedelmeknek ő fejére árad,
Az régi atyáknak istenét elhagyja,
Az Maosim istent magának választja.

Aranynyal, ezüsttel istenét tiszteli.
És drága kövekkel áldozik ő neki,
Minden szentségeknek ő rontója léssen,
És asszonynépeknek kívánója léssen.

Ez írások nyilván az pápáról szólnak,
Ki bölcs beszédeknek akkor lón értője,
Az ő decretomát mikor felvételé,
Azzal az szent írást mind hátra vetteté.

Idegen erővel ő megerősödék,
Mert az császárokat és az királyokat,
Az ő szentségével lába alá hajtá,
Hogy kik ő nékie országot adának.

Az keresztyén népnek virágát megfojtá,
Mert az bölcs népeket ő magához hajtá,
Kinek érsekséget, pispekséget ada,
Kinek kusztósságot, prépostságot osztá.

Az régi atyáknak istenét elhagyá,
Mikor az szenteket kezdé imádnia,
Az bálvány képekhöz bolcsó-utat nyita,
Maosim istennek kezdé áldoznia.

Maosim zsidóul, magyarul erősség,
Kővár, kőpalota, kazdagság és bővség,
Mert az ő istene torok, gyomor és has,
Az ő mennyországa sok pénz, sok kazdagság.

Az egy bizony isten hitvei tiszteltetik.
De az potroh isten képűtalásokkal,
Aranynyal, ezüstvel és drága kövekkel,
Tündöklő, füstölgő külső szentségekkel.

Szent Pál nyilván írja az Timótheusnak,
Hogy az igaz hittől sokan elszakadnak,
Utolsó időben követnie kezdik,
Az Ántikrisztusnak csalárd tudományát.

Nagy sokan tévelgő lelkeket követnek,
Az szent házasságot kik nyilván megtiltják,
És az eleségtől embert elszakasztanak,
Kit isten teremtet az ő híveinek.

Ez írás bizonynyal az pápára mutat,
Mert az házasságot és az hús megételt,
Senki meg nem tiltá, hanem csak az pápa:
Azért Ántikrisztust egyebet ne várjunk.

Továbbá az szent Pál ezt bizonynyal írja,
Melylyel az Dánielt ő megmagyarázza,

Hogy addig utolsó ítélet nem léssen,
Mígnem az elválás, szakadás nem léssen.

Ez az elszakadás sokképen már megvolt,
Mert im az római fő birodalomtól,
Elébb három ország Mahumethez hajla,
Azsia, Afrika osztán elszakada.

Lélek szerént akkor az elszakadás lön,
Az római pápa mikor megátkozá
Mind az napkeleti jámbor pispeköket,
Akkor sok szentegyház tőle elszakada.

Addiglan ez világ el nem végeztetik,
Még az Ántikrisztus meg nem jelentetik,
Bínnék emberének hogy ki nevezetik,
És veszedelemnek fiának mondatik.

Bűnnék emberének azért nevezetetik,
Mert sok bűnnék oka ő tőle adatik,
Krisztus ő miatta igen káromlatik,
És nagy sok bűnökvel naponként bántatik.

És veszedelemnek fiának mondatik,
Mert önnön maga is mindörökké elvész,
Egyebek is sokak miatta elveszenk,
Örökken örökké pokolra vitének.

Istennek felette magát magasztalja,
Isten tiszteletit ő elváltoztatja,
Székit helyezetteti Krisztus templomában,
Istennek ő magát jelenti és mondja

Itt az írás nem szól az pogán császárról,
Mert ő uralkodik éles fegyverével,
De az pápa regnál czeremoniákval,
És ő uralkodik Krisztus templomában.

Istennek székibe magát helyeztetette,
És földi istennek magát nevezetette,
Hamis embereket pénzért idvözíte,
Igaz jámborokat ő pokolra vete.

Nem szabad senkinek kezéhez békélni,
Mert soha senkivel jól nem akar tenni,
De az ő bal lábát meghagyja csókolni;
Mert azval ő mindent meg akar tapodni.

Isten tiszteletit ő elváltoztatta,
Minden szentségeket csakhamar megrontá,
A szent lélek istent aranyon eladá,
Ő szent ajándékát áróba foglalá.

Az szentegyházakban sokadalmat győjte,
Mise-mondásokval kereskedni kezdé,
Krisztusnak szent testét pénzen elaróla,
Az ő szent vérével kereskedni kezdé.

De az istentelen embert kijelenti,
Úr Krisztusnak szája, szent lelke megöli,
Az ő dücsöséges eljövételével,
Az kegyetlen embert éppen mind elrontja.

Jóllehet az Krisztus dicső eljöveti
Ötet teljességvei utolszor elrontja,
De annak előtte ő kijelentetik,
Az szent írásokval ő megölettetik.

Azért ő ideje immár mostan eljött,
Mert már hirdettetik az evangélium,
Pápa tudománya immár most kitetszik,
Az ő családtsága mostan megfeddetik.

A ki ő szívébe az írást bevötte,
Annak ő lelkében az pápa már megholt,
De azért az testben ítéletig léssen,
Akkoron úr Krisztus ötet mind elrontja.

Azért az ítélet immár elközelget,
Mert már jobb részére a jegyek meglöttek,
Melyeket az Krisztus nekünk megjelentet;
Az szent írásokba nekünk béíratott.

Az napban, az holdban nagy jegyek lötenek,
Éhségek, szikségek, dőghalálok löttek,
Nagy földindulások, nagy hadak voltak,

Tengernek zúgási immár sokak voltak.

Mikoron az ágak szépen kibimbóznak,
Jelentik hogy az nyár immár közel vagyon;
Akképen az jegyek nyilván azt jelentik,
Hogy ítélet napja immár elközelget.

Azért minden ember leikéhez tekéntsén,
És az ő bűnétől minden megrettenjen,
Isteni félelembe ő magát foglalja,
És várja nagy vígan az úr Jézus Krisztust.

A mi urunk Jézus szíletése után,
Az ezerötszázban és az negyvennégyben,
Az Batízi András ezt szerzé versekben,
Kiből dicsírtssék az úr Krisztus Amen.

Más história az Nabukodonozor királyról és az négy fő
birodalmokról Dániel próféta írásából éneke szerzetett

Három részre azért ez világ osztaték.
Az első időben nem sok dolgok lőnek,
De minden állatok akkor kezdetének,
Isten személyére Ádám teremteték.

Irigy ördög miatt Adam megcsaláték,
Az emberi nemzet ott mind kárhoztaték,
De az úristentől megvigasztaltaték,
Mert az eljövendő Krisztus ígirteték.

Szernyő kegyetlenség azután támada,
Ondok paráznaság azután támada,
Azért a vizez en reájok árada,
Csak nyolczadmagával Noé megmarada.

Isten ez világot akkor elsillyeszité,
De Osztán Noénak nyilván megjelenté,
Hogy vízzel ez világ többszer el nem veszne,
Annak örök jegye az szavárván lenne.

Istennek haragja akkor az időben
Kain nemzetségét elveszte a vízben,
Ez világ büntetek igaz ítéletben,
Ilyen dolgok lőnek az első időben.

Nem sokkal azután az idő betelek,
Az első kétezer esztendő elmülék,
Az Noé fiai az földet megülék,
Emberi nemzetség esmég szaporodék.

Utánna Noénak Ábrahám szíletek,
Az másik kétezer esztendő kezdetek,
De az hitetlenek mind megijedének,
Hogyha ezön lenne ismég elvesznének.

Sietvén egy tornyot azért ők kezdenek,
Hogy vízezen ellen megmenekednének,
Az égbe felrakni mind igyekezének,
Isten ellen avval csak törekedének.

De ott minden nyelvek elváltoztattanak,
Egymást nem érthetek, azon búsulának,
Az tornyot nevezek Babilon tornyának,
Mert ők az istentől meggyaláztatának.

Ezeknek utánna Ábrahám hívaték,
Mennyből az istentől neve nevezetetek,
És az áldott szent mag neki ígirték,
Kiben megáldatnak minden nemzetségek.

Ez ígíret után az törvén szerzeték,
Mikor négyszázharmincz esztendő elmülék,
A tűz parancsolat istentől adaték,
A zsidó népektől el-kihirdetetéek.

Az pogánoknak es ada királyokat,
És fejedelmeknek, hatalmas urakat,
Hogy ők is ériznék az jó igazságot,
És megbüntetnének minden hamisságot.

Itt kezdeti vagyon az nagy hatalomnak,
Kit monarchiának geregel mondanak,
Magyaról mondhatjuk egy birodalomnak,
Avagy gyézhetetlen egy fő császárságnak.

Az nagy birodalom mindenkor csak egy volt,
És a fő császárság csak egy embernél volt,
De sok külömb-külobm nemzetségeknél volt,
Eleitel fogva nagy nevezetben volt.

Babiloniai első birodalom,
Másik persiai jeles birodalom,
Harmadik utánna az greg császárság,
És ezek elmúlván római császárság.

Babiloniában Nabugodonozor,
Persiában Cyrus és Dárius császár,
Az Geregországban világbíró Sándor,
Rómában Julius és Augustus császár.

Ezek ez világnak jobb részét elbírták,
Ezekhez nagy urak fejeket hajtották,
Koronás királyok adójokat adták,
És ő országokat nékik hódoltattak.

Ez négy birodalom mindenkor jeles volt,
De mind négy egyszersmind nem egy időben volt,
Egyik másik után nagy sok üdövel volt,
Egyik hogy elromlott, másik feltámadott.

Ez négy birodalmat az isten választá,
A szent prófétákkal megprófétáltatá,
Nabugodonozor királynak mutatá,
Mikor ő ágyában csuda álmot láta.

Az álmot hogy látá, igen megjijede,
És ő íjeditében álmát elfelejté,
Azért a bölcsekért, varázslókért küldé,
Jövendőmondókat, jósokat bégývöjte.

Monda ő nékiek: „én egy álmat láték,
De az álom kezben igen megjijedék,
Az én látott álmom fejembel kiműlék,
Nagy hirtelenségvel álomból serkenék.

Eszembe az álmat azért juttassátok,
És az ő értelmét megmagyarázzátok,
Mert ha tü énnékem meg nem mondhajátok,
Nagy szörnyű halállal kell mind meg halnotok!"

Királnak az bölcsek ottan ezt felélék,
„Minderekké éljen királyi felséged,
De az álmat nekünk elébb megjelentsed,
Osttán az értelmét mű tölünk úgy kérdjed.'"

Királt ezt felelé: „de mit csavargottok,
Csak hejába való beszédet nyújtotok,
És az halál előtt időt halogattok,
Csak az, hogy az álmat nékem megmondjátok.

Ha az én álmomat tü megmondhajatok,
Tudom értelmét is megmagyarázzátok,
De ha tü az álmat meg nem mondhajatok,
Az magyarázatban mind hamisak vagytok.

Mondának a bölcsek, felséged meghallja,
Mű közölünk senki azt meg nem mondhajta,
Az mennybéli isten csak ő maga tudja
Mű legyen te álmod, néked megmondhajta.

Királt ezt, hogy hallá igen megharagvék,
Azért parancsolá, hogy őket megölnék,

Dániel prófétát keresnie kezdék,
Hogy a több bölcsekkel ötet is megölnék.

Dániel próféta azt mihelyt megérté,
Ottan imádságra önne magát adá,
Istentől az álmat megtudá, megérté,
Kírólt nagy hálákat ilyen szóval ada:

„Áldott legyen uram az te dicső neved,
Ki ez nagy titkokat nekünk megjelented,
Te vagy az időnek elváltoztatója.
Minden országnak szerzője és ótalma!

Azután Dániel az hadnagyhoz méne,
Kéré hogy addiglan senkit meg ne ölne,
Méglen az királhoz ötet el-bévinné,
Elfeledett álmát néki jelentené.

Az hadnagy ezt hallá, rajta megöörüle,
Nabugodonozor királhoz siete,
Dánielt bévivé, az királ megkérde,
Hogyha ő az álmat tudná és értené ?

Felele Dániel, királnak ezt mondá :
„A te nagy titkodat senki nem tudhajta,
Sem jós sem varázsló sem bölcse nem mondhajta,
Az jövendőmondó meg nem magyarázza.

De mennyben az isten titkoknak tudója,
Ki minden időnek csudáit jól tudja,
Az utánad való időket jól látja,
Néked jelenteni azokat akarja.

Azért te felséged mikoron nyugodnék,
És az ágyban arról gyakran gondolkodnék,
Hogy micsoda idők utánad lennének,
Jövendő időben mi csodák törtínnék.

Egy oszlop nagy ember előtted áll vala,
Látád, hogy az ember hatalmas nagy vala,
Az ő állapotja igen magas vala,
És nagy rettenetes tekinteti vala.

Az embernek feje tiszta arany vala,
Az melle, a karja, mind ezüstből vala,
A hasa, az czombja merő rézből vala,
És az ő két szára kémén vasból vala.

Az két lábafefe egyelített vala,
Félig sárból vala, félig vasból vala,
Látád, hogy az ember addig épen vala,
Még egy hegyből egy kő kéz nélkül felállá.

Ez nagy kő az hegyből kéz nélkül felkele,
Az embernek lábát oly erőssen üté,
Sárból, vasból csinált lába öszveromla,
Teteitől fogva ottan lerohana.

Az sár, a vas, a réz, ottan mind porrá lön,
Az ezüst, az arany az is mind porrá lön,
A szél mind elfúvá és csak semmié lön,
De az rontó nagy kő egy igen nagy hegy lön.

Az kő nevekedék oly igen nagy hegygyé,
Hogy ez széles földet éppen mind betölté,
Azért ez az álom kit isten jelente,
Ingyen majd meghallod mű legyen értelmé ?

Te vagy az aranyfő első birodalom,
Babiloniában tiéd az hatalom,
Te vagy királyoknak királya, császára,
Te vagy embereknek országoknak ura.

Másod te utánad ezüst ország léssen,
De te hozzád képest alávaló léssen ;
Harmad birodalom az réz ország léssen,
Egész ez világnak az bírója léssen.

Negyed birodalom az vasország léssen,
De ez az többinél mind hatalmasb léssen,
Mert miképen az vas mindeneket megront,
Azonképen ez is országokat megront.

Ennek az ő vége sárból, vasból léssen,
Az az, félig erős, félig gyarló léssen,
Mint az vas az sárral eszve nem forradhat,
Azképen ez ország egységé nem lehet.

Ez négy országoknak idejében támaszt
A felséges isten egy jeles országot,
Kinek vége soha örökké nem léssen,
Pártolás, megromlás ott bizon nem léssen.

Ez ország bizonynyal az Krisztus országa,
Az több országokat hogy ki mind elrontja,
A szél mind elfújja csak az helyét hagyja.
Mint az oszlop embert az kő mint elrontá.

Ez nagy kő egy hegyből kéz nélkül metszeték,
Az hegy Zsidóország hol Krisztus szíleték,
Nem emberi kéztől a kő elmetszeték,
Mert atya istentől a Krisztus küldeték.

Az kő nevekedik egy igen nagy hegygyé,
Mert a Krisztus Jézus lön fejedelemmé,
Hogy ki ez világot mind szílllyel betölté,
Azért ez az álom és az ő értelme.'

Nabugodonozor király hogy ezt hallá,
Az Dániel előtt arczczal leborúla,
Az egy bizony istent ő igaznak vallá,
Ötet királyoknak istenének mondá.

Azért az arany fő Nabugodonozor,
Másik az ezüst mell Cyrus és Dárius,
Harmadik az réz has világbíró Sándor,
Negyedik az vasláb Julius Augustus.

Rómában Augustus mikor uralkodnék,
Az emberi testben urunk felöltözék,
Egy szép szűz leántól világra születék,
Harmadik kétezer esztendő kezdeték.

Krisztus Jézus urunk bűnünkért áldozék,
És halottaiból ő feltámasztaték. ;
Minden birodalom ő néki adaték,
Mennyben földön örök királylyá téteték.

Ezt a Bibliából szerzette versekben,
Az keresztyéneknek kiadták éneken,
Az Batizi András ő gondolatjában,
Özerötsszáznegyvennegyedik esztendőben.

Hatodik fejezet
Az akrosztichonokról
– Bogáti Fazakas Miklós és zsoltárfordítása –

A tizenhatodik századi költészet általunk ismert része ízig-vérig írásbeli. Írásban keletkezett, írásban hagyományozódott. Az írásbeli keletkezés egyik legmarkánsabb bizonyítéka, ha a versek akrosztichonra íródnak. Az akrosztichont e költészet egyik fontos jegyének szoktuk gondolni, noha ez az első pillantásra általánosnak mondható formajegy közelebbről szemügyre véve a vershagyaték egy jól meghatározható részére jellemző elsősorban. A 16. századból a *Repertórium* szerint 463 akrosztichonos verset ismerünk, ez az ismert versanyag 17,78%-a, ehhez hozzáadhatjuk a bizonytalan akrosztichonokat, (72 vers 2,26%). Ezek olyan betűfolyamok, melyek a vers csonkasága miatt nem állapíthatóak meg pontosan, illetve azok, ahol *értelmesnek látszó* szöveggé olvashatóak. Tehát az ismert 16. századi versek nagyjából ötöde valamiféle akrosztichont, akrosztichon-csonkot vagy valószínű akrosztichont tartalmaz. Illetve mégsem. A nyers adatok ugyan ezt mutatják, de az akrosztichonos versek nem egyöntetűen oszlanak el a versanyagon belül.

Bogáti Fazakas Miklós 172 ránk maradt verse közül három kivételével mind akrosztichonos, vagyis a Bogáti-korpusz több, mint 98%-a ilyen. De önmagában a Bogáti-anyag az akrosztichonos versek nagyjából kétötödét teszi ki, vagyis nélküle nagyjából 11%-ra olvad az egészre vonatkoztatható arány. Ha tovább szűrjük az adatokat, tovább apad az arányszám. Tinódi 28 ismert verséből 26 akrosztichonos (92,8%), Sztárai Mihály 30 ránk maradt verséből 19 (63%), ha a (mellesleg akrosztichonok alapján) neki tulajdonított öt verset hozzáadjuk, az arány megemelkedik (68%). A példák száma szaporítható – de enélkül is beláthatjuk, hogy hibás az akrosztichonos versek arányait közvetlenül az ismert versanyagra vonatkoztatni. Ilyen szűrők beiktatása után annyi állítható, hogy az akrosztichon *bizonyos szerzők* esetében általános, de általános érvénye nem terjeszthető ki a tizenhatodik századi költészetre általában. Ha általános érvényű lenne, akkor a szövegek továbbmásolói *általában* észrevennék, hogy akrosztichonos verset örökítenek tovább, és csak szándékosan változtatnák meg szövegét. Márpedig az akrosztichonok sok esetben nem azért sérülnek, mert valaki el akarja tüntetni értelmüket.¹

Az akrosztichonos versek műfaji eloszlása sem különösebben informatív. Úgy tűnik, egy olyan terjedelmű vers, mely már mérete miatt képes értelmes szavak versfőkbe fogadására, műfajától, tartalmáról teljesen függetlenül tartalmazhat akrosztichont.

¹ Ilyen esetről lásd: PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudantium szerzőségéhez*, ItK, CX. évf. (2006), 585–590.

Statisztikai módszerekkel tehát meglehetősen nehezen megközelíthető az akrosztichonok kérdése.

Ha leíró módon közelítjük meg a problémát, talán átláthatóbbá válik. Nézetem szerint az akrosztichon funkciója az esetek javarészában hármas, noha időnként csak egy-egy szempont valósul belőlük meg. Egyfelől a szöveg szerzőhöz vagy valamilyen személyhez való kapcsolását teszi lehetővé, vagyis „copyright”-ként vagy ajánlásként működik, másfelől a szöveg integritását hivatott szavatolni.

Egy akrosztichonos vers csonkítása, változtatása az olvasó vagy a filosz számára azonnal nyilvánvaló lesz, de az utólagos értő módosítások is sok esetben nyomot hagynak a versfők szövegén. Némely esetekben csak innen tudjuk, ha egy vers csonka, s e nélkül akár egészen is képesek lennénk olvasni.² Az integritás szavatolása látszik az akrosztichon fontosabb feladatának, ez tudniillik afféle kétélű fegyver: amennyiben a szöveget olyan kéz örökíti tovább, mely nem ismeri (fel) az akrosztichont, és hibát vét (versfőben kezdődő szót változtat meg, strófát hagy el, költ hozzá), e beavatkozásnak nyoma lesz, és akár olvasó, akár tudós foglalkozzék is később a verssel, tudja, hogy ami előtte fekszik, nem eredeti szöveg. Ha azonban olyasvalaki másolja a szöveget, aki tisztában van annak akrosztichonosságával (ld. Bogáti-hagyomány), lényegesen jobban oda fog figyelni arra, hogy a strófák száma ne változzék. Vadai említett Tinódi-dolgozatában figyel fel arra, hogy ha Tinódi akrosztichonos versét bővíti strófákkal (tipikusan vitézkatalógussal), akkor a betoldás helyén szereplő betűt ismétleti végig a betoldott szakaszon, hogy a versfők értelme ne változzék. Számára az akrosztichon tehát kiemelt fontossággal bír.

Érdekes és tömegessége ellenére Tinódi akrosztichonjaihoz hasonlóan partikuláris az az eljárás, melyet Bogáti Fazakas követ. Címzavakat, apró argumentumocskákat rögzít zsoltárjainak akrosztichonjába ezzel egy lehetséges – bár ritka – harmadik funkciót kiaknázva: az akrosztichon mnemotechnikai szerepét. Ha egy vers címe egyezik akrosztichonjával, és a vers szövege strófánként a fejemben van, csak a strófák sorrendjében kell előadnom (Bogáti esetében kegyesen énekelnem). Kapóra jön, ha egy egyszerű tételmondat betűinek sorrendjében szerepelnek a strófák.

² Jó példa erre az egy bizonyos Apáti Ferencnek tulajdonított *Cantiléna* című versezet. A szöveget vágáns szatíráként szokás olvasni, amely közvetlen társadalmi-politikai környezetének szereplőit többé-kevésbé egy strófát szánva rájuk egy-egy éles nyelvű kiszólással illeti. Ha nem értesülnénk épp az akrosztichon miatt arról, hogy a szöveg – szándékoltan vagy szándékolatlanul – megcsonkult, könnyedén keresgélhetnénk szerzőjét épp a gúnyolódásból kihagyott társadalmi csoportok tagjaként. Ironikus azonban, hogy a vers egyik értő elemzője, Gerézdi Rabán annak dacára, hogy a szöveg csonkaságát regisztrálja, nem mond le az ilyen értelmezésről. (GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 213–265.). A vers nyilvánvaló csonkasága tarthatatlanná teszi az ilyen értelmezést, illetve csak egy értelmező-másoló beiktatásával tenné lehetővé, egyúttal bonyolultabbá is.

Ilyen mnemotechnikai szempontból fontos akrosztichonra írja Örvendi Molnár Ferenc debreceni diák *Lelki tárház* című munkáját, mely a teljes Szentírást versben közli, minden bibliai kaputot egy négysoros strófába tömörítve abecedáriumként, vagyis úgy, hogy az akrosztichont az ábécé betűi adják sorban. Ha kívülről tudom a verset, és a strófákba tömörített szöveget eredetiben szeretném megkeresni a Bibliában, csak meg kell számolnom, hanyadik betű az ábécében strófakezdő betűje és máris odalapozhatok.

Az akrosztichon *funkciójáról* ennél többet mondani nemigen lehet.

A fentiekkel bizonyos esetekben szemben állhat az az elképzelhető, de sosem igazolt jelenség, hogy akadhatnak olyan akrosztichonos versek, melyekről ma már észre sem vesszük, hogy akrosztichonosak voltak valaha. Amint ismerünk olyan akrosztichon-csonkkal rendelkező verset, amelynek értelmetlen része könnyedén helyreállítható, úgy elméletileg megengedhető, hogy valaha akrosztichonos volt egy-egy vers, amely kapcsán ma már fel sem merül, hogy az lehetett. Nem akarom azt sugallni, hogy mivel apróbb változtatásokkal egy értelmetlen betűsor értelmessé tehető, így játszunk szabadon a régi magyar versanyaggal. Ez nézetem szerint is kimerítené a filológiai ámokfutás esetét. Azonban ha egy régi magyar irodalmi szövegbázis készül (előmunkálatai történetesen már folynak), akkor a készülő szövegbázisnak rendelkeznie érdemes olyan funkcióval, mely a szövegeket az ismert akrosztichon-rekonstrukciós eljárásoknak tömegesen aláveti és eredményeit rögzíti.

A funkciónál lényegesen izgalmasabbnak látszik azonban az, hogy kitapogatható-e, hogyan bánt a régiség az akrosztichonnal, megállapítható-e az akrosztichon működése, és főképp az, hogy mi helyesen bánunk-e az akrosztichonnal, tudunk-e akrosztichont olvasni, és ha igen, jól olvassuk-e. A 16. század költészetét illető korabeli magyar nyelvű poétikánk nem lévén, érdemesnek látszik az akrosztichonos versnek és magának az akrosztichonnak készítési szabályait elvonnunk. Bármilyen bizonytalan és partikuláris eredményhez vezet is egy ilyen próbálkozás, a hiányzó – vagy talán csak a szerzők fejében létező, de le nem írt – magyar poétika rekonstrukciójához elsőrangú kritikátörténeti eredmény lehet.

Bizonyos szerzők esetében – fentebb láttuk – az akrosztichon nemcsak költészetük formai jellemzője, hanem egyenesen áruvédjegye versszerzésüknek. Vadai István kiváló tanulmányában alaposan elemzi az egyik eminensen akrosztichonos verseket szerző költő, Tinódi akrosztichonjait.³ Tinódihoz hasonló akrosztichonos arányt ránk maradt versein belül csak Bogáti Fazakas Miklós költeményeiben figyelhetünk meg. E fejezetben alapvetően az ő akrosztichonjainak tanulságait igyekszem levonni – esetenként más szerzőkre vonatkoztatva is.

³ VADAI István, *Függőleges beszéd = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 617–638.

Bogáti Fazakas költészetének elemzése az egyik legnehezebb feladat a 16. századi költészet versei közül. Nem elsősorban azért, mert nem pusztán költészettörténeti, hanem eszmétörténeti felkészültséget is igényel, hanem azért is, mert mind a mai napig nem készült egységes kiadása, mely könnyen hozzáférhetővé tette volna a versszövegeket magukat. Zsoltárainak egy gyűjteményes kiadása megjelent ugyan⁴ és a psalterium első teljes kiadása is elkészült⁵ – e kiadások azonban nem minden tekintetben kielégítőek.

Legnagyobb problémát velük kapcsolatban abban látom, hogy mindkét kiadás egy konkrét forrás, a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatát hozza, nem dolgozva be a szerteágazó kéziratos hagyomány egyéb forrásait. Bogáti zsoltárait tekintve, hogy szombatossággal vádolták meg, sosem nyomtatták ki – öröm az ürömben, hogy sajátos parafrázáló eljárása, mely a zsoltárokat *nem krisztianizálva* az eredeti, történeti kontextusában értelmezi, a szombatosok számára megfelelő énekanyagot jelentett. Ez a zárt közeg módszeres másolással sok forrás segítségével őrizte meg az anyagot az utókornak. Egyéb prózai, teológiai szövegeivel kapcsolatban már nem ilyen jó a helyzet. Fontos eszmétörténeti jelentőségű szövegeinek zöme elhaladt, bizakodóbban fogalmazva: egyelőre lappang.

A Bogáti-zsoltárok legfontosabb forrásai a következők:⁶

- Stoll 22. Szenterszébeti Bogáthi-kódex. (1607–1608) [teljes zsoltárkorpusz]
- Stoll 31. Jancsó-kódex. (1615–1618) [teljes zsoltárkorpusz]
- Stoll 33. Péchi Simon-ék. (1615) [teljes zsoltárkorpusz]
- Stoll 34. Kissolyosi Mátéfi János-ék. (1616–1633) [néhány zsoltár]
- Stoll 39. Mátéfi János kódexe. (1620–1634) [teljes zsoltárkorpusz]
- Stoll 53. Abasfalvi zsoltárkönyv. (1631) [15–150. zsoltár]
- Stoll 105. Kövendi János-kódex. (1679) [teljes zsoltárkorpusz]
- Stoll 167. Magyarai Péter kódexe. (1704) [teljes zsoltárkorpusz]

A modern kiadások tehát a *Péchi Simon-énekeskönyvet* választják szöveggént, és sajnos nem hozzák az egyéb források esetleg fontos szövegváltozatait. Ez az eljárás alapvetően problematikus. Lássuk példaként a 46. zsoltár szövegét szinoptikusan.⁷

⁴ Bogáti Fazakas Miklós, *Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE GÁBOR, SZABÓ GÉZA, tan. DÁN RÓBERT, Bp. 1979.

⁵ <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>

⁶ A felsorolás alapja Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2003. Tekintve, hogy a bibliográfia nem közli szigorú sorrendben az egyes kéziratok tartalmát a felsorolás nem teljes. Elszórtan ezeken felül is előfordulnak Bogáti zsoltárszövegek, a fenti felsorolás a jobbára egységes énekanyagot tartalmazó forrásokat sorolja fel. Tartalmaznak még Bogáti szövegeket például: Stoll 30. Bölöni-kódex. (1615–1621) [15. zsoltár], Stoll 35. Árkosi János kódexe. (1617–1626) [három zsoltár], 40. Kuun-kódex. (1621–1647) [1 zsoltár], Stoll 69. Bogáthi-psalterium töredéke. (XVII. sz. 1. fele) [öt töredékes zsoltár], Stoll 126. Bölöni Pálfi András zsoltáros könyve. (1693, 1756) [23. zsoltár], Stoll 144. Erdélyi graduáltöredék. (XVII. sz.) [néhány zsoltár], Stoll 428. Kovács Elek-ék. (1796–1842) [1 zsoltár], Stoll 532. Kohn Sámuel-ék. (XIX. sz. eleje) [3 zsoltár], Stoll 775. Kovács Zebulon-ék. (1831) [1 zsoltár].

⁷ Az Akadémiai Könyvtár mikrofilmtárának és nem kismértékben Bartók Istvánnak köszönhetően a Szenterszébeti Bogáthi-kódex kivételével minden forrást van szerencsém mikrofilmen tanulmányozni, a szöveggözlések ezek alapján a források alapján történnek. A Szenterszébeti Bogáthi-kódexet egyelőre sajnos nem tudtam a vizsgálatba bevonni.

Jancsó-kódex	Péchi Simon énekeskönyv	Mátéfi János-kódex	Abasfalvi zsoltár-könyv	Kövendi János-kódex	Magyari Péter kódexe	Gilicze Gábor internetes kiadása
46. zsoltár Isten velünk	46. zsoltár Isten velünk	46. zsoltár Isten velünk	46. zsoltár Isten velünk	46. zsoltár Isten velünk	46. zsoltár Arg: Isten velünk	46. zsoltár
Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ű bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamjunk.	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamjunk.	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>gonosz</u> ér, csak hozzá folyamjunk!	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamunk!	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamjunk.	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudók</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamjunk!	Isten oltalmunk, erős kővárunk, Minden szerencsén csak ő bizodalunk, Minap <u>megtudánk</u> , hogynagy jó Urunk, Ha mi <u>pokol</u> ér, csak hozzá folyamjunk!
Semmit nem félünk, reánk ha mi kel, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkel, Tengert ránek rekeszt, <u>felgyült hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit nem félünk, reánk ha mi kel, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkel, Tengert ránek rekeszt, <u>felgyült hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit nem félünk, reánk ha mi kel, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkel, Tengert ránek rekeszt, <u>rának dől hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit sem félünk, reánk ha mi kél, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkel, Tengert ránek rekeszt, <u>rának dölt hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit nem félünk, reánk ha mi kél, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkél, Tengert ránek rekeszt, <u>felgyült hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit nem félünk, reánk ha mi kél, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkél, Tengert ránek rekeszt, <u>felgyűit hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.	Semmit nem félünk, reánk ha mi kél, Ha tetszenék is, hogya föld mind felkél, Tengert ránek rekeszt, <u>felgyült hegyekkel</u> , Hogynelveszessen egyenlő erővel.
Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habját ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habját ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habját ránek tolna, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habját ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törnének bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habít ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habít ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>meglógatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.	Törjenek bár ránek, mintha búsulna, Az egész tenger habját ránek hajtáná, Kőszikláit is mind <u>megingatná</u> , Partit ránek mosná, szigetit csapdosná.
[két levél hiányzik a kódexből]	Ennyit sem félünk, <u>még</u> Krihon vize, Jeruzsálemnek <u>megyven</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek vize.	Ennyit sem félünk, <u>míg</u> Gyhen vize, Jeruzsálemnek <u>foly</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek vize.	Ennyit sem félünk, <u>míg</u> Gyhen vize, Jeruzsálemnek <u>foly</u> <u>el</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek népe.	Ennyit sem félünk, <u>mint</u> Krihun vize, Jeruzsálemnek <u>mely</u> <u>van</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek vize.	Ennyit sem félünk, <u>míg</u> Krihon vize, Jeruzsálemnek <u>megyven</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek vize.	Ennyit sem félünk, <u>mint</u> Krihon vize, Jeruzsálemnek <u>mely</u> <u>van</u> közepette, Úr városa ez és lakóhelye, Tenger habjától sem fél ennek vize.
	Nem bomol ennek szép állapotja, Valamíg Isten <u>e</u> <u>szent helyet</u> lakja, Pogányok <u>mia</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.	Nem bomol ennek szép állapotja, Valamíg Isten <u>ez</u> <u>helyet</u> lakja, Pogányok <u>mia</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.	Nem bomol ennek szép állapotja, Valamíg Isten <u>ez</u> <u>helyet</u> lakja, Pogányok <u>miatt</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.	Nem bomol ennek szép állapotja, Valamíg Isten <u>a</u> <u>szent helyet</u> lakja, Pogányok <u>mia</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.	Nem bomol ennek szép állapotja, Valamíg Isten <u>e</u> <u>szent helyet</u> lakja, Pogányok <u>mia</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.	Nem bomol ennek szép állapota, Valamíg Isten <u>e</u> <u>szent helyet</u> lakja, Pogányok <u>miatt</u> ha mi találja, Az Úr hozzálát, búját eltágítja.
	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>szép házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavat ada</u> , Az ellenséggel az föld megolvada.	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavat ada</u> , Az ellenséggel a föld megolvada.	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavat ada</u> , Az ellenséggel a föld megolvada.	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>szép házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavat ada</u> , Az ellenséggel a föld megolvada.	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>szép házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavat ada</u> , Az ellenséggel a föld megolvada.	Világ ránek kele, szörnyen indula, Sok pogány nemzet <u>szép házunkra</u> szálla, Az Úr dördüle, nagy <u>szavát adá</u> , Az ellenséggel a föld megolvada.
	Ekképpen veri Isten az hadat, A <u>hadverő Úr</u> tartá meg városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékját.	Ekképpen veri Isten az hadat, Ez <u>hadverő Úr</u> tartja meg városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékját.	Ekképpen veri Isten az hadat, Ez <u>hadverő Úr</u> tartja városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékját.	Ekképpen veri Isten az hadat, A <u>hadverő Úr</u> tartá meg városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékját.	Ekképpen veri Isten az hadat, A <u>hadverő Úr</u> tartá meg városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékját.	Ekképpen veri Isten az hadat, A <u>hadverő Isten</u> tartá meg városát, Ez vagyon velünk, tartja várunkat, Ez oltalmazza Jákob maradékát.
	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Hallatlan</u> dolgot ha	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Ha csuda</u> dolgot ha	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Hallatlan</u> dolgot ha	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Hallatlan</u> dolgot ha	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Hallatlan</u> dolgot ha	Lássatok csodát, jertek, nézzétek, <u>Hallatlan</u> dolgot ha

nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy a nagy csudát <u>megbeszélhessétek.</u>	nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy az nagy csudát <u>megtekélhessétek.</u>	nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy ez nagy csudát <u>megbeszélhessétek.</u>	nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy a nagy csudát <u>megbeszélhessétek.</u>	nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy a nagy csudát <u>megbeszélhessétek.</u>	nézni kedveltek, Földünkben az Úr mit cselekedett, Hogy a nagy csudát <u>megbeszélhessétek.</u>
Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, minden felől <u>szerze</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vohat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.	Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, minden felől <u>ad</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vohat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.	Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, minden felől <u>ad</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vohat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.	Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, minden felől <u>szerze</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vohat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.	Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, minden felől <u>szerze</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vohat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.	Elüzé rólunk pogány fegyverét, Ím, mindenfelől <u>szerze</u> békességet, Hogy senki reánk nem <u>vonhat</u> fegyvert, Eltört, -égetett mindennemű fegy- vert.
Úgymond az Isten, Tü, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, elhiggyé- tek, Az én népemre már ne törjeteK, Mert tü, pogányok, bizony, megismer- tek.	Úgymond az Isten, Tü, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, higgyé- tek, Az én népemre már ne törjeteK, Mert tü, pogányok, bizony, megismer- tek.	Úgymond az Isten, Tü, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, elhiggyé- tek, Az én népömré már ne törjeteK, Mert tü, pogányok, bizony, megismer- tek.	Úgymond az Isten: Tü, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, elhiggyé- tek, Az én népemre már ne törjeteK, Mert tü, pogányok, bizony, megismer- tek.	Úgymond az Isten, Tü, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, elhiggyé- tek, Az én népemre már ne törjeteK, Mert tü, pogányok, bizony, megismer- tek.	Úgymond az Isten: Ti, pogány népek, Hogy csak én va- gyok Isten, elhiggyé- tek, Az én népemre már ne törjeteK, Mert ti, pogányok, bizony, megismer- tek!
Nem más veri meg az erős népek, Csak én töröm el <u>az</u> <u>erős kézjéteK,</u> Én oltalmazom a <u>zsidó</u> népet, Azért féljeteK az én szent nevemet.	Nem más veri meg az erős népet, Csak én töröm el <u>az</u> <u>kézjeteKteK,</u> Én oltalmazom <u>az én</u> <u>szent</u> népemet, Azért féljeteK az én szent nevemet.	Nem más veri meg az erős népet, Csak én töröm el <u>az</u> <u>kézjeteKteK,</u> Én oltalmazom <u>én</u> <u>szent</u> népemet, Azért féljeteK az én szent nevemet.	Nem más veri meg az erős népet, Csak én töröm el <u>az</u> <u>erős kézjéteK,</u> Én oltalmazom a <u>zsidó</u> népet, Azért féljeteK az én szent nevemet.	Nem más veri meg az erős népet, Csak én töröm el <u>az</u> <u>erős kézjéteK,</u> Én oltalmazom a <u>zsidó</u> népet, Azért féljeteK az én szent nevemet.	Nem más veri meg az erős népet, Csak én töröm el <u>az</u> <u>erős kézjéteK,</u> Én oltalmazom a <u>zsidó</u> népet, Azért féljeteK az én szent nevemet.
Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekbe foglalák,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, A pogány hadnak vesztét mikor láták.	Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekben írták,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, A pogány hadnak vesztét mikor láták.	Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekben írták,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, A pogány hadnak vesztét mikor láták.	Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekben foglalák,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, A pogány hadnak vesztét mikor láták.	Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekbe foglalák,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, Az pogány hadnak vesztét mikor láták.	Kóré fiai, papok ezt mondák, Negyvenhatodik <u>énekbe foglalák,</u> A szállott várost ezzel biztatóK, A pogány hadnak vesztét mikor láták.

A versek szövegeiben ezúttal csak azokat az eltéréseket jelöltem, melyek többek egyszerű nyelvjárási változatoknál. Első pillantásra is szembeűnő (nem melleleg érthetetlen), hogy a MEK-en szereplő kiadás, mely saját előszava szerint a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegének modernizált átirata, lényegesen jobban hasonlít a *Kövendi János-kódex* variánsára.

Ami a versek viszonyát illeti: a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szövegváltozata nélkül az látszik, hogy a szövegváltozatok két nagyobb csoportra oszthatók be: a *Péchi Simon-énekeskönyv* a *Kövendi János-kódex* és *Magyari Péter kódexe* kapcsolata szorosabbnak látszik, amint a *Mátéfi János-kódex* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* is összetartozónak tűnik. Ebben az értekezésben nem vállalhatom fel a Bogáthi-szöveghagyomány pontos áttekintését – ez meglehetősen hosszú előmunkálatokat igényelne –, de e két csoport valószínűsítése a változatok eloszlása (a közös hibák elve) alapján nem tűnik indokolatlannak.

**Péchi Simon-énekeskönyv, Kövendi János-kódex,
Magyari Péter kódexe**

Mátéfi János-kódex, Abasfalvi zsoltárkönyv

felgyűlt hegyekkel	↔	ránk dől(t) hegyekkel
Krihon	↔	Gyhen
megyen [mely van]	↔	foly el
a szent helyet	↔	ez helyet
szerze	↔	ad
foglalák	↔	írták

Anélkül, hogy pontos viszonyrendszert meghatároznék a források között, annyi valószínűnek látszik, hogy a szöveghagyomány viszonylag korán kettéágazik, és ez a korai elágazás indokoltá teszi, hogy egy esetleges főszöveg megállapításánál a két ág forrásainak egyező eltérései esetén az ágak egyformán eltérő alakjait egyaránt helyesnek gondolhassuk. Semmi okunk nincs tehát arra, hogy egy szövegforrást kizárólagosan közöljünk, mert esetenként nyilvánvaló torzulásokat tartalmazhat. A MEK-en publikált szövegváltozat (lett legyen bár a *Péchi Simon-énekeskönyv* vagy a *Kövendi János-kódex* szövege) ez esetben több ilyen torzulást is tartalmaz.

Legekleltársabban ez a negyedik strófában mutatható meg. A zsoltár ezen része a 46. zsoltár 5. versének feleltethető meg, Károlyi fordításában: Forrásainak árja megörvendezteti Isten városát, a Felségesnek szent hajlékait. (Zsolt 46,5). A MEK szövegváltozata úgy értelmezhető, hogy mi (a hívek) még a jeruzsálemi Krihon vizénél is bátrabbak vagyunk, pedig az sem tart a nálánál nyilván hatalmasabb tengertől, mert velünk az Isten. A második csoport szövegváltozatai szerint:

Ennyit sem félünk, míg Gyhen vize,
Jeruzsálemnek foly közepette,
Úr városa ez és lakóhelye,
Tenger habjától sem fél ennek vize.

(Mátéfi János kódexe)

Vagyis: addig míg Gyhen vize, melyet nálánál nyilván hatalmasabb tenger sem riaszthat meg, keresztülfolyik Jeruzsálemen, nincs félnivalónk. A két változat alapvető különbsége a Krihon és a Gyhen névalak. Krihon nevű folyó nem szerepel a Bibliában. Jeruzsálem *Gihon* (Vulgata: Gion, Greaca: ΓΙΩΝ) nevű forrása viszont igen. A Genézis szerint a Édenből egy folyó árad ki, mely négy ágra szakad, ágainak neve: Pison, Gihon, Hiddekel, Eufrátesz. (Gen 2,10–14.) Egy ugyanilyen nevű (azonos?) forrást említ 2 Krón 32,30. Ezékiás ezt a forrást vezette be Jeruzsálembe. És ebben kenték királlyá Salamont Dávid parancsára. (1 Kir 1,33). A két változat közül tehát a Gyhen a helyes(ebb). És nyilvánvalóan az első sor „míg” szava is

helyesebb a MEK-en közölt „mint” alaknál. (A *Péchi Simon-énekeskönyv*ben történetesen még~míg szerepel.)

Bogáti tehát a zsoltárban korrespondancia nélkül szereplő forrásokat Gihonnak felelteti meg. Amíg Istentől (az Édenből) származó forrás folyik Jeruzsálemben, nincs félnivalónk. Gihon vize forrásként egyszerre jelenti az Istentől származó jókat, és egyszerre rögzíti a zsoltárt a Biblia kontextusába.

A MEK-en szereplő kiadás azonban nem csak amiatt bírálható, hogy meg sem kísérli elősegíteni Bogáti olvasását azzal, hogy valószínűsíthetően Bogátitól származó szöveget közöl, de helyenként bántó és főképp jelöletlenségük miatt bántó javításokat (elírásokat?) tartalmaz. A hetedik strófában szereplő „hadverő Úr” helyett „hadverő Isten”-t hoz, ezzel nemcsak egy sosem létezett változatot közöl, hanem a szótagszámot is elrontja.

Visszatérve az akrosztichonokra: Bogáti zsoltárfordításai nem pusztán azért méltóak alaposabb vizsgálatra, mert fontos jellemzőjük Bogáti költészetének, hanem azért is, mert teljes zsoltárfordítása formai tekintetben egyedülálló: koncepciózus és következetes. Az akrosztichont ő nem arra használja, amire kortársai, nem szerzőségét akarja rögzíteni a versfőkben, nem ajánlásokat fogalmaz meg bennük, hanem zsoltárparafrázisainak sommás tartalmi kivonatát adja bennük úgy, hogy azok a zsoltárfordítások (al)címeinek is tekinthetők. Hogy Bogáti autográfjában hogyan festettek e parafrázisok, nemigen tudjuk, mégis szerteágazó forrásaik azt valószínűsítik, hogy az akrosztichonok eleve címként szerepelhettek. Az azonban már korántsem egyértelmű, hogy a szövegek másolói statikusan vagy dinamikusán kezelték az akrosztichonban is rögzített címeket. A források címalakjainak szövegváltozatai ugyanis nem egy esetben eltérnek.

A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a jelenség ismert volt a korpusz mindegyik másolója számára. Nem statikus adatokat vettek át valahai forrásukból, hanem minden egyes esetben – az akrosztichon-cím ekvivalencia ismeretében – címet generáltak vagy forrásuk, vagy az általuk éppen elkészített másolat versfőiből. Bogáti másolói tehát akrosztichonolvasási szokásaikról árulkodnak, amikor címmel látják el az általuk továbbhagyományozott Bogáti-szövegeket. De ha nem így történt volna is, a forrásokban látszó különbségeket akkor is az akrosztichon olvasás számlájára kell írunk, ha az ott címként közölt szöveget módosítják – nyilvánvalóan az akrosztichon alapján.

Mindjárt a második zsoltárhoz készített parafrázisa tanulságokat ígér (az első zsoltár akrosztichonja JÁMBOR, és tekintve, hogy hat strófás versről van szó, nemigen kínál olvasási alternatívákat). A második zsoltár forrásonként a következőket tartalmazza:

2. zsoltár

Gilicze–Szabó ⁸	ISTENESASMASIAK	Isten és az Masiák
Gilicze MEK	ISTENESAZMASIAK	Ø
Péchi Simon-ék.	ISTENESAZMASIAK	Istenes az Masiak
Mátéfi János kódexe	ISTENESAZMASIAK	Istenes as messiak
Kövendi János-ék.	ISTENESASMASIAK	Istenes az Masiák
Magyari Péter-kódex	ISTENESAZMASIAK	Istenes az Masiák

Szembeötlő, hogy a modern nyomtatott kiadás sajtó alá rendezői felülbírálták forrásuk olvasatát, és a tagolatlan betűsört egyedi módon osztották szavakra. Egyáltalán nem mindegy, hogy a vers egy Istenes Messiásról szól, vagy Istenről és a Messiásról. A források egyértelműen az előbbi értelmet sugallják. A választáshoz érveket csak magából a vers szövegéből kaphatunk.

2. zsoltár⁹

1. Isten, az kit választ, vagy ország teszen,
Ha tisztében eljár, szerencsés leszen,
Oly fejedelemre senki ne keljen,
Mert a támadásban csak székben leszen.
2. Sok közt példa Dávid, hogy székben üle,
Szomszéd országokban hamar hír mene,
Sokfelől pogány nép táborban gyüle,
Honn is egynéhány párt ottan rákele.
3. Tőlök ifjú király meg sem rettene,
Mindenről Istentől kérde, kimene,
Kit megvere benne, kiket elkülde,
Többi közt Istennek ezt is éneklé.
4. Ezt lásd, mire költ fel ennyi sok nemzet,
Végekbe sok király mint gyülekezett,
Az Dávid krisztusra, lám, mint fenyeget,
Sőt tereád, Uram, la, zászlót emelt.
5. Nagy heában hánynak ily kevély szókat:
Sok üdőtől nyomják ezek nyakunkat,
Megállhatjuk, ím, most minden bosszúnkat,
Rázzuk el nyakunkról a zsidók jármát.
6. Ezt a mennybéli Úr csak megcsúfolja,
Bolond tanácsukat rútul gyalázza,
Azért nagy haragját rájuk fordítja,
Minden szándékokat igen megrontja.
7. Saul helyett ugyan engem ültetett,
Nékem Sion várban széket tétetett,
Hogy szent törvényéből bírjam a népet,
Mindenütt tartassam az ő törvényét.
8. Az koronázatkor nékem ezt mondá:

⁸ BOGÁTI, *Magyar zsoltár... i. m.*

⁹ A szöveg az egyszerűség kedvéért a Péchi Simon-énekeskönyv szövegváltozata.

Én fiam vagy, Dávid, mert szültelek ma,
Minden ellenségtől mentettelek ma,
Ne félj semmi ügyben ennek utána.

9. Szándékom, ha kéred, nem csak ezt adom,
De koronád mellé sok jómat nyújtom,
A végbeli pogányt örökölni adom,
Lábad alá hajtom, mind meghódlatom.
10. Magasit uraknak hagyom, megnyomjad,
Vaspálcámat adom, kivel megrontsád,
Valaki ezután ellened támad,
Mint egy cserépedényt, úgy törd, tanítsad.
11. Azért tü, királyok, kik felgyültetek,
Isten szavát mondom, legyen eszetek,
Akit krisztussá tett, meg ne sértsétek,
Csak szavát is neki ti ne vessétek.
12. Sőt, ugyan az Úrnak ezzel szolgáltok,
Kinek haragjától igen tartsatok,
Jó szerencsétekben ha mit vigadtok,
Félve örüljete, és úgy bízzatok!
13. Istenem hírével igen megverlek,
Ha szót nem fogadtok, bizony, elvesztek.
Én Isten ostora rajtatok leszek,
Csak heába későn tü veszékeltek.
14. Akkor értitek meg, hogy jobb lett volna,
Koronás királyra senki ne szólna,
Csak az lenne boldog, ki azt hallgatná,
Mert annak ő feje szentelt fő volna.
15. Királyoknak Dávid ily választ írta,
Szomszéd ellenségtől magát biztatta,
Második énekben ily hűtet hagyta -
Tiszte hivatalos minden ezt mondja!

Bogáti a szöveget a korrespondencia megadta kontextusban értelmezi (2 Sám 5,17–19.). Tartalma röviden: a Sionon királlyá kent Dávid (görögül Krisztosz~Krisztus, héberül Messiás) Isten segítségével úrrá lesz az ellene lázadó pogányokon. Isten szerepét és Istenhez való közelségét több esetben nyomatékkal említi. Fontos, hogy Bogáti a Messiás (masiak) és a krisztus kifejezést nem Jézus nevéként használja, hanem felkent értelemben. A fenti szövegben (a kiadásoktól eltérően) ezért is szerepel kisbetűvel. A messiás e parafrázisban maga Dávid, Isten felkentje, a szó ószövetségi jelentésének megfelelően. Messiás tehát a Jeruzsálemben uralkodó, Dávid nemzetségéből származó király, aki mint e szövegben is olvasható istené, istenes. Szó sincs arról, mint amit a modern kiadások sugallnak (a krisztus szót mindvégig nagy betűvel közölve), hogy Isten és a Messiás egymás mellett említődne a szövegben. A szó újszövetségi jelentése, vagyis a bűnt eltörlő, megváltó halált haló Krisztus nem szerepel Bogáti szövegváltozatában. A második zsoltár akrosztichonját tehát a szöveg régi másoló

olvassák helyesen: Istenes az Masiák. A modern kiadások változtatása a tekintetben különösen bosszantó, hogy olyan jelentést sugároz a versbe, mely ellentmond Bogáti nézetinek, ha úgy tetszik ezzel a kiadással utólagosan krisztianizálják Bogáti nem krisztianizáló szövegét.

A második zsoltár Bogáti-féle parafrázisa tehát arra szolgáltat példát, hogy egy tagolatlan szöveg, ha úgy tetszik *scripta continua* feltagolására szabályok nem alakíthatóak ki. Bogáti Fazakas esetében – mivel számos forrásunk van – viszonylag egyszerű a helyzet. Nem ennyire egyszerű a helyzet azonban olyan esetekben, amikor a *scripta continua* többféleképpen tagolható, de nincsen semmiféle kortársi vagy közel kortársi megoldás a kezünkben. Balassi *Huszonhetedik* versének akrosztichonja ANNAMERTHE – elterjedt olvasatában: Annámérth E. A Bogátinál tapasztalt anomália alapján feltagolható lenne azonban így is: Annám érth-e?. A példa természetesen keresett és komolytalan, azonban átvezet az akrosztichonos versekkel kapcsolatos másik, lényegesen nagyobb problémához: meddig tart egy akrosztichon? Az idéztem Balassi-akrosztichon kapcsán ugyanis feltehető a kérdés: megállapítható-e, hogy szerzője meddig írt akrosztichon mentén verset, és honnantól folytatja szövegét ún. vakbetűs versfőkkel? A *Huszonhetedik* akrosztichonja lehet ugyanis Annámért, Annám vagy Anna. Eligazíthat-e valami minket, amikor döntünk?

Közelítsük meg a kérdést először statisztikailag. A *Repertórium* közölte adatok szerint a 463 akrosztichonos vers közül 205 olyan van, melynek leghosszabb ismert változata hosszabb az akrosztichont alkotó betűk számánál.¹⁰ 85 esetben csak egy strófával hosszabb, 33 esetben kettővel, 17 esetben három strófával, 8 esetben négygyel, 13 esetben több mint öt strófával, 11 esetben több mint tíz strófával, és 38 esetben több mint húsz strófával. Vagyis az nem lehet norma, hogy egy akrosztichonos vers akrosztichonjának mérete és hossza megegyezzek. Az viszont normatívnak látszik, hogy egy szerző úgy választ akrosztichont, hogy az nagyjából olyan hosszú legyen, mint amilyen verset írni szándékozik: a versanyag zömében (463 versből 393 esetben) az akrosztichon betűszáma (~a *Repertórium* akrosztichon olvasata) megegyezik, vagy legfeljebb hárommal tér el a vers strófaszámától. Ebből azonban legfeljebb annyi következik, hogy statisztikai érvek alapján a lehető leghosszabb értelmes szövegdarabot bele kell olvasni az akrosztichonba. De csak statisztikailag. Illetve még úgy sem. Észre kell ugyanis vennünk, hogy a vizsgálat csak olyan adatok alapján volt elvégezhető, melyek interpretált adatok, vagyis a *Repertórium* akrosztichonolvasási módszerének statisztikáját adják. Ha szabályként nem is, tendenciaként alighanem helytálló a megfigyelés.

¹⁰ Ezen adatok a *Repertórium*ból közvetlenül nem nyerhetők ki, csak a *Repertórium*ból származó adatok újrastrukturálásával. Azt is fontos megjegyezni, hogy ez esetben a *Repertórium* akrosztichon-rovatában szereplő adatok – vagyis a *Repertórium* akrosztichon-olvasatai – alapján készült a számítás.

Az akrosztichonok terjedelmét illetően is akadnak azonban tanulságos Bogáti-zsoltárok.

35. zsoltár

Gilicze–Szabó	AZLATROTIONAKSABADATKOSNIAE	Az latrot jónak szabad átkoznia
Gilicze MEK	AZLATROTJÓNÁKSABADATKOZNIAE	Ø
Jancsó-kódex	AZLATROTIONAKZABADATKOZNIAE	Az latrot jonak zabad atkozni,
Péchi Simon-ék.	ASLATROTIONAKSABADATKOSNIAE	Az latrot ionak szabad atkoznia,
Mátéfi János kódexe	ASLATROTIONAKSABADATKOSNIAE	Az latrot ionak szabad atkoznia
Kövendi János-ék.	ASLATROTIONAKSABADATKOSNIAE	Az latrot jónak szabad átkoznia
Magyari Péter-kódex	ASLATROTIONAKSABADATKOSNIAE	Az latrot jonak szabad atkoznia
Abasfalvi zsoltár-könyv	<u>AZ</u> LATROTIONAKZABADATKOZNIAE	Latrot ionak zabad atkoznia

E zsoltár kapcsán az látszik, hogy a Jancsó-kódex az egyetlen, amelyik „átkozni” alakot hoz, az összes többi forrás és kiadás a hosszabb változat mellett dönt.

44. zsoltár

Gilicze–Szabó	ORSAGRABLASAROLISRAELSI	Ország rablásáról Izrael sí
Gilicze MEK	ORSzAGRABLASAROLÍSRaelSÍ	Ø
Jancsó-kódex	ORZAGRABLASAROLISRAELSI	Orzag rablafarol Ifrael
Péchi Simon-ék.	ORSAGRABLASAROL [...]	Orsag rablasarol Israel
Mátéfi János kódexe	ORZAGRABLASAROLISRAELSI	Orsag rablasrol Israel si
Kövendi János-ék.	ORZAGRABLASAQLISRAELSI	Ország rablásáról Israel
Magyari Péter-kódex	ORZAGRABLASAROLISRAELSI	Ország rablásáról Israel sir
Abasfalvi zsoltárkönyv	ORZAGRABLASAROLISRAELSI	Orszagh rablafarol Ifrael

Itt már lényegesen nagyobb a szórás: a modern nyomtatott kiadás a vers teljes terjedelmét akrosztichonosnak mondja, akárcsak a *Mátéfi János-énekeskönyv*, nem zavartatva magát az értelmetlen címtől. A Magyari Péter-kódex egyenesen kiegészíti az akrosztichont, ezzel értelmes mondattá téve a csonkot. A többi forrás a SI betűket már nem gondolja az akrosztichon részének. A vers utolsó strófája így szól:

Így síra régen az Isten népe a rabok képében,
Most is ezt mondja, mikor nyomorog sok pogány nép földjén,
Hogy csak egy Istent vall és tisztel ő, pogány hite ellen.

Mindezek tükrében melyik lehetőséget fogadjuk el? Sajnos mindegyik mellett szólnak erős érvek és erős ellenérvek. A betűk által meghatározott értelmes szöveget választva (SI nélkül) elkerüljük, hogy az argumentum értelmetlen legyen. Ha a teljes (és értelmetlen) alakot választjuk, akkor az utolsó strófában első mondatával megegyező értelmet adunk az argumentumnak. Ha kiegészítjük az akrosztichont épp az említett sor miatt, akkor azt valószínűsítjük, hogy versünk csonka.

Nem tudjuk eldönteni, hogy Bogáti az akrosztichon megírásakor eltervezett terjedelemtől rövidebben írta meg versét, és az akrosztichon értelmessége nem volt elég ok arra, hogy

egy (véltetően redundáns) strófát a versbe írjon, vagy beleírta, de a másolói hagyomány a szövegtörténet egy korai szakaszában – talán épp redundanciája miatt – nem másolta tovább.

61. zsoltár

Gilicze–Szabó	MINDENBUS	Minden bús
Gilicze MEK	MINDENBÚS	Ø
Jancsó-kódex	MINDENBV <u>S</u>	Minden bú
Péchi Simon-ék.	MINDENBU <u>S</u>	Minden bu
Mátéfi János kódexe	MINDENBUS	Minden bus
Kövendi János-ék.	MINDENBU <u>S</u>	Minden bu
Magyar Péter-kódex	MINDENBUS	Minden bús
Abasfalvi zsoltárkönyv	MENDENBVS	Minden bús

Nem egyértelmű a helyzet a 61. zsoltár esetében sem. Az utolsó strófa kezdőbetűjének argumentumba/címbe emelése inkább csak igazolja, hogy a másolók olvassák az akrosztichonokat és nem mechanikusan másolják, mintsem hogy szabály elvonására adnának lehetőséget. Úgy látszik, e példák sem segítenek eldöntetni, meddig kell olvasnunk egy akrosztichont. Sőt inkább az derül ki belőlük, hogy nemigen volt erre sem szabály, sem módszer a régiségben sem.

Az Bogáti-akrosztichonok kapcsán nemigen lehet elmenni szó nélkül egy érdekes jelenség mellett.

Akad ugyanis a Bogáti-zsoltárkorpuszban egy blokk (91–101. zsoltár), melyet épp az akrosztichonok fognak egybe. A szóban forgó rész akrosztichonjai így festenek:

HADISTENRE MAGADSE	NTSOMBATJDOLOGS	ISTENSJ	HAMISBIRAKSAWLITAKURA	KISTENASUR	ESKIRALI
91. zsoltár	92. zsoltár	93. zsoltár	94. zsoltár	95. zsoltár	96. zsoltár
AZBALVANJOZOA	MALEKENESAMMONN	EMZETENLAD	AJABBOLMI	FEJEDELEMTIZTI	
97. zsoltár	98. zsoltár	99. zsoltár	100. zsoltár	101. zsoltár	

Látható, hogy a zsoltárakrosztichonok egymást egészítik ki értelmes szöveggé. Az akrosztichon feltagolásában tehát szerepet játszanak a vershatárok:

HAD ISTENRE MAGAD SZENT SZOMBATI DOLOG ISTENSI HAMIS BÍRÁK SAULITÁK URAK ISTEN
AZ ÚR ÉS KIRÁLY AZ BÁLVÁNYOZÓ AMALEKEN ÉS AMMON NEMZETÉN LÁDÁJÁBOL MI FEJE-
DELEM TISZTI

A jelenség azon túl, hogy technikai értelemben érdekes, más szempontból is meggondolkodtató. A fenti szöveg ugyanis komoly kreativitást igényel, ha egyben akarjuk értelmes szöveggé olvasni, másfelől az összetartozni látszó blokkban szerepel a 96–99. zsoltárig tartó rész, melyet a bibliakritika az Úr királyságát dicsőítő himnuszokként együtt tart számon. Nem

lehet tehát pusztán sem technikai, sem bibliakritikai szempontból megmagyarázni a jelenséget. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Bogáti prózai szövegei, melyekben valószínűleg részletesen kifejtette teológiai nézeteit, az egy apokalipszis-kommentár kivételével elkallódtak, így nem nyújthatnak támpontot a kérdés megválaszolásában. Ha Bogáti teológiája, krisztológiája könnyedén beilleszthető lenne a korban általános nézetek közé, igencsak könnyebb dolgunk lenne. Mind a mai napig nem végeztek olyan kutatást, mely Bogáti és a kortárs heterodoxia teológusainak nézeteit alaposabban egybe vetette volna.¹¹

Az az akrosztichonokból is világosan látszik, hogy vagy a versfők és a terjedelem okozta kényszer együttese, vagy valamilyen sajátos teológiai megfontolás fogta össze a szövegeket. A helyzetet az is bonyolítja, hogy a 93. zsoltár ISTENSI akrosztichonja meglehetősen furcsa. Ha csak Isten, akkor triviálisan hat, összeolvasva a két vakbetűnek látszó karakterrel pedig értelmetlen. Lássuk, hogyan értelmezték a források másolói.

91. zsoltár

Gilicze–Szabó		
Gilicze MEK	HADISTENRÉMAGADSzE	Ø
Jancsó-kódex	HADISTENREMAGADSE	Had Istenre magad szent
Péchi Simon-ék.	HADISTENREMAGADZE	Had Istenre magad szent
Mátéfi János kódexe	HADISTENREMAGADS	Had Istenre magad szent
Kövendi János-ék.	HADISTENREMAGADSE	Hadd Istenre magad szent
Magyari Péter-kódex	HADISTENREMAGADZE	Had Istenre magad Sz.
Abasfalvi zsoltárkönyv	HADISTENREMAGADSE	Has Istenre magad szent

92. zsoltár

Gilicze–Szabó	<u>NT</u> SOMBATIDOLOG <u>S</u>	Szombati dolog
Gilicze MEK	NTS <u>z</u> ÓMBATÍDOLOG	Ø
Jancsó-kódex	NTSOMBATJDOLOG <u>S</u>	nt Zombati dolog
Péchi Simon-ék.	NTSOMBATJDOLOG <u>S</u>	Szombati dolog
Mátéfi János kódexe	NTSOMBATIDOLOG <u>S</u>	Szombati dologról
Kövendi János-ék.	NTSOMBATIDOLOG <u>S</u>	Szombati dolog
Magyari Péter-kódex	NTSOMBATIDOLOG <u>S</u>	Zombati dolog
Abasfalvi zsoltárkönyv	NTSOMBATJDOLOG <u>S</u>	N. T. Szombati dolog

93. zsoltár

Gilicze–Szabó		
Gilicze MEK	ISTEN <u>SJ</u>	Ø
Jancsó-kódex	ISTENSJ	Isten
Péchi Simon-ék.	STENSI	Isten
Mátéfi János kódexe	ISTENSI	Ø
Kövendi János-ék.	ISTENSI	Isten
Magyari Péter-kódex	ISTENSJ	Isten
Abasfalvi zsoltárkönyv	ISTENSJ	Isten S L

94. zsoltár

Gilicze–Szabó		
Gilicze MEK	HAMÍSBIRAKSAULÍTAKÚRA	Ø
Jancsó-kódex	HAMISBIRAKSAULITAKURA	Hamis bírák sauliták urak

¹¹ DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazakas Miklós Messiás képzetéhez*, ItK, 1977, 355–362.

Péchi Simon-ék. Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék. Magyari Péter-kódex Abasfalvi zsoltárkönyv	HAMISBIRAKSAULITAKURA HAMISBIRAKSAULITAKURA HAMISBIRAKSAULITAKURA HAMISBIRAKSAULITAKURA HAMISBIRAKSAWIITAKURA	Hamis birak saulitak urak Hamis bírák Sauliták urak Hamis bírák Sauliták urak Hamis bírák Sauliták urak Hamis bírák saulitak urak
95. zsoltár		
Gilicze–Szabó Gilicze MEK Jancsó-kódex	KISTÉNAZÚR KISTENASUR	Ø 95 ad C. Isten az Úr ⁹⁶ es király ⁹⁷ az balvanyozo A ⁹⁸ maleken es Ammon ⁹⁹ nemzeten lad ¹⁰⁰ ajabol XCV ad C Isten az Vr es kiraly az baluanozo Amaleken Ammon nem- zeten ladaiaibol K Isten az ur Isten az VR es király XCV ad C Isten az Vr ⁹⁶ es kiraly az baluanozo ⁹⁸ Amaleken Ammon n ⁹⁹ emzeten ¹⁰⁰ ladaiaibol Isten az Ur ⁹⁶ es Kiraly ⁹⁷ az balvanyozo ⁹⁸ Amaleken ⁹⁹ Ammon ⁹⁸ Nemzeten ladjájából ¹⁰⁰
Péchi Simon-ék.	KISTENASUR	
Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék. Magyari Péter-kódex	KISTENASUR KISTENASUR	
Abasfalvi zsoltárkönyv	ISTENASUR	
96. zsoltár		
Gilicze–Szabó Gilicze MEK Jancsó-kódex Péchi Simon-ék. Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék. Magyari Péter-kódex Abasfalvi zsoltárkönyv	ESKIRALI ESKIRALI ESKIRALI EASKIRALI ESKIRALI ESKIRALI ESKIRALI	Ø Es király Ez kiraly
97. zsoltár		
Gilicze–Szabó Gilicze MEK Jancsó-kódex Péchi Simon-ék. Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék. Magyari Péter-kódex Abasfalvi zsoltárkönyv	AZBALVANJOSOA AZBALVANJÓzÓA AZBALVANIOZOA AZBALVANIOZOA ASBALVANIOSOA ASBALVANIOSOA AZBALVANIOZOA AZBALVANJOZO <u>A</u>	Az bálványozó Ø Az balavaniozo Az balvanyozó Az baluanyozo
98. zsoltár		
Gilicze–Szabó Gilicze MEK Jancsó-kódex Péchi Simon-ék. Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék. Magyari Péter-kódex Abasfalvi zsoltárkönyv	MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN MALEKENESAMMONN	[A]maleken és Ammon Ø Ø Ø
99. zsoltár		
Gilicze–Szabó Gilicze MEK Jancsó-kódex Péchi Simon-ék. Mátéfi János kódexe Kövendi János-ék.	EMZETENLÁD EMZETENLAD EMZETENLAD EMZETENLAD EMZETENLAD	Ø Ø Ø

Magyari Péter-kódex	EMZETENLAD
Abasfalvi zsoltárkönyv	EMZETENLAD

100. zsoltár

Gilicze–Szabó	AJABOLMI	[Lád]ájából
Gilicze MEK	AJABOLMI	Ø
Jancsó-kódex	AJABOLMI	
Péchi Simon-ék.	AJABOLMI	
Mátéfi János kódexe	AIABOLMI	Ø
Kövendi János-ék.	AJABOLMI	Ø
Magyari Péter-kódex	AIABOLMI	
Abasfalvi zsoltárkönyv	AIABOLMI	

A képlet meglehetősen vegyes. Akadnak olyan másolók (Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv, Magyari Péter-kódex, Abasfalvi zsoltárkönyv), akik felismerik bizonyos versek összetartozását, és egy argumentumban foglalják össze az akrosztichonok tartalmát; vannak olyanok, akik egyenként igyekeznek megérteni az egyes akrosztichonszövegeket (Mátéfi János kódexe, Kövendi János énekeskönyv), és amikor látszólagos értelmetlenségbe botlanak, egyszerűen elhagyják az argumentumot. Ebből azon felül, hogy idegen volt számukra ez az összevonási eljárás, az is következik, hogy az általuk másolt forrás *nem tartalmazott* argumentumot, következésképp e két kötet másolója az argumentumfeliratokat az akrosztichonból olvasva vonta el. Az is szembeötlő, hogy a Jancsó-kódex és az Abasfalvi-zsoltárkönyv másolója is olvas akrosztichon-szöveget, hiszen a 92. zsoltár argumentumát az értelmetlen NT betűkapcsolattal kezdik, noha az még bizonyosan az előző akrosztichon „szent” szavának a vége. A 93. zsoltár esetében a kontinuitás viszont – a források alapján állítható, hogy – megszakad, a SI bizonyosan vakbetűnek minősíthető. Akárhogy is: összekapcsolódó blokkok kerülnek egymás mellé.

Mivel több azonban a másolók többsége által is jelölt tömb együtt, mint darabjainak pusztá összege? Mit jelent a *Hamis bírák, sauliták, urak Isten az Úr és király Amaleken és Ammon nemzetén ládájából* argumentum?

A 94. zsoltár, mely az argumentum megszólító részét adja, az igaztalan bírákhoz, a saulitákhoz (NB itt: a Dávidot üldöző Saulhoz hasonlóakhoz) és a világi urakhoz szól – a zsoltár szövege pedig a bosszúálló Istent invokálja, azt, aki a bűnösöket vízőzönnel pusztította el. Bogáti értelmezése azonban túlmutat a Biblia kijelölte általános kontextuson – a panaszcím Dávid szájából hangzik, („A Saul pártiról Dávid így könyörge,”) annak a Dávidnak szájából, aki megpróbáltatásokat szenved el Saultól – az történik tehát, hogy az ószövetségi kontextusba ágyazott zsoltárszöveg annak konkrét jelenideje miatt példává válik, vagyis úgy fog a zsoltárparafrázis saját (mindenkori) jelenére vonatkozni, amiképpen konkrétan Dávid történetének jelen idejében szól. Az argumentumba/akrosztichonba kerülő „urak” és „hamis bírák”

kifejezés ezt a példázatoságot segíti elő. Az argumentum megszólító részének panasza ezek után Isten dicsőítésével folytatódik a következő két zsoltár szövegében. A dicsőítés a győztes, pogányokat leigázó Istenre vonatkozik. A 97. zsoltár a bálványozókhoz szól, de úgy, hogy e zsoltár akrosztichonja kiegészül a következőével: a bálványozó konkretizálódik Amalek és Ammon népében. Ammon és Amalek szereplése miatt a zsoltárok között lévő kapcsolat nem pusztán Isten Úrként és királyként való dicséretében található meg. A 95. zsoltár záróstrófája a szöveg kontextusát Rabbat megvételebe határozza meg („Rabbat várost mikor megvevé, /Ammon-pogányt Dávid megveré,/ koronát feltevé”) (1Krón 20,1–3) az ott leigázott ammoniták említődnek bálványozóként később. De nemcsak ők. Az Amalekitákat nem Dávid, hanem Mózes és Áron győzték le, Isten hathatós segítségével (2Móz 17; magyar nyelvű kortárs históriás énekben: Dézsi András, *Mózes és Józsué hadáról az Amálek ellen* RMKT 16/5 50–57.). E győzelem után készült el ez a frigyláda, melynek kerubjai között lakott az Isten („4 Mózs. 7,89 Mikor pedig bemegy vala Mózes a gyülekezet sátorába, hogy szóljon ő vele, hallja vala annak szavát, a ki szól vala vele a fedél felől, amely van a bizonyság ládáján, a két Kérub közül; és szól vala vele.”). Az istentelen amalekiták legyőzésének megemlézése miatt jön létre a közvetlen kapcsolat a 99. zsoltár első strófája (Károlyi prózájában: Zsolt. 99,1 Az Úr uralkodik, reszkessenek a népek; Kérubokon ül, remegjen a föld!) és a korábbi zsoltárok között. Isten hajlékának említése is ószövetségi hagyományon alapul.

Mindezek után – noha a források közvetlenül nem indokolják – hajlanék arra, hogy a 101. zsoltár „Fejedelem tisztí” akrosztichonját is hozzáolvassam a fentiekhez. Mózes és főképp Dávid győzelme a bálványozókon Isten hatalmával történt – az istentelen latrok városból való kisöprése példát szolgáltat mindenkori istenes fejedelemnek és serkentheti magukat az istentelen latrokat.

Bogáti zsoltárakrosztichonjainak vizsgálata – még ha mégoly elnagyolt és kezdeti stádiumában lévő is – arra bizonyosan hasznos, hogy az akrosztichon-olvasás esetlegességét hangsúlyozza, ezáltal folyamatos kétkedésre szólítson az akrosztichonokból kinyerhető információkat illetően.

A jövőben – az új RPHA 17 elkészültével – nyilvánvalóan lehetőség nyílik majd arra is, hogy statisztikai vizsgálatok számára alkalmassá tett versanyagon lehessen pontosabban vizsgálni az akrosztichonok terjedelmét, működését. Választ remélek például olyan kérdések megoldására, hogy az akrosztichonok végén gyakran szereplő H betűk az akrosztichon részei-e, vagy csak az ingatag helyesírás miatt szeretjük annak gondolni.

Hetedik fejezet
Gyülekezeti ének és egyéni lírai hang
– [Szegedi] Gergely példái –

A 16. századi költészet értelmezése, értékelése a mai napig túlnyomórészt olyan művek elemzésével zajlik, melyek az értelmezői figyelmet elsősorban atipicitásukkal érdemelték ki. Ilyen – bevallatlan atipicitásból – születnek olyan „pályaképek”, mint például Tinódié, a „lantosé”, aki – a korábbiakban láttuk – úgy vált egy műfaj (históriás ének) tipikus képviselőjévé, hogy ránk maradt műveinek csak töredéke emlékeztet e műfaj egyéb 16. századi darabjaira. A másik tárgy, melyet az értelmezői figyelem különösen kedvel, egyes életművek különösségének, egyediségének, elsőségének hangsúlyozása, például Balassi Bálint költő hagyatéka, mely esetében a szerelmes versek kapcsán kétségtelennek látszik az ismert anyaghoz (a kontrollanyag hiányához) viszonyított különbség, de istenes énekei esetében korántsem.

E szemlélet, még ha szemben is áll az alábbiakkal, alapvetően nem kifogásolható. A fenti passzusból kisejtlő elmarasztalás azonban korántsem e vélekedésekre magukra, hanem e vélekedések kizárólagosságára vonatkozik. Fontosnak gondolom, hogy a mellőzött verstőmeggel szemben megmérjük ezeket a kiemelkedő szövegeket – sőt fontosnak gondolom, hogy egyáltalán szó kerüljön e mellőzött verstőmegről, ha máshogy nem, hát emezek kapcsán.

Kíváncsi volna – pontosabban fogalmazva az volna kíváncsi –, ha komótosan végig lehetne elemezni a 16. század gyülekezetiének-hagyatékát, akkor talán megszűnne az a fajta érdektelenség, mellyel most erre szokás tekinteni. Ez az anyag tudniillik – és ez az e helyütt el nem végezhető átfogó elemzés hiányában is belátható – költészeti értelemben normatív. A most következő néhány példa nem igen ígérhet többet, mint azt, hogy segít belátni, hogy ez az elemzetlen anyag szóra bírható, sőt könnyen beszédessé tehető. Példák következnek tehát arra, hogy e vaskos korpusz jövőbeni megfaggyatása után miképpen leszünk kénytelenek más szemmel tekinteni az ismereteink szerint bizonyosan nagyobb, de talán az elemzések tükrében egyediségüket máshol megvillantó életművekre.

a.) Kecskeméti Vég Mihály és Szegedi Gergely

Számos olyan költőt tart számon irodalomtörténet-írásunk, akiknek költő volta a végletekig kétséges. Az a gyakorlat emelte e valaha élt személyeket esetenként egészen ügyes poétává, hogy nevüket akrosztichonok is megőrizték. Bizonyos esetekben az akrosztichonos attribúciókat később cáfolta a tudomány, általában új adatok vagy új források előkerülése nyomán. De még csak versfőkben említett, sosem élt költőket is ismerhettünk, gondoljunk

Assabai Sebestyénre, aki, mint később kiderült, azonos Tinódival, csak ki kellett egészíteni a furcsa nevet tartalmazó csonka akrosztichont: SEBESTIENDE(AK)ASSABA. Hasonlóképp került vissza Mágócsy Gáspár az „irodalompártoló” főurak sorába a költőfőurak közül, akit mindaddig a 34. zsoltár szerzőjének gondoltak, míg az 1569-es Szegedi Gergely szerkesztésében? megjelent énekeskönyvben nem vették észre felette a furcsa tipográfiájú: G. SZ. Szegedi Gergely-szignót. Mágócsy megszűnt tehát zsoltárfordító lenni – ahogy több vélt szerzőről is kiderült, hogy aligha foglalkoztak versírással.

Mágócsy esete a költészettel azonban igencsak meggondolkodtató, ugyanis túlon túl testreszabott szöveg parafrázálásával hozták hírbe. Mágócsy 1562-ben török fogságba esett, s magas váltságdíj fejében engedték szabadon. Az a zsoltár, mely nevét szerepelteti versfejeiben, éppen arról szól, hogy Dávid Saul fogságából magát örültnek tetteve szabadul meg. Varjas Béla egyenesen azt valószínűsíti, hogy Mágócsy esetében is valami hasonló játszhatott közre: „Mágócsy szabadulásában szintén komoly szerepe lehetett valamiféle idegbaj szimulálásának”.¹ E feltevés – legyen bár bármilyen tetszetős is – annyiban biztosan kritikára szorul, hogy minden alapot a versszövegből vesz, semmifajta külső érvet nem használ.

Lássuk a verset, mely költőség hírébe keverte Mágócsyt!

¹ Szegedi akrosztichonos zsoltárajánlásiról lásd: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz ...i. m.*, 278–285.

XXXIII. PSALMUS.

Benedicam Dominum omni tempore.
Nótája : *Nagy bánatban Dávid mikor
vala.*

Mikoron Dávid Saul előtt futna,
Akhis királyhoz bészaladott volna,
Király szolgálai megesmerték volna,
Megmondák királynak, hogy Dávid volna.

5 Akkor Dávid megijede szívében,
Elváltoztatá orcáját féltében,
Isten hatalma nem juthat eszébe,
Gyarlóságát mutatá ijedtében.

Gyermek módra bolondoskodik vala.
10 Kezével ő az falra kapdos vala,
Nyála szakálán mind aláfut vala,
Hogy bolondsággal magát eltitkolja.

Oly igen király ezt látván haragvék,
Hogy az bolondot eleiben vívék ;
15 Király hagyá, hogy előle elúznék,
Mert ő bolond nélkül nem szűkölködnék.

Csudaképen Isten megszabadítá,
Noha egy kevésbé magának hagyá,
Erejében megpróbálni akará,
20 Ilyen hálaadásra őt indítá.

Irgalmas Isten örökké dicsérlek,
Soha eszemből téged ki nem vetlek,
Könyörgéssel, hálaadással tisztellek,
Ótalmazó Istenemnek esmérlek.

25 Gyakorta sok gondom volt életemben.
Szüntelen forgottam nagy sok ügyekben ;
De oly igen bízom segítségemben,
Soha tebenned nem estem kétségben.

Az én hitemet akkoron próbáltad,
30 Az fogságot mikor reám bocsáttad,
Az fogyatkozást bennem megmutattad,
Hogy könyörgésre lelkemet indítsad.

Soha kétségbe nem estem magamban,
Noha felette rettegtem magamban,
35 Elhittem, hogy vélem vagy fogságomban,
Kit most látok megszabadulásomban.

Parancsolsz ottan az te angyalidnak,
Híveid környül hogy táborát járjanak,
Ellenségtől hogy megóttalmazzanak,
40 Szabadulásra utat mutassanak.

Az oroszánok hamarébb éheznek,
Sok kegyetlen fejedelmek elvesznek,
Az míg az hívek megszűkölködnének,
Vagy csak míg igenis megéheznének.

45 Reménsége kinek Istenben lészen,
Semmi rettegése annak nem lészen,
Csak egy csontja hétével is nem lészen,
Istennek reá oly nagy gondja lészen.

Vajha intésemet megfogadnátok,
50 Fiaim! ha engemet hallgatnátok
Fületeket én hozzám hajtánátok,
Az idvösség útát megtalálnátok.

Valaki kíván Istentől jó napot,
Egészséget avagy hosszú életet,
55 Hitéről tegyen ilyen bizonságot,
Mindenkor gyűljön az gonoszságot.

Ne gondoljon szívében álnokságot,
Ne beszéljen nyelvével hazugságot,
Ne hordozza szívében az haragot
60 Szeresse mindenkor az békességet.

Ne cselekedjék ő kegyetlenséget,
Meg ne nyomorítsa az szegénységet
Az törvényben ne végyen ajándékot,
Hogy el ne fordítsa az igazságot.

65 Szándéka mindenkoron jóra légyen,
Az Istennek tisztességére éljen,
Istenéhez hálaadatlan ne légyen,
Hogy nagy hamar veszedelme ne légyen.

Az igazakat az Isten megáldja,
70 Könyörgéseket igen meghallgatja,
Viszont az kegyetleneket utálja,
Minden híreket neveket elrontja.

Az Úristen szegények mellett vagyon,
Kiknek megkeseredett szívek vagyon,'
75 Sereg angyalival mellettek vagyon,
Még csak az csontjokra is gondja vagyon.

Az hitetlent haragjában megöli,
Minden erejét, hatalmát elveszi,
Az nevét is mindörökké elveszti.
80 Az bűn ellen haragját így jelenti.

Szent Dávid írta ezt a Zsoltárkönyben,
Harmincznegyedik szép dicséretiben,
Vígasztalásért szerzek ezt versekben,
Ezer ötszáz hatvannégy esztendőben.

A zsoltár kontextusát Sámuel első könyvének 21,11–21,16² versei adják. Szegedi többé-kevésbé követi a zsoltár eredeti szövegét, szembeötlő azonban, hogy minden olyan vers fordításától eltekint, amely buzdítást, imádásra, imádságra serkentést tartalmaz³ – a vers szövegében csak egyvalaki beszél felszólítólag, maga az Isten (49–52. sor). Az, hogy kimaradnak a buzdító részek, első pillantásra nem tűnik jelentősnek, azonban ha meggondoljuk, hogy ezzel a zsoltárfordítás inkább az alkalmi vers és nem a gyülekezeti ének felé közelít, már jelentékenyvé teszi. Az elhagyások tehát legegyszerűbben azzal magyarázhatók, hogy Szegedi első sorban Mágócsy számára készítette a szöveget, és aligha annak személyes ájtatosságát kívánta vele elősegíteni. Azzal, hogy Dávid példáját (tanítását, imádságát) Mágócsy szájába adja, óhatatlanul Mágócsyt is példaként állítja – ebben pedig látnunk kell a patronált patrónus felé megmutatkozó háláját: végtelen finoman dicséri az akrosztichonban szerepeltett főurat. Az már csak hab a tortán, hogy a szöveg gyülekezeti énekek között marad fent, dacára annak, hogy Dávid zsoltárának serkengetései hiányoznak belőle. A Mágócsy szájába adott szövegben, a példaként álló új beszélő, a zsoltár általa nem megismételt felszólításainak épp a zsoltárszöveg eléneklésével tesz eleget.

Jelen gondolatmenet szempontjából azonban nem e vers alkalmi jellege fontos elsősorban, hanem annak a jelenségnek hangsúlyozása, hogy Szegedi Gergely Mágócsy esetében is

² 1Sám. 21,11 Dávid még azon a napon elindult, elmenekült Saul elől, és Ákishoz, Gát királyához ment. 1Sám. 21,12 Ákisnak ezt mondták udvari emberei: Hiszen ez Dávid, az ország királya! Róla énekeltek a körtáncban: Megölt Saul ezer embert Dávid meg tízezer embert. 1Sám. 21,13 Amikor Dávidnak tudomására jutott ez a beszéd, félni kezdett nagyon Ákistól, Gát királyától. 1Sám. 21,14 És félkegyelműnek tette magát előttük, eszelősként viselkedett köztük, firkált az ajtószárnyakra, nyálát pedig a szakállára csurgatta. 1Sám. 21,15 Akkor ezt mondta Ákis az udvari embereknek: Hát nem látjátok, hogy ez az ember bolond? Minek hoztátok ide? 1Sám. 21,16 Nincs itt elég bolond, idehoztátok még ezt is, hogy a bolondját járja előttem? Egy ilyen kerüljön a házába?

³ A zsoltár Károlyi fordította szövegében aláhúzással jelöltem azokat a verseket, melyek nem kerülnek bele a tárgyalt parafrázisba.

34. zsoltár Az Istenben bízók örvendezése, kötelességei. **Zsolt. 34,1** Dávidé, mikor elváltoztatta értelmét Abimélek előtt, és mikor ez elűzte őt és elment. **Zsolt. 34,2** Áldom az Urat minden időben, dicsérete mindig ajkamon van! **Zsolt. 34,3** Dicsekedik lelkem az Úrban; s hallják ezt a szegények és örülnek. **Zsolt. 34,4** Dicsőítsétek velem az Urat, és magasztaljuk együtt az ő nevét! **Zsolt. 34,5** Megkerestem az Urat és meghallgatott engem, és minden félelmemből kimentett engem. **Zsolt. 34,6** A kik ő reá néznek, azok felvidulnak, és arcuk meg nem pirul. **Zsolt. 34,7** Ez a szegény kiáltott, és az Úr meghallgatta, és minden bajából kimentette őt. **Zsolt. 34,8** Az Úr angyala tábor jár az őt félők körül és kiszabadítja őket. **Zsolt. 34,9** Éreztétek és lássátok meg, hogy jó az Úr! Boldog az az ember, a ki ő benne bízik. **Zsolt. 34,10** Féltétek az Urat, ti szentjei! Mert a kik őt félik, nincs fogvatkozásuk. **Zsolt. 34,11** Az oroszlánok szűkölködnek, éheznek; de a kik az Urat keresik, semmi jót sem nélkülöznek. **Zsolt. 34,12** Jöjjetek fiaim, hallgassatok rám, megtanítlak titeket az Úr félelmére! **Zsolt. 34,13** Ki az az ember, a kinek tetszik az élet, és szeret napokat, hogy jót láthasson? **Zsolt. 34,14** Tartóztasd meg nyelvedet a gonosztól, és ajkadat a csalárd beszédétől. **Zsolt. 34,15** Kerüld a rosszat és cselekedjél jót; keresd a békességet és kövesd azt. **Zsolt. 34,16** Az Úr szeméi az igazakon vannak, és az ő fülei azoknak kiáltásán; **Zsolt. 34,17** Az Úr orczája pedig a gonosztevőkön van, hogy kiirtsa, emlékezetüket a földről. **Zsolt. 34,18** Ha igazak kiáltnak, az Úr meghallgatja, és minden bajukból kimenti őket. **Zsolt. 34,19** Közel van az Úr a megtört szívűekhez, és megsegíti a sebhedt lelkeket. **Zsolt. 34,20** Sok baja van az igaznak, de valamennyiből kimenti az Úr. **Zsolt. 34,21** Megörzi minden csontját, egy sem töretik meg azokból. **Zsolt. 34,22** A gonoszt gonoszság öli meg, és meglakolnak, a kik gyűlölik az igazat. **Zsolt. 34,23** Az Úr kimenti az ő szolgálai lelkét, és senki meg nem lakol, a ki ő benne bízik.

és más esetben is megszólítottjának nevét írja az akrosztichonba, és csak az 1569-es debreceni énekeskönyv monogramjai egyértelműsítik, hogy voltaképp ki is a szerző. Így van ez a Pap Benedek (112. zsoltár) nevére írt vers esetében is, és Szegedi Lőrincsel (7. zsoltár) és Németi Ferencsel (74. zsoltár) is.

A Németi Ferenc nevét versfejeiben tartalmazó 71. zsoltárhoz készített parafrázis szintén célzott ajánlás: Németit a pártütés és a fiú (esetében sógor) által való üldöztetés köti szoros életrajzi szálakkal a vershez. Szegedi Lőrinc esete bonyolultabb és bizonytalanabb, ott mintha a nevére írt zsoltár lehetne esetleg életrajzi adalék, ahogy Varjas sejteni enged. ⁴ A 112. zsoltár Szegedi-féle átdolgozása ugyanis a tekintetben nagyon hasonlít a Mágócsy nevét tartalmazó 34. zsoltár parafrázisára, hogy itt is a monogram egyértelműsíti a szerzőt, szemben az akrosztichon sugallta lehetőséggel. Ez esetben még izgalmasabb a helyzet, annyiban mindenféleképp, hogy Pap Benedeket zsoltárfordítóként is ismerjük, s nem is akármilyen parafrázis(oka)t tulajdonítunk neki. ⁵

Az, hogy Pap Benedek zsoltárszerző, csak olyan akrosztichonokból tudható, melyek ingatagságát az előbb világosan láttuk. Nézetem szerint valószínűbb az az elgondolás, hogy Pap Benedek akár több neki ajánlott zsoltárt kapott Szegeditől, mintsem az, hogy módos többszörként üres óráit – mellesleg igen színvonalas – zsoltárparafrázisok készítésével ültette volna el, vagy költői ambíciói lettek volna. Amint a bizonyosan Szegedi szerezte 112. zsoltár Pap Benedek életéhez köthető, úgy az akrosztichon alapján Pap Benedeknek tulajdonított vers(ek) (Bánja az Úristen..., ⁶ Bánat miatt mi szívünk meg hervadott...) is. Miért nem *engedhető meg*, hogy emez(ek) esetében is Szegedi Gergely a szerző? Nézetem szerint megengedhető, még abban az esetben is, ha nem kerül mellé Szegedi Gergely monogramos szignója. Sőt még abban az esetben is, ha nem pont ugyanazok a kiadások a vers(ek) forrásai, mint a bizonyosan Szegedi szerezte versek esetében. A Pap Benedekkel kapcsolatba hozott versek ugyanis kizárólag a Bornemisza szerkesztésében 1582-ben megjelent *Énekek három rendbe* című kötetben maradtak ránk. Anélkül, hogy ezúttal kitérnék azokra a bonyolult és sokszor csak feltételezéseket lehetővé tehető problémára, mely a gyülekezeti énekeskönyvek kapcsolatait érinti,

⁴ VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 281–282.

⁵ „Pap Benedek nevével már Szegedi Gergely egyik zsoltárfordításának a versfőiben találkoztunk. Ennek a magyar zsoltárnak is az volt a sorsa, a mi többnek is, hogy a versfőkből kiolvasott nevet a szerzőének véltük. Szegedi nevének, az általa emendált 1569-dik évi Én. könyvben, szerzeményei felett álló kezdő betűi arra a zsoltárra nézve kétségtelenné teszik, hogy az Pap Benedek nevére, de nem általa szereztetett. S mivel ez a körülmény arról is tanúskodik, hogy a két énekszerző egy időben s mindenestre jó viszonyban is élt egymással: szerzeményeiket egymás mellé helyeztük.” RMKT XVI/6. 375–376.

⁶ Varjas Béla A Bánja az Úristen... kezdetű verset világos érveléssel Szegedi Gergelynek perli csakúgy, mint a Szánja az Úristen... kezdetű korábban Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított szöveget. A meggyőző attribúció véleményem szerint kiterjeszthető a Bánat miatt meghervadott...-ra is.

könnyen elképzelhető, hogy Szegedi Gergely szövegek első esetben (pontosabban általunk elsőnek tekinthető esetben) bőven Szegedi Gergely halála után jelenjenek meg nyomtatásban. Sőt: éppenséggel ezek a leggyanúsabb esetek.

Nem is Szegedi halála a legfontosabb körülmény, hanem az, hogy azok a kiadások, melyek Szegedi személyével nem hozhatók kapcsolatba, semmilyen formában nem jelölhetik, hogy az akrosztichon nem szerzőre vonatkozik. Az 1569-es debreceni énekeskönyv – címlapja szerint – Szegedi Gergely szerkesztménye. Hogy pontosan mi köze volt hozzá az addigra vélhetően évek óta halott Szegedinek, pontosan nem tudjuk.⁷ Bármilyen is volt, annak olyan kellett lennie, amely *megemlíkendő*. A G. SZ. monogramos szignó tehát kvázi-szerzői, így felülírja az akrosztichonból származó attribúciót. Azok a szövegek, melyek valamilyen oknál fogva kimaradtak az 1569-es kiadásból, nem tartalmazhatnak ilyen, pontosabb attribuálásra lehetőséget adó jelet.

Vagyis mindazon zsoltárparafrázisok esetében bizonytalannak kell tekintenünk az akrosztichon alapú szerzőmeghatározást, melyek nagyjából Szegedi működésének idejében keletkezettek, vagy e környékre datálják magukat, akrosztichonosak, akrosztichonjuk olyan neveket tartalmaz, melyek gazdáit csak e darabok miatt tekintjük versszerzőnek, valamiféleképpen kapcsolatba kerülhettek Szegedi Gergellyel és legfőképp: nem szerepelnek az 1569-es debreceni énekeskönyvben.

Pap Benedek alighanem épp ilyen verseket nem írt. Németi Ferenc esete egészen más: a neki tulajdonított szövegeknek verselése nyilvánvalóan eltér Szegediétől, és három költeménye szerepel a problematikus énekeskönyvben. A neki tulajdonított szövegek tehát bizonyosan az ő versei.

De például Kecskeméti Vég Mihály, ez az egyverses szerző a fentiek tükrében korántsem biztos szerzője az igencsak ügyesen parafrázált 55. zsoltárnak. Kecskeméti Vég Mihályról roppant kevés információnk van. Szerepel egy ilyen név a krakkói egyetem 1525-ös tanulóinak névsorában és egy Vég Mihály nevű főbíró is ismerünk, akinek házánál megállapodás született a kecskeméti templom használatáról. A neki tulajdonított 55. zsoltár parafrázisa legkorábban 1602-es Újfalvi Imre szerkesztette református énekeskönyvben szerepel. Emellett a kritikai kiadásban nem szerepeltetett *Boroszlói kézirat* (Stoll 7.) egy olyan változatát közli (éppenséggel az 1569-es debreceni énekeskönyv függelékéként), mely 1564-re datálja a szö-

⁷ Az énekeskönyv és Szegedi kapcsolatáról: *Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*, s. a. r., kistan. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893. VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 74(1970) 129–151. FEKETE, ... *vyonnan oregbitetek...* i. m., 247–270.

veget. Némiképp későbbre, mint ahová az RMKT helyezi. Olyan időpontra mindenesetre, amikor Szegedi Gergely még életben van. Akár Szegedi Gergely is szerezhette ezt a verset.

Mielőtt alaposabban megvizsgálnánk a kérdést, szeretném leszögezni, hogy messze nem akarom mindenáron Szegedi Gergelynek perelni ezt a zsoltárváltozatot, annyi azonban bevalottan szándékom, hogy elbizonytalanítsak egy régóta kétségtelennek vélt attribúciót. Elsősorban nem azért, mert problémám lenne azzal, hogy Kecskeméti Vég Mihály néven számon tartunk egy régi magyar költőt – akár számon is tarthatunk; sokkal inkább azért, mert nem *fültétlenül* kellene így tennünk. Legalább ilyen valószínű szerző állítható ugyanis a szöveg mögé.

A fentebbi kritériumok ugyanis tökéletesen illenek az esetre. Egyetlen vitatható pontja van, tudniillik semminemű kapcsolatot nem tudunk igazolni Kecskeméti Vég Mihály és Szegedi Gergely között. Ez azonban azért nem szab gátat a további gondolkodásnak, mert Kecskeméti esetében történetesen senkivel nem tudunk kapcsolatot igazolni, lévén gyakorlatilag semmit nem tudunk róla és Szegedi Gergely esetében sem szenvedünk zavaró adatbőségtől.

Lássuk azt a keveset, amink ez esetben van: a probléma és a probléma lehetséges megoldása ugyanis ez esetben maga a versszöveg.

LV. PSALMUS.

Exaudi Deus orationem meam.

Mikoron Dávid nagy búsultában,
Baráti miatt volna bánatban,
Panaszolkodván nagy haragjában,
Ilyen könyörgést kezdte ő magában.

- 5 Istenem uram, kérlek tégedet,
Fordítsad reám szent szemeidet,
Nagy szükségemben ne hagyj engemet,
Mert megemészti nagy bánat szívemet.

- 10 Csak rívk-sívk nagy-nyavalyámban,
Elfogyatkoztam gondolatimban,
Megkeseredtem nagy búsultomban,
Ellenségemre való haragomban.

- 15 Hogyha énnékem szárnyam lett volna
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.

- 20 Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel bujdosnom:
Hogynemmint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szólanom.

Éjjel és nappal azon forgódnak

Engem mi módon megfoghassanak,
Beszédem miatt vádolhassanak,
Hogy fogságomon ők vigadhassanak.

- 25 Látod jól Uram álnok szíveket,
Csak szemben való szép beszédeket,
De zabolázd meg az ő nyelvöket,
Ne tapodják le híremet nevemet.

- 30 Ugyan szememmel jól látom őket,
En reám való gyűlölségeket,
Fülemmel hallom káromlásokat,
Igazság ellen feltámadásokat.

- 35 Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal,
Elhíresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható nincsen álnoksággal.

- 40 Gyakorta köztök gyűlések vágnak,
Özvegyek, árvák nagy bosszút válnak,
Isten szavával ők nem gondolnak,
Mert jószágokban felfúvalkodtanak.

Keserűségem ennyi nem volna,
Ha ellenségtől nyavalyám volna,
Bizony könnyebben szenvedtem volna,
Magamat attul megóhattam volna.

45 En barátomnak az kit vélek volt,
Nagy nyájasságom kivel együtt volt,
Jó hírem nevem, tisztességem volt,
Fő ellenségem most látom hogy az volt.

Csuda szerelmét én hozzám láttam,
50 Kivel sokáig mind együtt laktam,
Az istent véle együtt szolgáltam,
Ily álnokságát soha nem gondoltam.

Keserű halál szálljon fejére,
Ellenségemnek ítéletére,
55 Álnokságának büntetésére,
Hitetlenségnek kijelentésére.

Én pedig uram hozzád kiáltok,
Reggel és délbe, estve könyörgök,
Meggzabadulást tetőled várok,
60 Az ellenségtől mert igen félek.

Megszegték ezek esküvéseket,
Régen elhagyták az ő hűtőket,
Nem hiszem immár egy beszédekét,
Mert megpróbáltam hitetlenségeket.

65 Ezeknek szájok zsírosb az vajnál,
Síkossb ajakok az faolajnál,

Élesb az nyelvek az éles kardnál,
Szájokban nincsen egyéb álnokságnál.

Te azért lelkem gondolatodat
70 Istenben vessed bizodalmodat,
Rólad elveszi minden terhedet,
És meghallgatja te könyörgésedet.

Igaz vagy uram Ítéletedben,
Az vérszopókat ő idejékben
75 Te meg nem áldod szerencséjében,
Hosszú életek nem léssen ez földön.

Az igazakat te mind megtartod,
Az kegyeseket megoltalmazod,
Az szegényeket felmagasztalod,
80 Az kevélyeket alá hajigálsz.

Ha egy kevéssé megkeserítéd,
Az égő tűzben el-bétaszítod
Nagy hamarsággal onnét kivonszod,
Nagy tisztességre ismét felemeled.

85 Szent Dávid írta az zsoltárkönyvben,
Ötvenötödik dicsőíretiben.
Melyből az hívek keserűségben
Vígasztalásért szörzék így versekben.

A vers a szó legszorosabb értelmében parafrázis.⁸ A zsoltár eredeti szövegének beszélője a valaha volt barátok hamissága miatt szenved, az átirat ezzel szemben a barátoktól azt az elnyomást kénytelen elszenvedni, hogy nem szólhat igazat. Nem pusztán arról van szó tehát, hogy az ellenségek (ellenséggé lett barátok) istenkáromlók lennének, hanem arról is, hogy a beszélőt nem hagyják jól beszélni („igazságot nem hagynak szólanom” 6. str.), sőt, ha megkísérli, rátámadnak („beszédem miatt vádolhassanak” 7. str.). A magyar átirat – úgy tűnik – az eredeti zsoltár két helyét állítja fókuszba: azt, hogy hazugságot hárítanak rá (Zsolt. 55,4), illetve az egész szöveg kétségkívül legképzőbb részét: a vajsima száj és az olajszerű, mégis éles beszéd (Zsolt 55,22) kerül középpontba. A parafrázis a szó, nyelv, száj, beszéd szavak köré épül. A beszélő dacos, ám igaz hangját az álnokok hazug szava folyton elnyomja, elhalkítja és végeredményben magányossá teszi. A városban senki más nem igaz, csak a beszélő és a többi elesettek, a magától értetődően magányos özvegyek és árvák. Bizonyos értelemben a szerző azzal a kézenfekvő megoldással él, mellyel rajta kívül számos protestáns lírai szöveg: nyomatékka látja el azt a zsoltáros toposzt, mely szerint az aktuális beszélőnek nem fájhat annál semmi jobban, mint hogy környezete (régi ellenségei, őt most körülvevő idegenek, valaha volt barátai) Istent bántja.

⁸ PÉCZELY László, *Kecskeméti Vég Mihály, LV. psalmus = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 71–91.

E bántás sok esetben egyszerű istentagadással, istenkáromlással megy végbe, a panaszkodás (vádlás)⁹ arra a sérelemre, fájdalomra vonatkozik, melyet a hívő Isten káromlása miatt érez, Balassi 42. zsoltárában ugyanez: „Mond: Te számkivetett, nyavalyás megomlott, / Amaz reménletted Istened most holott? / Tőled immár régen talám elhasomlott, Hogy vagy ilyen romlott. // Mely szó csak meg nem öl nagy szégyenletembe, / Hogy kevély ellenség azt veti szemembe, / Kin elkeseredem, s ottan jut eszembe, Mint éltem helyembe.” vagy a későbbiekben részletesebben tárgyalandó Atya-himnuszban: „Ennek - úgymond - mely veszett állapotja, Lehetetlen, hogy senki szabadítsa.”. A szabadíthatatlanság feltételezése magában hitetlenség, sőt a legfőbb istenkáromlások egyike. Ezzel ugyanis az kerül valószínűsítésre, hogy az Isten nem mindenható, nem képes bármilyen hatalmas bűn megbocsátására. Káin esetében – a hétköznapi értelemmel némiképp szemben – testvérgyilkosságán túl akadt egy másik (nagyobb?) bűne is: istent káromolt, amikor elbűjt, letagadta bűnét és nem hitte, hogy vétke megbocsátható – azt hitte, halált érdemel. Istentől azonban büntetésben és megbocsátásban egyaránt részesült.¹⁰

Visszatérve az 55. zsoltárhoz: ebben saját szenvedései ehhez képest mellékesek, noha azok voltaképpen kontúrjukat épp ezáltal nyerik el; ha a hazug tömeg istenkáromlása mellett nem hagyja igazságot szólni azokat a keveseket, akik még megtennék, akkor az igaz beszéd hiánya, ha úgy tetszik: az egy igaz isten dicsőítésének elmaradása csak mélyíti a panaszló fájdalmat. Ez a motívum legalább annyira közhelye a (korai) zsoltárparafrázisoknak, mint a számkivetettség, üldözöttség vagy akár a doxológia.

Ezen a (topikus) motívumon felül azonban egyéb párhuzamot is kínál pl. Szegedi Gergely 10. zsoltárhoz írt parafrázisa.

⁹ A panaszról ld. SZILASI László, *Az ítélet sürgetése. A panasz retorikája: szemrehányás és bevádolás XVI. századi panasz-versekben = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., 2009, 417–426.

¹⁰ 1 Móz. 4,11 Most azért átkozott leszesz a földön, mely megnyitotta száját, és bevette öcséd véréte a te kezedből. 1 Móz. 4,12 Mikor azt míveléd, nem adja meg neked gyümölcseit, bujdosó és szökevény leszesz a földön. 1 Móz. 4,13 És mondá Káin az Úrnak: Nagyobb az én gonoszságom, hogysem bocsánatot érdemeljek. 1 Móz. 4,14 Ime kivetsz ma engem a föld színéről, és színed előtt elrejtezem, s bujdosó és szökevény leszek a földön, azért a ki rám talál, megöl engemet. 1 Móz. 4,15 És mondá neki az Úr: Korántsem lesz úgy; sőt a ki megöli Kaint, hétszerte büntetetik meg. És jelet tőn az Úr Káinra, hogy senki őt meg ne ölje, a ki rá talál.

X. PSALMUS.

Ut quid Domine recessisti longe etc.
Nótája : Bátran érted uram Isten kárt pállanék.

Tekénts reám Istenem nyavalyámban,
Légy gyámolom, segítségem gondomban,
Mert nem tudok mit tennem búsultomban.

5 Vájjon s mikor veted reám szemeidet,
Siralmimra ha fordítod füleidet ?
Nem tűrhetem sanyarú kezeidet.

Az ellenség fejemre törekedik,
Erejében, hatalmában bizakodik,
Sok türéssel én lelkem fogatkozik.

10 Dicsekedik, kérkodik kevélységben,
Soha nem jut Isten is ő eszébe,
Mert nem vallott semmi kárt életében.

Ebből vészen bizodalmat, bátorságot,
Nagy sokáig hogy eltűrsz gonoszságot,
15 Mert nem büntetsz hamar kegyetlenséget.

Fején vagyon áldomásod, segítséged,
En fejemre hogy üljön, te segélled,
Azért nem fél, mert soha nem bünteted.

Az ő szája teljes sok szidalomval.
20 Szíve lelke gerjedez álnoksággal,
Nem gondol ő semmit nagy haraggal.

Halálomra csikorgatja az ő fogát,
Al utakon titkon megvonta magát,
Hogy nyakamba kerítse ő hálóját.

25 Mint az farkas az juh után ólálkodik,
Bárány után az oroszlán sivalkodik :
Mindenkor csak utánam leselkedik.

Az gazdagság kevélységre készeríti,
30 Az ő lelkét kárhozattul nem félti,
Hogy Isten légy, azt soha ő nem hiszi.

Te erődöt, hatalmadot ő nem tudja,
Hogy irgalmas, igaz vagy, nem gondolja;
Minden dolgát csak szerencsének tartja.

35 Indulj azért én Istenem ótalmamra,
Ily későre tekénts reám árvadra,
Vigasztalj meg ennyi sok siralmamra.

Szent nevednek káromlását hogy tűrheted,
Kevélységét miérthogy nem bünteted ?
40 Tűrésseddel bűnében keményítéd.

Minden dolgomat jól hiszem hogy felróttad,
Nyavalyámat, siralmamot felírtad,
Az büntetést utóira hallasztottad.

Az bűn ellen mutasd meg haragodat,
45 Büntetéssel jelents igazságodat,
Hogy rettegjék mindenek hatalmadat.

Hogy az árvák, özvegyek Istene vagy,
Szükségemben szememvel hadd lássam meg,
Szabadulást azért most énnekem adj.

50 Ezt Úristen! én nem kérem bosszúságból,
Csak kívánom megtérését bűneiből,
Ne támadjon ellenem kevélységből.

Esmérje meg por, hamu, féreg voltát,
Soha többé el ne higgye ő magát;
55 De szolgálja alázatosan urát.

Az szent Dávid így tanít könyörögni,
Az szomorú szívét megvigasztalni,
Szokták tized zsoltárban énekeni.

A két zsoltárszöveg – és e tekintetben majdhogynem mellékes, hogy afféle fordításról van szó – struktúrájában, nyelvében és hangsúllyal ellátott motívumaiban enyhén szólva hasonló. És ezen felül is van itt valami, ami nagyon szorosra fűzi a két vers kapcsolátát. A krisztianizálás mikéntje. Az 55. zsoltár parafrázisa és ez a 10. zsoltárból készült átírat ugyanis egyformán menekül attól, hogy az ellenség fizikai megsemmisítésének kérése a szövegben érvényes maradjon. Mindkét átírat a lehető legegyszerűbb módszert választja: a szöveg legvégén egy kiegészítéssel kicsorbítják az átokszerű kérés végét (az 55. zsoltárban a túlon túl ószövetségi rész 53–56. sor, a 10. zsoltárban 44–46. sor; az enyhítés pedig az előbbi esetben 81–84. sor, az utóbbinál 50–55. sor). A módszer triviálisnak tűnik, és ez önmagában ok lehet a hasonlóságra, a látszat ellenére korántsem magától értetődő. Ha triviális gyakorlat lenne, akkor nem találnánk ellenpéldát. De találhatunk. Sztárai Mihály ugyanis szintén lefordítja a

10. zsoltárt, és ilyen értelemben nem krisztianizál. Rá egyébként is másfajta keresztyéniesítési eljárás jellemző: ha ilyenre adja a fejét, akkor fogalmilag teszi keresztyénnyé a szöveget: senki más nem szerepelteti zsoltárparafrázisban hozzá mérhető gyakorisággal Krisztust vagy az anyaszentegyházat. Az ő 10. zsoltárhoz készített átiratában azonban még ilyennel sem találkozunk.

15. Felséges Isten! törd meg immáron hitlennek jobb kezét,
Gonosz embernek te ne szenvedd el ő kegyetlenségét
Mert ha keresed, hamar elveszted, nem találod helyét.

16. Örökkévaló királyunk, urunk, csak te vagy minekünk,
Az hitlen népek földéről vesznek, kik rontóink nekünk,
Azok ellen légy te mi paizsunk, oltalmazónk nekünk.

[...]

18. Ittléteddel sok nyomorultat immár szabadítasz,
Ez földön való kegyetleneket ítéletre vonszasz,
Hogy senki többé ne röttegtessen, csak te ellent állasz.

Az ellenség valódi elpusztítását vagy legalábbis megbüntetését kéri a szöveg beszélője Istentől. Nyoma sincsen tehát olyasvalaminek, ami az ellenség, a rettegető viselkedésének megzabolázását kérné: Sztárai fizikai mivoltában kéri eltörlését (ezzel ellentétes eljárásról hamarosan lesz szó a *Balassi Bálint és Szegedi Gergely* alfejezetben).

Az 55. zsoltár parafrázisában és Szegedi Gergely 10. zsoltárhoz készített átiratában tapasztalható eljárás tipikussága tehát Szegedi Gergelyre terjed ki, és nem a zsoltárparafrázisokra általában.

Mindezek tükrében nem tartom elképzelhetetlennek, sőt talán valószínűsíteném, hogy a Kecskeméti Vég Mihály neve alá betagozott vers szerzője megeshet, hogy Szegedi Gergely.

b.) Szkhárosi Horvát András és [Szegedi] Gergely

A Régi Magyar Költők Tára hatodik kötetében pótlásként jelent meg a *Várad* énekeskönyv egyik verse a *Micsodás az fesvény ember itt megirattatik* című költemény.¹¹ A verset kizárólag ez az egy forrás őrizte meg, és tekintve, hogy nem főszövegben szerepel, talán nem irányult rá kellő elemzői figyelem.

¹¹ Az 1566. évi váradi énekeskönyv 160–165. lapján olvasható egy, eddig merőben ismeretlen ének, a melynek, mivel 1555-ben szereztetett, ebben a kötetben van helye. A könyv későbbben fedeztetett fel, mint az e kötetben foglalt szövegek kinyomattak, annál fogva az időrendi sorból kimaradt. Helyesnek véltük mégis, hogy itt szorítsunk neki helyet, a hol kortársaival együtt könnyebben feltalálható s összehasonlítható, mint valamely más kötetben, későbbi korból származottak közt. RMKT 6. 385.

Szerzője ismeretlen, csak akrosztichonjából vannak információink költőjéről, a versfők szövege: CINALAESTGREGORIUSIMEOHTHÖBIEE. Egy Gergely nevű szerzőt kell praktikusán mögé gondolnunk – és jómagam, megeshet, hogy amiatt, hogy a szóban forgó kötet tartalmazza épp Szegedi Gergely verseit is – hajlanék arra, hogy Szegedit mondjam szerzőjének. Ez esetben még a sejtésnél is halványabbnak gondolom az attribúciót, már csak azért is, mert nézetem szerint kisebb hibát követünk el azzal, ha ismeretlen szerzőhöz kapcsoljuk a verset, mint akkor, ha hibásan tulajdonítjuk valakinek. Annyira számos feltételezés szilárdult afféle ténnyé mára, hogy nem szívesen szaporítanám a számukat – egy nyitva hagyott kérdés gondolkodásra ösztönöz, míg egy megoldottnak látszó probléma probléma mivoltában bizonyosan elsikkad. Ezt a feltételezést ráadásul gyengíti az, hogy Szegedi maga ismert akrosztichonjaiban magát GREGORIUS alakban sosem nevezi meg, jobban kedveli a GREGORIOS alakot. E szöveggel kapcsolatban azonban egyelőre a szerző személye ígéri a legkevesebb tanulságot. Sokkal izgalmasabb, hogy e szöveg több tekintetben rokona egy – a feltételezett attribúcióba belejegecsedett, mindazonáltal a végletekig – bizonytalan szerzőségű szöveggel.¹²

Lássuk előbb a fősavnységről szólót:

¹² Nem vagyok egyedül, aki Szegedi Gergelyt gyanítaná vers szerzőjének. Varjas Béla monográfiájának Szegedi-fejezetében kerek perec neki adja a szöveget. Érvei elgondolkodtatóak, de nem zárnak ki minden kétséget. Azt a kérdést boncolgatja – mely szerintem igazság szerint a probléma szempontjából majdhogynem mellékes –, hogy miért lehet a szöveg a *Váradai énekeskönyv* integráns része, és miért maradt ki az 1569-es Szegedi szerkesztette? kötetből. Végül arra jut, hogy antik reminiscenciái és gúnyos feddő hangja miatt kerül kiszervezésre. A kérdést nyilván mai tudásunk szerint nehéz lenne relevánsan megválaszolni, következésképpen Varjas érveit sem érzem relevánsnak. Ha ugyanis ezt a kérdést megnyitjuk, fel kell tennünk azt is, hogy a gyülekezeti énekek sorába remekül illeszkedő Pap Benedeknek tulajdonított, de alighanem Szegedi Gergely szerzette versek miért maradnak ki ugyanebből a gyűjteményből, azok elhagyását ugyanis sem a hangnem, sem az antik mitológiai utalások nem magyarázzák. Túl sok ismeretlenes az egyenlet ahhoz, hogy akár sejtéseket is megfogalmazhassunk. Önmagában az a tény – és ezt épp Varjastól tudjuk –, hogy Szegedi Gergely a kötet megjelenésekor már három éve halott, vagyis a végleges változatot valaki más gondolzza elképesztő teret enged a fantáziának: egyszerűbb kérdést fel sem tenni. Ha Varjas kérdésfelvetése releváns volna, akkor meg kellene válaszolnunk azt is, hogy az a Bornemisza, aki minden bizonnyal ismeri a verset (tőle magától tudjuk), miért nem szerkeszti bele saját gyűjteményébe, annak dacára, hogy olvasásra ajánlja – az antik utalások egy cseppet sem zavarják. VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*, 267–268.

- Micsodás az fesvény ember itt megíratik
- Csuda dolgot beszélle nék ha meghallgatnátok,
Ha érteném bizonyára, hogy nem hallgatjátok,
Beszédemet úgy én velem ti elhagytátok.
- Ím elkezdem beszélni, kérlek hallgassátok,
5 Ha gonoszra én tanítlak, bátor ne higgyétek,
Azért szólok igazságot, hogy ti elhiggyétek.
- Nagy dolog ez, amit mondok, én tőlem, higgyétek,
Mert csuda vad, kit különben meg nem esmérhettek,
Ez énekből, mi légyen az, ha meg nem értitek.
- 10 Azon kérlek, magatokat ez vadtul ójátok,
Mert ha megmar, ű oly mérges, mind el kell vesznetek,
Tulajdon természetirül így megesmeritek.
- Lágy ő teste, de én szemét nem tudom, ha vagyon,
Mint macskának vagy bagolynak, olyan szeme vagyon,
15 De ezeknél mind tüzesebb szemefénye vagyon.
- Az ő szája mindenkoron csak eltátva vagyon,
Bele valót úgy kandácsol, ha valaki viszen,
Meg sem rágja, mindjárt nyeli, ki mit neki viszen.
- Ennek nyelve mint egy kénkö olyan tüzes vagyon,
20 Mert ő néki mindörökké szomjúsága vagyon,
A folyóvíz mossa nyelvét s mégis szomjuhon vagyon.
- Szája, foga mint éles tör, néki olyan vagyon,
Az farkasnak ő fogánál élesb foga vagyon,
A mit, kaphat mindjárt falja, mert nagy éhen várja.
- 25 Téstova ő csak búdosik, szárnyas lába vagyon,
Ugyan repül, ő úgy siet a hol haszon vagyon,
Olyan helyre, hol nem kaphat, nem örömet megyn.
- Gyakran szemlél embereket, mind elnyeli őket.
Strució hasa, ő mindjárt megemészti őket,
30 Mint ez madár vasat eszik, úgy az embereket.
- Reggel s este mindenkoron szövetnek kezében,
Világánál az setétben igen gyorsan mégyen,
Egyiránt fut földön, vizen, mind télben s mind nyárban.
- Ellensége nagyobb nincsen ammint a szegénység,
35 A nevét is mihelt hallja, elüti az nehézség,
Halálra fél ez undok vad, ebben hogy ne essék.
- Gyölöli ő a holott jár az zörgést, csattagást,
Csak fának levelét is megijed mindjárt,
Az hamissan gyült prédában félti az kárvallást.
- 40 Olyan távul, ha tekinted, mint szintén az számár,
A mely hátán nagy terehben hordoz drága marhát,
Mindazáltal hitván füvel telti be az hasát.
- Rendtartása olyan vagyon, ammint a békának,
Soha nem mert enni adni az veszött torkának,
45 Mert majd elfogy, azt gondolja, nincs több nyavalásnak.
- Ingyen ütet vendékségben ha ki elhívandja,
Az ételből három ember ott őt meg sem dülja,
De azután az szegény hast csak szagával tartja.
- Ugyan szintén csak nem egy vagy a szántó barommal,
- 50 Ki igyen sok munkát teszen együtt gazdájával,
De ő véres munkájának más telik -zsírjával.
- Semmi hasznót ő éltében csak egy szálát sem tött,
Ha mikoron meghalhatott, jobbat annál sem tött,
Akkor mégis papnak, diáknak, barátnak hasznót tött.
- 55 Az örökös ő utánna telik marhájával,
Gazdagon él nagy fesvényen gyötött jószágával,
Síppal, dobbal kéméletlen költi barátival.
- Attul szegénb amennyivel több marhája vagyon,
Ennyi nagy sok nyavalája a bévségtül vagyon,
60 Mennyországba hogy nem mehet, csak egy héjjá vagyon.
- Szárnya vagyon jobb kezébe, egy kő bal kezében,
Amint repül mennyországra szárnyas jobb kezével,
Mindannyira vonyatik le nehéz bal kezével.
- Immár ennyi sok beszédből hiszem érthettétek,
65 Ezt az vadat, kit megmondok, megesmerhettétek,
Én nem kétlem, ilyen vadat ti es hallhattatok.
- Megmutatni ujjaimmal itten nem akarom,
Nem sok napja, minapon is eggyel szembe voltam,
Ójj meg Isten, hogy ezeknek kezekben ne essem.
- 70 Ez oktan undok vadat fővsétségnek hijják,
Megesméred mert magyarul őt fősvénnek hijják,
Az Istennek jó fiai, ördög törének hijják.
- Ódd magadat, hogy ne kívánj ilyen gazdagságot,
Nehéz lészen mennyországbán — higgyed —
75 bemenésed,
Mert két úrnak hogy szolgálnál, soha nem teheted.
- Ha holtodig elég neked, amit Isten adott,
Vedd jó nevén mindennapi kenyeret ha adott,
El kell veszned hogyha kívánsz ilyen gazdagságot.
- 80 Tudod nyilván, mezítelen jöttél ez világra,
Mind elmarad, semmit nem viszz az örök világra,
De jobb volna, hogy ruháznád az nyomorultakra.
- História egy királyról bizonynal beszél,
85 Valamit tapaszt, arany legyen, Istentül azt kéri,
História ezt az királyt Midásnak nevezi.
- Önni király az kenyeret mikoron kívánja,
Hogy tapasztja, ám arannyá Isten változtatja,
Rettenetesen kellett éhhez meghalnia.
- 90 Büntessen meg az Úristen ilyen fősvényeket,
Ez világon kik eleget soha nem gyűjthetnek,
Tantalusnak nagy kénjával ezek büntessenek.
- Írva vagyon büntetések az sok fesvényeknek,
Tantalusnak nagy kénjában ezek részesülnek,
95 Ajakok alatt folyóvíz fut, de szomjával hálnak.
- Elhagyjátok, én azt mondom, az nagy sobragságot,
Jól esmérlek kik üzitek az nagy fővsétséget,
Mást nem bántlak, de megmondlak másszor, ha nem tértek.
- 100 Ez éneket Döbröczömben valaki szörzötte,
Versfejekben az ő nevét de ő felvetötte,

Fesvényekről ötvenötben nagy örömmel írta.

A szöveg első pillantásra mintha találós kérdés lenne. Szerzője egy szépen leírt, meglehetősen képszerű jellemzést ad a fösvenységről, a fösvény ember karakteréről. A találós kérdések azonban legritkább esetekben kezdődnek úgy, ahogy jelen versünk: nemigen szokás a szöveg címében elárulni, hogy miről is szól, ha annak kitalálása a feladat.

Nem is találós kérdéssel állunk szemben, hanem egy meglehetősen korai emblémaverssel. A szöveg alighanem Andreas Alciatus egy korai kiadásának képeit verseli meg, illetve szerkeszti azokat koherens verssé. A fösvenység (avaritia) nyilván elterjedt emblémáit találjuk egymás után sorban.

Lágy ő teste, de én szemét nem tudom, ha vagyon,
Mint macskának vagy bagolynak, olyan szeme vagyon,
De ezeknél mind tüzesebb szemefénye vagyon.

Az ő szája mindenkoron csak eltátva vagyon,
Bele valót úgy kandácsol, ha valaki viszen,
Meg sem rágja, mindjárt nyeli, ki mit neki viszen.

Ennek nyelve mint egy kénkö olyan tüzes vagyon,
Mert ő néki mindörökké szomjúsága vagyon,
A folyóvíz mossa nyelvét s mégis szomjuhon vagyon.

Szája, foga mint éles tör, néki olyan vagyon,
Az farkasnak ő fogánál élesb foga vagyon,
A mit, kaphat mindjárt falja, mert nagy éhen várja.

Téstova ő csak búdosik, szárnyas lába vagyon,
Ugyan repül, ő úgy siet a hol haszon vagyon,
Olyan helyre, hol nem kaphat, nem örömet megyén.

Quos tibi donamus, fluviales accipe cancris;
Munera conveniunt moribus ista tuis.
His oculi vigiles, et forfice plurimus ordo
Chelarum armatus, maximaque alvus adest:
Sic tibi propensus stat pingui abdomine venter,
Pernicesque pedes, spiculaque apta pedi:
Cum vagus in triviis, mensaeque sedilibus erras,
Inque alios mordax scommata salsa iacis.

(Az élősdiekre)

Fogadd ezeket a folyami rákokat, melyeket kínálunk számodra. Ezek az ajándékok megfelelnek jellemednek. Fürkésző szemeik vannak, sokszorosán fogazott ollóval vannak felfegyverezve, és hatalmas gyomruk van. A te hasad is dagad a duzzadt gyomortól, lábaid gyorsak és éles sarkantyú van rajtuk, amint a köztereken lebzszel, vagy az asztalnál a székek között járkálsz, és harapós kedvedben másokra csípős élceket szórsz.)

Aztán később a kórót legelő szamár esetében:

Olyan távol, ha tekinted, mint szintén az szamár,
A mely hátán nagy terehben hordoz drága marhát,
Mindazáltal hitván fűvel telti be az hasát.

¹³ *Emblematum liber*, Augsburg, 1531. A kép forrása:

<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A31a027> (2011. április 5.)

¹⁴ *Emblematum liber*, Augsburg, 1531. A kép forrása:

<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A31a052> (2011. április 5.)

Talán nyilvánvalóbb a kapcsolat egy későbbi kiadás illusztrációjával, itt a szamár málhája élelmiszerekből áll, jól kivehető a nyereghez erősített sonka, és a lándzsára (nyársra) húzott sült – legalábbis bontott – csirke :

Meglehetősen egyértelmű a kapcsolat az üdvösségét el nem érő, kövel a földre nehézke-
dő ember esetében:

Szárnya vagyon jobb kezében, egy kő bal kezében,
Amint repül mennyországra szárnyas jobb kezével,
Mindannyira vonzatik le nehéz bal kezével.

Itt különösen érdekes, hogy míg a rák és a kórót legelő, de ínycsebb javakat birtokló szamár esetében majdhogynem kifejezetten fősვნყség emblémákról van szó (az előbbi *In parasitos*, az utóbbi *In avaros* címmel szerepel az *Emblematában*), addig a szárnyas kar és követ tartó kéz képe egy másik élethelyzetet ábrázol, címe szerint: *Paupertatem summis ingeniis obesse ne provehantur*, vagyis a szegénység egyéb képességeket gátló hatását ábrázolja.

Nem egy tipikus emblémaverssel állunk tehát szemben. Nem az történik, amire több példa is hozható a régi magyar irodalomban (Rimayra elég csak gondolnunk), hogy a szerző egy kép alapos verses értelmező kifejtését adja, hanem számos képet dolgoz be versébe egyszerre. Azonban nem e vers forrásainak alapos felkutatása a célom. Az alighanem meghaladja felkészültségemet, és komoly kutatómunkát igényelne annak a forrásnak (?), forrásoknak (?) a fellelése, amelyben egyszerre szerepelnek a fenti emblémák, és kiegészülnek a szájában pat-

¹⁵ Livret des emblemes, Paris, 1536. A kép forrása:

<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=FALa051> (2011. április 5.)

¹⁶ *Emblematum liber*, Augsburg, 1531. A kép forrása:

<http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/alciato/emblem.php?id=A31a016> (2011. április 5.)

kót tartó strucc képével, vagy a torkát tátó békáéval. Sejtésem szerint a strucc akár kép nélkül, egyszerűen közhelyként is a versbe szivároghatott, amint számos egyéb motívum is lehet emblémától független.

Ez esetben lényegesen érdekesebbnek gondolom azt a stiláris rokonságot, mely összefűzi a komoly érvek nélkül Szkhárosi Horvát Andrásnak tulajdonított *Emberi szerzésről* című verssel. Mielőtt magára a versre térnék, érdemes néhány dolgot felidézni a szöveggel kapcsolatban. Először is az attribúció maga méltó említésre. A kritikai kiadás mindenféle kommentár nélkül közli Szkhárosi neve alatt, noha erre legfeljebb annyi oka van, hogy egyetlen forrásában, a Bornemisza énekeskönyvben Szkhárosi versei után szerepel. Varga József¹⁷ a tekintetben továbblép, hogy megemlékezik a vers bizonytalan szerzőségéről, ám ez a későbbiekben nem akadályozza abban, hogy olyan groteszk biografikus következtetésekre jusson, hogy Szkhárosi szerzetes lehetett. Az állítás nem kizárható, de biztosan legfeljebb annyit mondhatunk, hogy amennyiben a kolofonstrófák általában valóságreferenciálisan értelmezhetőek (ebben én a legvégsőkéig kételkedem), akkor a vers szerzője, aki korántsem biztosan Szkhárosi, valaha szerzetes lehetett. A másik alapvető tévedés a szöveggel kapcsolatban, hogy úgy tartjuk, *Emberi szerzésről* címet visel. Somfai Katalin TDK- és szakdolgozatában kijózanítóan veszi észre azt, ami eddig makacsul ellenállt figyelmünknek: az *Énekek három rendbe* kötetben az *Emberi szerzésről* kifejezés a lapok élőfejében szerepel, és nemcsak itt, hanem más szövegek felett is, vagyis nem címet, hanem témát jelöl. Ezek után leszögezhető, hogy Szkhárosi bizonyosan nem írt *Emberi szerzésről* című verset, mert tudomásunk szerint ilyen senki sem írt, s az pedig a végletekig kérdéses, hogy a szóban forgandó szöveg szerzője ő lenne-e.

Lássuk ezután a verset magát:

¹⁷ VARGA József, *Szkhárosi Horvát András*, It, 1955, 268–304.

- Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni,
Minden ellenségtől magát ótalmazni,
Ki akar lelkében meg nem csalatkozni
- Krisztus urunk mindent int az vigyázásra,
5 Szent Péter apostol az jó józanságra,
Mert az ördög vigyáz az mi romlásunkra.
- Sok csalárdság esék köztünk keresztyének.
Arra, hogy fejenként voltonk esztelenek.
Írást nem követtünk, hittünk mindeneknek.
- 10 Egy ellenség köztünk igen nagy romlást tött,
Kit az keresztyénség csak eszébe sem vött,
Mert nagy szépnak tetszett, azért elhíttött.
- Ez nagy ellenséget nagy sokan szeretik,
Nem tom minek híjják, kötélvel övedzik,
15 Asszó fába oltott, de két kézzel eszik.
- Hosszó, ránczos ruhát és czafrangot visel,
És mind télbe-nyárba szőr koszorút visel,
Alázatosan jár, de rakva míregyel.
- Barlangban lakozik, bömből éjjel-napal,
20 Gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal,
Csodára kik futnak, megjönnek nagy kárral.
- Barlangból ha kijő, alánézve kullag,
Álnokságot gondol, de kétfelé hallgat,
Ahova beférhet, ott bizon nagy kárt hagy.
- 25 Édes, szép beszédő, hogy angyalnak vélnéd,
De végre ment megcsal' ha eszedbe vennéd,
Bizon te vigyáznál, magad megőriznéd.
- Távol ha tekénted olyan mint egy méhkas,
Ha hozzá közel mégy, olyan mint egy agg sas,
30 Vaj puhán övedzett ragadozó farkas.
- Nem veszed eszedbe kis gyermek erkölcsét ?
Mely igen fél tüle látván ellenségét,
Ottan fut anyjához, hogy megmentse fejét.
- Gyermekeket ezzel lám ijesztgettétek,
35 Mert ellenségek volt, de nem értettétek,
Lelkünkben, marhánkban mert igen nagy kárt tett
- Ezt ha te nem hinnéd ím megbizonyítom;
Krisztust nem ismerik, ezt én nyilván mondom.
Rosz kápában bízik, azba eb hazudjon.
- 40 Holt testre felvonszák rosszas бүдös kápát,
Ezzel idvösséget az holtnak hazudnak,
Lássad álnokságát ez szent jámboroknak.
- Tömlőben viselnek ezek idvösséget,
45 Ezzel elhíttetik az keresztyénséget,
Hamis miséjével hogy kedvessé tehet.
- Az keresztyénséget valljuk az Krisztustul,
Idvösségünk nincsen azért rossz kápátul,
Kérlek, szűnjetek meg ez sok bolondságtul.
- Ím tanács teneked megnyomorult község,
50 Hogy megcsalott téged ez sok szerzetesség,
Ki néked volt kedves, az volt nagy ellenség.
- Ez világnak szenti ím most felindúltak,
Az tudatlanságban mert mind megvakultak,
55 Szégyent nem esmernek, Krisztusra támadtak.
- Visitátorokat vizsgálni bocsátanak,
De kő-templomokat csak meglátogatnak,
Verébszart hol látnak, azban megbotolnak.
- Tevéket elnyelnek, szűnyogot megszűrnek,
60 Keresztyén egyházzól gondot nem viselnek.
Lelket nem építenek, csak pilésre néznek.
- Az tudatlanságról senkit meg nem feddnek,
Az sok részegségről meg sem emlékeznek,
Az paráznaságért senkit meg sem vernek.
- 65 Ítélded úristen, ha ez nem nagy vakság,
Tiltván ő közöttük az jó szent házasság
És kedves közöttük szertelen bujaság.
- Igaz házasságot azért nem szeretnek,
Hogy keserűséget el nem szenvedhetnek,
70 Könnyebben élhetnek, új edént szeretnek.
- Látod keresztyénség világ álnokságát,
Nagy tudatlanságát, bűnben nagy vakságát,
Ne kövessed azért az ő hamisságát.
- Miként az konkolnak feje az virága,
75 Belől, ha megrontod, fekete az magva:
Az szerzeteseknek ilyen jámborsága.
- Kérlek keresztyének kövessük az Krisztust,
Kit az atya isten minekünk ajánlott
És kinek kedveért fiakká választott.
- 80 Ne higgyünk hazugnak, ki igazat nem mond,
Hallgassuk az Krisztust, mi mesterünk mit mond,
Ott meg sem csalatonk, mert mind igazat mond.
- Ez éneket költé egy barátból lött pap,
Bánta bolondságát, elrűgta csuklyáját,
85 Hitire fogadta: soha többet nem csal.

A két költemény hangneme zavarbaejtően hasonló. Struktúrája nem kevésbé. És az is érdekes, hogy háromsoros strófákra tagolódik mindkét szöveg, még akkor is, ha a fősúlységről szóló sorai 14, a szerzeteseket gúnyolóé 12 szótagosak.

Megvallom, először az a gondolat kísértett meg, hogy talán elég okunk lenne ezek után a szöveget annak a Gergelynek perelni (aki lehet, hogy történetesen épp Szegedi), aki a fős-vénységről szóló verset írta, mostanra azonban a két szöveg párhuzamainak tanulságát más-ban vonnám meg. Bizonytalan attribúciók épp elegenden szerepelnek irodalomtörténet-írásunkban.

Ám e két strófa: „Olyan távol ha tekinted mint szintén az számár, / A mely hátán nagy teréhben hordoz drága marhát, / Mindazáltal hitván fűvel telti be az hasát.” valamint „Távol ha tekénted, olyan mint egy méhkas, / Ha hozzá közel mégy, olyan mint egy agg sas, / Vaj puhán övedzett ragadozó farkas.” stílusosan oly mértékben rokonok, hogy a versek kapcsolata még a szerzőségénél is intimebb viszonyára utalhatnak. Az első szövegnél nyilvánvalóan egy képről beszél szerzője – mi okunk van azt gondolni, hogy a második vers ezeket a formulákat másra használná?

Könnyen elképzelhető – sőt valószínű, hogy a Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni kezdetű vers (legalábbis az első része) egy képről íratott. Mondjuk egy olyan gúnyirat illusztrációjáról, mely egy szerzetes karikatúráját adja.

Ha így áll a dolog, akkor nem közös szerzőt kell a szövegek mögött feltételezni (ennek ellenére akár azt is lehet), hanem egy számunkra nem különösebben ismert verstípus formajegyeit ismerhetjük fel mindkettőben. A Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni kezdetű verset úgy lehet elképzelni, hogy szerzője egy kép kapcsán – a képről való beszéd konvencióit követve – leírást készít, majd a kép témája, következésképpen a vers tárgya kapcsán a képtől immár független leírást ad, mely a Bibliából éppúgy merít, mint azokból a közhelyekből, melyek egyéb szövegekben is megjelennek és a szerzetesek viselkedését jellemzik.

A vers tehát képleírás, alkalmasint egy olyan kép leírása, mely a szó szoros értelmében nem embléma.

A szövegek háromsoros strófákban íródtak, és e forma további kutatási irányt jelölhet ki. Nem meggyőződésem, hogy releváns párhuzam, mindenesetre izgalmasnak tűnik, hogy az alapvetően irodalomalattinak gondolt hegedűsének egyike verstechnikailag szoros rokona a két fent tárgyalt versnek. A Hegedűs Márton szerzette *Hegedűsökről* című vers éppen olyan minőségben rímel, mint a két fentebb idézett szöveg. A későbbiekben talán érdemes lenne megvizsgálni e rokonság természetét, ezúttal azonban ez túl nagy kitérőt jelentene.

c.) Balassi Bálint és Szegedi Gergely

Szegedi Gergely lírikusként talán mind a mai napig Szenci Molnár Alberttől kapta valahai legnagyobb dicséretét, amikor a leghíresebb zsoltárfordító Sztárai Mihállyal együtt ki-

emelte abból a formai „parasztságból”, mely a 16. század verselésére szerint oly igen jellemző.¹⁸

A fenti mondat természetesen alapvetően túlzó. Annyiban azonban nyilvánvalóan nem, hogy Szegedi Gergelyt ma is abban a 16. századi tömegben képzeljük el, amelynek verseit önállóan nem szokás különösebb figyelemben részesíteni. Egyike azon szerzőknek, akik épp-hogy nem névtelenek, végtelenül esetleges életrajzot tudunk személyükhöz illeszteni, születésének, halálának időpontja kétséges, ahogy rövid (de akár hosszú) életében írt verseit a gyűlekezeti énekek egyhangú sivatagában csak afféle homokdűnéknek tekintjük.¹⁹ Nézetem szerint Szegedi messze nem elhanyagolható fontosságú szerző. Nemcsak azt nem méltatjuk eléggé, hogy teológiai (biblikus?) műveltsége miatt alkalmi zsoltárokat is képes szerezni a 16. században ismereteink szerint egyedülként, de néhány bizonytalan szerzőségű szöveg esetében is felvethető neve.

Nem személy szerint Szegedi Gergely méltatása azonban a célom, sokkal inkább annak a problémának a felvillantása, hogy az a tény, mely szerint a 16–17. századi irodalom csúcsteljesítményei nem minden szempontból ünnepelhetők egyediként, s ha úgy talán mégis, elsőként semmiképp sem.

Vegyük példának Balassi Bálint Szentháromság-himnuszai közül az első, melyet személyes istenes lírájának egyik kiemelkedő megnyilvánulásának tart a szakirodalom, sőt az istennel feleselni merészülő, Adyt megelőlegező költőt látja benne. Legutóbb Szilasi Lászlónál: „Az első, Istent megnevező strófában »veszett szegény« ő, a kérő másodikban »te árvád«, az argumentáló harmadikban »oly állapotja, mint [tenger habja verte] hajónak«, a negyedikben és ötödikben pedig mindenki által kicsúfolt, senki által meg nem szabadított nyomorult ember. Aki csak a központi strófában, mintegy a kegyelem érintésére alakul át aztán érző lélekké, s mint ilyen teszi fel a hetedik strófa híresen provokatív kérdését.

Azért ez lelkem érzette sok jódot,
Ne halogasd megszabadításodot,
Mert ha elveszek is Uram, mi hasznod?
Azzal ugyan nem öregbül hatalmod.

Ezek után pedig ugyan újra emberként tér vissza, de immár olyan emberként, aki képes Isten dicséretére, képes arra, hogy Istenhez térítse a kételkedőket, s ennyiben alkalmas arra, hogy egy exemplum által az uralkodóból állati sorba süllyedt, majd megtisztult s újra trónra emelt Nabugodonozorhoz (Dán 4,25–34.) hasonlíttassék, sőt végezetül ezen újra-felemeltetés

¹⁸ RMKT XVII/6. 9–16.

¹⁹ Szegedi Gergely *Énekes Könyve... i. m.*; VARJAS, Kovácsóczy Farkas... i. m.

által arra is képessé válik, hogy az egész földkerekség őáltala, az ő hangján magasztalja az Istenséget.”²⁰

Szilasi elemzése szerint a beszélő a „De ha megmentesz, ez jók következnek: / Egyik ez, hogy mindholtomig dicsérlek, / Másik meg ez, hogy azok is megtérnek, / Kik segedelmedről kétségben estek.” tartalmú strófában nem megüdvözítettként, s ezáltal példaként áll mások előtt, hanem olyasvalakiként, akinek szavai, versei (ha úgy tetszik: hangja) bárkit alkalmassá tesz(nek) arra, hogy hasonló sorsra jusson. Szilasi afféle váteszkiöltőt rajzol elénk, aki minden kétsége dacára (!) üdvözíthető, sőt alkalmasint bárkit az üdvösséghez segíthet.

Amennyiben e versben valóban Balassi egyéni invenciójával találkozunk, és amennyiben ez a strófa így értelmezendő, akkor kétségkívül szokatlanul merészek e gondolatok. Meglátásom szerint azonban sem egyéni invencióról nincs szó, sem merészségről, sem váteszségről. A vers ugyanis parafrázis, pontosabban fogalmazva zsoltárparafrázisok kompilációja, mely alapvetően a hatodik zsoltár köré szerveződik. Lentebb Balassi versét és Szegedi Gergely hatodik zsoltárát párhuzamosan közlöm:

Balassi Bálint

Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem
hymnus primus, ad Deum Patrem, pro
levamine malorum

[az Palatics nótájára]

Az Szentháromságnak első személye,
Atyaisten dicsőséges felsége,
Mindent ez széles világnak teremtője,
Tekints reám, ilyen veszett szegénre!

Ments és vezess ki, Uram, az sok vészből,
Viselj gondot rólam, te árvád felől,
Ne szakadjak el tőled, Istenemtől,
Segélj, kiáltok csak hozzád egyedül!

*Vesztett fejemnek mert oly állapotja,
Mint hajónak, kit elvert tenger habja,
Nincs senki vezére, kormánytartója,
Az sok vész közt csak az te kezéd ója.*

Reméltelen mindeneknél életem,
Látván veszttem, örül sok ellenségem,
Csóválván fejeket, csúfolnak engem,
Barátim is mind idegenek tőlem.

Gondod nincs rám, mert mindenik azt tudja;
Hogy eddig is éltem, ki-ki csudálja,
Ennek - úgymond - mely veszett állapotja,

Szegedi Gergely

VI. PSALMUS.

Domine ne in furore tuo etc.

Szent Dávid király bűnei ellen így panaszolkodik,
De Istenének kegyességében nagy erősen bízik,
És teljes hitből könyörgésében ígven imádkozik.

Hatalmas Isten nagy haragodban, kérlek, ne feddj meg engemet,
Te haragodnak nagysága miatt ne ostorozz engem,
Mert haragodnak nagysága miatt kellek elvesznem.

De sőt Úristen könyörülj rajtam, mert csak alég vagyok,
Tudod, Úristen, mely beteg vagyok, mert nagy bűnös vagyok,
Gyógyíts meg engem ez fájdalomból, mert gyógyulást várok.

Az én testemben felséges Isten semmi épség nincsen,
Csontjaim közül annyira juték, hogy egy helyen nincsen,
Minden erőmtől megfogyatkoztam, semmi jó bennem nincs.

*Háborúsága az én lelkemnek oly igen nagy vagyom,
Minemő szélvész és nagy háború az tengeren vagyom,
De míg reám népsz, hatalmas Isten, az csak addig vagyom.*

Tér hozzám uram és szabadíts meg elbúsult lelkömet,
Jelents meg bennem te véghetetlen kegyelmességedet,
Tarts meg, Úristen, irgalmasságodért az én életemet.

Vajon s vagyom-e, ki az halálban rólad emlékezik,
Pokol fenekén kegyességedet nincsen, kik említék,

²⁰ SZILASI László, *A sas és az apró madarak : Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Balassi, Bp., 2008. 78–79.

Lehetetlen, hogy senki szabadítsa.

De mind ennyi sok háborúmban is
Érzi lelkem, hogy reménség kívül is,
Csudaképpen még kimentesz végre is,
Noha nem látom most egy csepp módját is.

Azért ez lelkem érzette sok jót,
Ne halogasd megszabadításodot,
Mert ha elvészek is, Uram, mi hasznod?
Azzal ugyan nem öregbül hatalmod.

De ha megmentesz, ez jók következnek:
Egyik ez, hogy mindholtomig dicsérlek,
Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségben estek.

Terjeszd ki hát fényes orcád világát,
Száraszd azzal szemeim nedves voltát,
Mert csak te fényed siralmat szárazszthat,
Búból menthet, jóra mindent fordíthat.

Nabugodonozort hét esztendőre
Vivéd ismét királyi felségre,
Megszánván, szemedet vetéd szegénre,
Azért tekints reám is, ily veszetre!

Kiért vélem együtt földi kerektség
Dicsér téged, óh, mennyei nagy felség,
Veszendőnek ki vagy igaz segítség,
Dicsőségeddel rakva mind föld s mind ég.

Mert haragodnak bosszú állását akarod, hogy értsék.

Ne hadd, Úristen, esni lelkömet ördögnek torkában,
Kit te szerzőttél tisztességedre, ne hadd káromlásban,
Vígy be engemet örök életre te szent országodba.

Mert nem dicsérnek azok tégedet, kik vadnak pokolban,
De sőt káromlják te szent nevedet örök káromlásban;
Téged dicsérlek, ha beviendesz örök országodban.

Régulta immár csak veszekedem foházkodásomban,
Elnedvesítem az én ágyamat könyv hullatásimban.
Nyoszolyám immár ugyan eláradt az én siralmimval.

Én szemeimet homály fogta bé keserűség miatt,
Immár ezentől megemésztetöm sok bűneim miatt,
De kérlek téged, tekénts én reám fogadásod miatt.

Hatalmasságát te szent igédnek adjad, hogy hihessem,
Szabadulását az én lelkemnek adjad, hogy várhassam,
Ígéretedet te szent fiadban adjad, hogy vallhassam.

Örvendez lelkem, noha sok bűnöm, te benned Úristen,
Mert meghallgattad könyörgésemet hatalmas Úristen,
Bízzál jó fiam az én lelkömben, azt mondja az Isten.

Távozzatok el azért én tölem minden ellenségim,
Mert Isten előtt kellemetesek az én imádságim,
Örvendez lelköm, mert sohol nincsen nekem ellenségim.

Mihelt az Isten imádságomat eleibe vövé,
Ottan lelkömet ördög markából hamar el-kimenté,
Az én szívemet bizodalomra ottan felépíté.

Ellenségimet megháborítá és elszégyeníté,
Nagy hamarsággal szégyenvallással mind visszatéríté,
Bizodalomra az bűnösöket én általam inté.

Senki bűnétől meg ne ijedjen, csak Istenbe higgyen,
Elbocsátatik szent áldomással, ha ő hozzá megyen,
Én rólam példát ez dicséretben, mind ez világ végyen.

Szent Dávid írta dicséretinek hatodik részében,
az bűnösöket bizodalomra inti ez énekben,
mindennek vallja örök életűt, ki hiszen Istenben.

Első pillantásra talán nem annyira szembeötlőek a párhuzamok, de alaposabban szemügyre véve őket nyilvánvalóvá válnak. Az első közös pont a háborgó tenger hasonlat. Balassi esetében hajóval, Szegedinél hajó nélkül. Balassi versében a háborgó tengeren hanykódó hajó hasonlít a beszélő (el)veszett fejéhez, olyan hajó, melynek Isten az egyetlen kormányosa. Szegedinél a lélek, melyre nem tekint Isten, háborog úgy, miképp a szélvész kavarta tenger, mindaddig, míg nem fordul rá Isten tekintete.²¹ Hogy e Szegedi által fordított, Balassi által

²¹ Szembeötlő, hogy Balassi esetében a beszélő *feje*, Szegedinél a beszélő *lelke* szenved el az evilági csapásokat. Alighanem a legvégsőkéig kérdés marad, hogy különböző jelentést eredményez-e a két fogalom használata, azaz

több ponton megidézett hatodik zsoltárban egyaránt szerepel egy tenger-hasonlat azért különösen meglepő, mert a zsoltár szövege egyébiránt e hasonlatot nem tartalmazza.²² Ez a különös tény megerősíti a két szöveg összekapcsolhatóságát, párhuzamát: vagy Balassinak kellett ismernie Szegedi szövegét (minden bizonnyal ismerte is, hiszen az egyik legismertebb zsoltárfordításról van szó²³) és közvetlen hatásról beszélhetünk, vagy (Balassi Szegedi-ismerete mellett) oly forrásból, parafrázisból ismerték mindketten a szöveget, mely a zsoltárt kibővítette a tenger-hasonlattal.

Az Istent nem dicsőítő elkárhozottakról szóló rész szintén a hatodik zsoltárból származik. Messze nem Balassi találmánya az az évődés, melyben úgy próbál argumentálni saját üdvössége mellett, hogy kárhozatra vettetése haszontalanságát hangsúlyozza. Szegedinél is pontosan erről van szó, azzal az – ez esetben talán – elhanyagolható különbséggel, hogy a pokolban Szegedinél mások nem dicsőítik az Urat, a Mennybe kerülve viszont a beszélő dicsőíteni fogja, Balassi esetében mindkét esetben az E/1-es beszélőről van szó.

A megtérés példaértéke szintén a hatodik zsoltárból importálódik a Balassi-versbe, az a fajta váteszi hang, melyet oly egyéninek szoktunk gondolni, a zsoltárban, Szegedi fordításában is artikulálódik: „Bizodalomra a bűnösöket én általam inté.”

Balassi szövege szegről-végről a hatodik zsoltár parafrázisa, amennyiben egy kárhozatra méltó lélek üdvösségéről beszél, e sorsban téve világossá hasonló bűnösök számára, hogy ők is megválthatók. Még abban is párhuzamos a Szegedi-parafrázissal, hogy a példává válás a könnyörgésen belül még érv Isten felé, ráadásul érdekes módon épp az üdvözíthetőség mellett.

Ez a motívum még szorosabbá teszi a két vers közti kapcsolatot, hiszen ez az érv nem szerepel a zsoltár eredeti szövegében, ott ugyanis az ellenségek pusztán megszegyenülnek és

állítható-e, hogy míg Szegedi a lélek megmentése kapcsán alapvetően az üdvösségről beszél, addig Balassi az e világi szabadaulát, földi sorsa jobbra fordulását reméli a fohász után. A probléma megoldhatatlannak látszik, megoldása érdekében abban a kérdésben kellene döntenünk, hogy a fej szó használata metonimikus vagy szimbolikus. Míg metonímia esetében a szűkebb értelmezés látszik helyesnek, szimbólum esetén korántsem. (A nem pusztán sorsának megkönnyebbülését váró imádságban a fej: Zsolt. 140,8 Én Uram, Istenem, szabadításom ereje: fedezd be fejemet a háború napján! [...] Zsolt. 140,10 A körültem ólálkodóknak fejét borítsa be ajkaiknak átka. Zsolt. 140,14 Csak az igazak magasztalják a te nevedet, s orczád előtt lakoznak az igazságosak.;

²² Károlyi fordításában: Zsolt. 6. Gyógyulásért való könnyörgés. Zsolt. 6,1 Az éneklőmesternek a neginóthra, a seminith szerint; Dávid zsoltára. Zsolt. 6,2 Uram, ne feddj meg engem haragodban, és ne ostorozz engem búslásodban. Zsolt. 6,3 Könnyörülj rajtam Uram, mert ellankadtam: gyógyíts meg engem Uram, mert megháborodtak csontjaim! Zsolt. 6,4 Lelkem is igen megháborodott, és te, oh Uram, míglen? Zsolt. 6,5 Térj vissza Uram, mentsd ki lelkemet, segíts meg engem kegyelmedért; Zsolt. 6,6 Mert nincs emlékezés rólad a halálban, a seolban kicsoda dicsőít téged? Zsolt. 6,7 Elfáradtam sóhajtozásomban, egész éjjel áztattam ágyamat, könnyhullatással öntöztem nyoszolyámat. Zsolt. 6,8 Szemem a bánattól elbágyadt, megvénhedett minden szorongatóm miatt. Zsolt. 6,9 Távozzatok tőlem mind, ti bűnt cselekedők, mert meghallgatja az Úr az én siralmam szavát. Zsolt. 6,10 Meghallgatja az Úr az én könnyörgésemet, elfogadja az Úr az én imádságomat. Zsolt. 6,11 Megszegyenül majd és igen megháborodik minden ellenségem; meghátrálnak és megszegyenülnek hirtelen.

²³ Sőt Horváth János is valószínűsíti, hogy Balassi ismerte Szegedi szövegeit. Ő e Szegedi zsoltár és a Bocsásd meg Úristen szöveg hasonlóságait említi. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 277.

meghátrálnak. Szegedi Gergely szövege és Balassi Bálint szövege azonban krisztianizál. Az ellenségek megsemmisítése tudniillik kétféleképp mehet végbe. Vagy úgy, hogy fizikailag megsemmisülnek, de mindenesetre ártásra való hajlamuk és képességük eltűnik (megszégyenülnek, megháborodnak, meghátrálnak), vagy úgy (lényegesen újszövetségszerűbb értelemben), hogy ellenség mivoltuk szűnik meg: megtérnek Istenhez, annak a nyájnak lesznek részei, melynek Szegedi és Balassi beszélője is.

Hogy mindkét vers beszélője oly hangon képes szólni, mely üdvösséghez közelíti magát a beszélőt, de e hangot egyszersmind elkölcsönözhetővé is teszi, igen meggondolkodtató. Szegedi szövegének esetében – melyet alapvetően gyülekezeti énekeskönyvek tartottak fent – az elkölcsönözhetőség, a példává válás a kollektív énekléssel lezajlik. A szöveget egyszerre éneklő sok hang a példa különösségének új kontúrokat ad, mely a közösség a kérdés beteljesüléssel teljessé, egyetemessé bővülésével voltaképpen feloldódik, megszűnik. A kérdés az, hogy vajon Balassi esetében másról van-e szó. Másképp áll e példaként Balassi beszélője mindenki előtt, mint a Szegedi Gergelynek tulajdonított kollektív hang? Ha hiszünk Balassi személyes szuprakonfesszionális vallásosságában és egyéni, személyes vallásos lírájában, akkor bizonyára gondolhatunk ilyeneket. E gondolat indokoltsága azonban a végletekig kérdéses. Joggal vethető-e fel az, hogy egy gyülekezeti énekben megfogalmazott, kollektív, talán közhelyessé énekelt gondolat, mely voltaképp az evangelizációról szól, egy 16. századi költő sok tekintetben partikuláris életművében egyéni színezetet, kiemelt prófétai tisztet kapjon? Aligha. Lényegesen valószínűbb, hogy épp ugyanaz a gyülekezeti hang szól Balassinál is – minden személyessége dacára –, mely a Szegedi-szöveget áthatja.

A Balassi-vers egyéb – a hatodik zsoltárban nem megjelölt – részei egyéb bibliai helyekre mutatnak. Kőszeghy Péter legfrissebb Balassi-kiadása jegyzeteiben a szöveg átdolgozások előtti változatát a negyedik zsoltár parafrázisának gondolja, alighanem a mindkét helyen megjelenő „fényes orca” miatt.²⁴ Véleményem szerint a negyedik zsoltár legfeljebb a motívum és nem az egész vers forrása (ha ugyan nem egy, e képet is tartalmazó zsoltárfeldolgozást használ a költő, mint az alábbiakban egyre valószínűbbé válik). Csakúgy, mint az ellenségekről és az elpártolt, csúfolkodó barátokról szóló rész gyökereit is a Zsoltárok könyvében találhatjuk meg – a Dávidnak tulajdonított zsoltárok egyik központi témája az üldöztetés és a száműzött királyon való gúnyolódás; gondoljuk csak a Balassi által is lefordított 42. zsoltárra, ahol a gúnyolódók azt kérik számon a beszélőn, hogy „Istened most holott?” – amely

²⁴ Balassi: „Terjeszd ki hát fényes orcád világát, / Szárazsd azzal szemeim nedves voltát, / Mert csak te fényed siralmat szárazszthat, Búból menthet, jóra mindent fordíthat.” Károlyi: Zsolt 4, 7 Sokan mondják: „Kicsoda láttat velünk jót?” Hozd fel reánk arcodnak világosságát óh, Uram!

kérdés túl azon, hogy istenkáromló, a beszélő látszólagos megmenthetetlenségét is jelenti; vagy az 55. zsoltár „barátai” is eszünkbe juthatnak, akikkel valaha együtt járt a beszélő a templomba, mostanra azonban – elpártolásuk miatt – a pokolba kívánja őket. De az sem kizárható, hogy a Zsolt. 6,8 (Szemem a bánattól elbágyadt, megvénhedett minden szorongatóm miatt) parafrázisáról van szó.

Balassi verse tehát nagymértékben támaszkodik egy korai zsoltáros/zsoltárfordítói hagyományra, melyet nem szolgálisan másol, hanem egyénileg alakít, esetenként dúsít (pl. Nabukodonozor-kép).

A hatodik zsoltár és Balassi kapcsán nem mehetünk el két fontos dolog mellett. Az egyik az, hogy ismerünk egy hatodik zsoltár-fordítást, melyet hagyomány szerint Balassinak szokás tulajdonítani, ez az „Ó magas hegyeknek, nagy mély tengereknek igazgató Istene” kezdetű vers.

E szöveg az előzőtől nem kismértékben tér el irányultságában.

Szembeötlő, hogy a hatodik zsoltárban az Atya-himnuszhoz hasonlóan Istent mint fényes orcát szerepelteti, sőt épp olyanként, mely könnyeket szárít (5. str. Fordulj hozzám arccal, lássam valósággal / orcád élő vígságát; 10. str. Nagy sok óhajtasim, sűrű könnyhullásim orcámról mind elmosta, / Mint napot rút ködből, undok bűneimből lelkemet megtisztítta.), emiatt ez utóbbival kapcsolatban is erősödhet a gyanú, hogy kész zsoltárparafrázis feküdt Balassi előtt. Az a tény, mely szerint az előbb oly fontosnak ítélt – és a gyülekezeti énekek szempontjából – sajátosnak mondott váteszi vagy példa szerep e változatból kimarad, a szövegnek erősebb ószövetségi haragot kölcsönöz. E változatban a vers szerzője (Balassi vagy nem, igazából mellékes) az ellenségekkel kapcsolatos két lehetőség közül első pillantásra a brutálisabbat, a fizikai megsemmisítést választja:

PSALMUS 6.

[ad notam: "Az Szentháromságnak, kinek imádkoznak"]

Óh, magas egeknek, nagy mély tengereknek igazgató Istene,
Szárzaföldnek víztől, sötétnek világtól elválasztó mestere,
Uram, ím, kiáltok, én könyörgést nyújtok, nézz áldozó tüzemre!

Nagy búsulásodban, tüzes haragodban ne feddj meg most engemet,
Sok gonoszságomért, fertelmes bűnömért ne ítélj meg lelkemet,
Ne sújts, se ne büntesd, előled el se vesd nyomorodott fejemet!

De könyörülj rajtam, mert már elbágyadtam bűneim terhe alatt,
Bűn lelkemet veszti, betegség tökéli senyvedett csontaimat,
Te, Uram, ez törben, lelki fekélyekben orvosold meg szolgálodat!

Lelkem is elrémült, fejem pedig hevült gyakor kísértetekkel,
Időről időre jöni segítségre meddig halogatód el?
Már nagy sok ezerször általjárt az nagy tör, jüjj el már segítséggel!

Fordulj hozzám arccal, lássam valósággal orcád élő vígságát,
Mint kígyót ó héjből, ez sok álnokságból ments ki szegény szolgálodat,
Idvözíts lelkemet, irgalmasságodért kóstoljam jóvótodat!

Mert ha szent könyvedből, vérrel nyert környékből éngemet el-kitagadsz,
Pokolnak tüzére, végetlen veszélyre bűneimért taszítás,
Soha háláadást, örök magasztalást úgy éntőlem nem hallasz!

Ímé, megfáradtam, ugyan ellankadtam gyakor fohászkodásban,
Mind éjten-éjtszaka szemeim világa elfogy az nagy sírásban,
Könyveim, mint patak, széllyel úgyan folynak éjjeli nyoszolyámban.

Súlyos kezeidet, sudaras vessződet testem el nem állhatja,
Mert az ellenség is, imitt is, amott is fejemet pirongatja,
Kétféle veszélyben, mint tengeri szélben testem halálát várja,

De mindazonáltal forduljatok háttal, lelkemnek ellenségi,
Távozzatok tőlem, s menjetek előlem életem kergetői,
Azkik álnokságnak, nagy sok hazugságnak voltatok követői!

Mert én szám szózatját, buzgó imádságát az nagy Úr meghallgatta,
Nagy az óhajtasim, sűrű könnyhullásim orcámról mind elmosta,
Mint napot rút ködből, undok bűneimből lelkemet megtisztította.

Tahát szégyenséggel, hátra sietséggel ellenségim fussanak,

Megvakult szemekkel, reszketeges kézzel már mind elnémuljanak,
Ugyanazon törben, kit hántak előmben, nyakra-főre hulljanak!

Ezt megengedd, kérlek, ne nézzed bűnömnek megsebhető dagályát,
Ha tisztességre látod életemre szívemnek kívánságát,
Mert én benned bízom, tudom, hogy meglátom örömöm felkölt napját.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy e parafrázis az ellenségek fizikai megsemmisítését kéri Istentől (9. és 11. strófa). Efféle ószövetségi, pusztító, halálos harag iránti fohászt legfeljebb olyan versszövegekben találhatunk, ahol az ellenség nem pusztán ellenség néven kerül említésre, hanem jól körülírt konkrét ellenség, eminensen a török, mely legalábbis az antikrisztus(ok) egyike. Ekkor azonban bizonyosan egy markáns protestáns, egyenesen wittenbergi eredetű történet szemlélet mentén fogalmazott szövegről lehet szó, és ilyen a legkritább esetben fogalmazódik úgy, hogy lírai alkotásnak tekinthessük. Még Sztárai sok tekintetben harciasabb zsoltárparafrázisai sem merészkednek idáig. És a hatodik zsoltár legutóbb idézett parafrázisa sem. Az ellenségek, amelyek e szövegben megjelennek, tudniillik sokkal konkrétabbak, mint a másik két változat esetében: ők a kísértetek.

A beszélő lelke elrémült, a feje pedig hevült *kísértetekkel* (4. strófa), mai nyelven mondva kísértésekkel. A 9. strófában szereplő ellenségnek mondott ellenségek tehát a negyedik strófa ismeretében a beszélő lelke ellenségei (kísértetek), olyasvalakik (olyasvalamik), melyek a lélekre törnek, aki pedig a lélekre tör, az annak üdvösségét kívánja megakadályozni. Ez az ellenség annyiban a töröknél is nagyobb antikrisztus, hogy maga az ördög, vagyis mindenfajta ószövetségi káröröm nélkül kívánhatja a beszélő mindazt neki, amit az ő rémült lelke (hevült feje) elszenvedni volt kénytelen, karikírozva: vigye el az ördögöt az ördög.

Ez a parafrázis is krisztianizált tehát, történetesen egy, mindkét előző változattól eltérő gondolatmenet segítségével.

A legutóbbi Balassi kétes hitelű művei között számon tartott vers szerzőségi kérdéseiben nem kívánok komolyan állást foglalni, legfeljebb csak annyit jegyeznek meg, hogy akárki is fordította így a hatodik zsoltárt, forrása nagymértékben kellett, hogy hasonlítson (meg kellett, hogy egyezzek) Balassi Bálint Atya-himnuszának forrásával, és ez a véletlen egybeesés ugyanazon személy esetében a legkevésbé véletlen.

A másik idekívánczó adalék, hogy egy másik Balassi-vers is kapcsolatba kerül a hatodik zsoltárral, még ha mégoly szőrmentén is: A Bocsásd meg Úristen kezdetű. A Hajnal Mátyás-féle *Szíves könyvecske* és ennek nyomán pl. a *Czerey János-énekeskönyv* (1634–1661) a 75. zsoltár fordításának mondja, de úgy, hogy mottóként a hatodik (katolikus számozás szerint a hetedik) zsoltár második versét adja: Domine ne in furore tuo arguas me. Már Eckhardt jelzi, hogy itt nyilvánvalóan hibáról van szó, hiszen a számában megidézett zsoltár és a volta-képpen idézet nem illik össze. A jelenséget a tekintetben gondolom ezen felül különösen érdekesnek, hogy egy alapvetően „istenes énekeket” tartalmazó kiadvány művelt szerkesztője –

és itt a 7. és 75. közti különbséget alapvetően a nyomdász és nem a szerkesztő hanyagságából bekövetkező, egyértelmű sajtóhibának vélem – egy bűnbánati vers kapcsán azonnal a hatodik (hetedik) zsoltárra gondoljon, csak azt jelentheti, hogy e zsoltárt a kortárs befogadó számára elsősorban bűnbocsánatért könyörgő *hangneme* és nem a motívumai tették hatodik (hetedik) zsoltárrá.

d.) A *Ferendum et sperandum* és a zsoltáros hagyomány

A *Ferendum et sperandum* akrosztichonú vers azok közé a szövegek közé tartozik, melyeket az *Istenes énekek* kötet hagyományozott ránk, mindazonáltal szerzősége bizonytalan. Eckhardt Sándor attribúciós kísérlete, mely Illyésházi Istvánban látja meg a szerzőt²⁵ a végletekig bizonytalan, széles körben nem vált elfogadottá. Az a feltevés, miszerint a vers végén álló kolofónstrófa hibásan határozza meg a keletkezés idejét és a vers Balassi Bálinté lenne, szintén nem állhatja meg a helyét. Utolsó sora: „Az ezerhatszáznegyben”, utal az évszámra – egy Balassi-strófa utolsó sorával formailag megkötötté válik, és az ezerötszáz évek második felére utaló évszámadattal behelyettesíthetetlen; a kompozíciót szemlélve pedig nem lehet okunk mélyebben bontani a záróstrófát.

Hogy a szöveg Illyésházihoz lenne köthető, az elsősorban biografikus érvelésen nyugszik. A szöveg bujdosásról és komoly vagyonvesztésről számol be, emiatt keresi Eckhardt ilyen karakterben a szerzőt – a verset szükségszerűen az élménylíra kategóriájába utalva. Érvelésének másik igen fontos, és később Szilasi László által messzemenően kiaknázott²⁶ eleme az a számos szövegszerű egyezés, mely Balassi Bálint költészetéhez kapcsolja a verset.

Mielőtt azonban a vers szövegének vizsgálatához látnék, fontosnak tartom a műfaját tisztázni, azt a műfajt, melyet *bujdosóversben* szokás meghatározni.

Korábban – a história és ének kapcsán – láttuk, hogy a modern szakirodalom szívesen oszt műfajokat általában tematikus szempontok szerint alműfajokra, a „jobb áttekinthetőség érdekében”. Ez általában oda vezet, hogy egyre furcsább és széttartóbb szókapcsolatokat használunk műfajjelölők gyanánt, anélkül, hogy biztosak lennénk abban, hogy a szókapcsolat megszületése előtt legalább hasonló fogalom létezett-e, ha a név maga nem is. A bujdosóvers ilyen fogalomnak látszik. A bujdosás fogalom nyilvánvalóan bír jelentéssel a 16. században is, ahogy a vers fogalma is (ez utóbbi egészen bizonyosan mást jelent akkor, mint ma), de kapcsolatuk és pláne egy műfajt egyedítő kapcsolatuk aligha létezett. Ha a régiség gyakorlatát

²⁵ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete*. ItK 1955. 407–424. vagy Uő: *Balassi-tanulmányok*. Bp., 1972. 387–423.

²⁶ SZILASI, A sas... i. m., 39–42.

tekintjük, az a legritkább esetekben választott bonyolult megoldást egy vers megjelölésére. A szövegekhez sok esetben egyáltalán nem járul cím. Ha járul, annak struktúrája ilyesféle: műfajmegjelölés + tartalommegjelölés. A műfaj megjelölése (fentebb láttuk) leginkább két fajta lehet: história (ez esetben a szerző nem inventor) vagy ének (itt a szerző saját invenciója jelenik meg). A téma megjelölése pedig vagy igen rövid és kivonatos, vagy terjengős, argumentatív. Ha e vers műfaját a régiség megjelölésében volna szerencsénk ismerni, és nem a régiség egy minden tekintetben atipikus forrásából (*Balassa-kódex*) alighanem pusztán enyhit olvasnánk a szöveg felett: igen szép ének + argumentum. (A *Balassa-kódex*ben csak egy strófájával szereplő versünk ugyanis ott nem visel semmiféle címet. Későbbi teljes változatát hozó kiadásai azonban épp ilyen címen szerepeltetik.)

Voltaképpen a bujdosás a fogalom biografikus tragikuma miatt megképződő „romantikája” hívja életre a fogalmat, és így lesz már-már bujdosóvers a *búcsúvers* is. (Nem mintha ez utóbbi létében oly bizonyosnak kellene lennünk.)

Ami a 16–17. század irodalomtörténetileg is jelentős bujdosóit illeti, egyik fő jellemzőjük, hogy valamilyen viszonyban állnak Balassi Bálinttal. E kapcsolat maga Balassi esetében a legkönnyebben belátható, de a *Ferendum et sperandum* vélt szerzője esetében sem igényel különösebb fantáziát: Balassi 1589-es Krakkóba indulásáról épp az az Illésházy tudósít, akit e verssel kapcsolatban hírbe szokás hozni.²⁷ Egy Balassi-motívumokkal megrakott bujdosóvers vélt szerzője (egy lehetséges Balassi-követő) ugyanaz a személy, aki megemlékezik Balassi Lengyelországba lovaglásáról, majd később ő is számkivetett lesz, bujdosásra kényszerül (egy tényleges Balassi-követő) ez az elgondolás zavaróan egybevigó részekből építkezik. Nem az attribúcióval van azonban elsősorban gond. Nem tudom megcáfolni (legfeljebb elbizonytalanítani), hogy Illésházy a költemény szerzője, de nem is áll szándékomban. Az azonban igen, hogy bujdosás és bujdosás közt különbséget tegyek, legalábbis javaslatot fogalmazzak meg a vers másképp való olvasására.

Voltaképpen már korábban felfigyelt a szakirodalom (legkivált Ötvös Péter) arra, hogy a „bujdosóversek” általában egyazon (mindenesetre roppant hasonló) színhely(ek)hez kötődnek.²⁸ Ez a színhely sosem a civilizáció, általában kietlen hegyekkel tarkított pusztaság, ahol csupa idegenséggel találkozunk a számkivetett, még a nyelvét sem beszélik az ottaniak. Ezek az egyezések nyilvánvalóan egy bujdosás-toposz létre engednek következtetni, de a toposz

²⁷ „Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassi Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassi Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem, hogy ha addig meg nem hal négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhozza Balassi Andrást, aki jószágaira tör s akit nagyon fenyeget, és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.” Balassi Bálint összes művei, szerk., kiad. Eckhardt Sándor, Bp., 1951. I. 410.

²⁸ Ötvös Péter, *A Ferendum et sperandum és Illésházy István* (kézirat)

gyökerét nemigen véljük megtalálni. Egy másik igencsak gyanús körülmény, hogy a bujdosással kapcsolatba hozható versek általában istenes énekekhez kapcsolódnak, vagy úgy, hogy hordozójuk kontextusa ilyen, vagy úgy, hogy a verstesten belül találunk fohászt, esetleg a bujdosás okainak magyarázatában szerepel olyasvalami, mely kereszténnyé teszi őket.

Komlovszki Tibor *Ó nagy kerek kék ég...* elemzésében²⁹ – melyben egyébként idézi az inkriminált Illésházy mondatot – az elemezte verset Balassi kibujdosásához köti annak dacára, hogy a kolofon nem Lengyelország és Krakkó megjelölését tartalmazza, hanem arról beszél, hogy szerzője Erdélyben „jó hamar lovak”-ra igyekszik szert tenni. De a vers argumentuma sem ígér bujdosását. Kétségtől nem idegen a szöveg a bujdosástól, mindazonáltal nem is ez a motívum szervezi kompozícióvá a szöveget. Érdekes alaposabban megvizsgálni a vers első strófáit.

ÖTVENNYOLCADIK

VIDENS JULIAM NEC ORATIONE NEC RATIONE IN SUI AMOREM INFLAMMARI POSSE,
QUESTUBUS MISER CAELUM, TERRAS ET MARIA IMPLET, POLLICENS INDIGNABUNDUS SE
NULLUM CARMEN JULIAE GRATIA DEINCEPS CANTATURUM

[azon nótára]

Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger morotvája!

Mi haszon énnékem hegyeken-völgyeken bujdosva nyavalyognom,
Szörnyű havasokon fene párdúc módon kietlenben bolyognom,
Tövis közt bokorban, sok esőben, hóban holtig csak nyomorognom?

Medvéknek barlangit, vadak lakóhelyit mi haszon, hogy bójárom?
Emberek nem lakta földön ily régolta mi jutalmamat várom?
Ha mindenütt éget szerelem éngemet, mind bűm, kínom csak károm.

Komlovszki értelmezése szerint az első strófában Balassi a természetet szólítja meg, s a későbbiekben felé intéz kérdéseket, és végeredményben neki ígéri meg a latin címben is megfogalmazott, és később tudomásunk szerint be is következő tényt, hogy többé nem ír Júliához verset.

Az, hogy a leírás a természetre vonatkozik, meglehetősen egyértelmű. Megengedhető azonban, hogy a természeten túlra is mutat: az első sor egének kerekése, fényessége és csillagos volta kétségtől természetleírásnak látszik, a természeti ég azonban a legkritikább eset-

²⁹ KOMLOVSZKI Tibor, *Ó nagy kerek kék ég ... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 127–144.

ben rejt dicsőséget. Felébredő gyanúnk nem hiába ébredt: itt egy egystrófányi zsoltáranzával állunk szemben.

A 104. magasztaló zsoltár, Istent, a teremtőt dicsőíti a teremtett dolgok jellemzésén keresztül. A zsoltár meglehetősen terjedelmes, így egészében nem idézem, csak Balassi szövegéhez közvetlenül kapcsolható részeit.

Zsolt. 104,1 Áldjad én lelkem az Urat! Uram én Istenem, nagy vagy te igen, ékességet és fenséget öltöztél magadra! **Zsolt. 104,2** A ki körülvette magát világossággal, mint egy öltözetel, és kiterjesztette az egeket, mint egy kárpitot [...] **Zsolt. 104,25** Ez a nagy és széles tenger! Itt vannak benne a megszámlálhatatlan csúszók; apró állatok nagyokkal együtt. **Zsolt. 104,26** Amott gályák járnak s czethal, a melyet azért formáltál, hogy játszadozzék benne. [...] **Zsolt. 104,30** Kibocsátod a te lelkedet, megújulnak, és újjá teszed a földnek színét.

A kapcsolat meglehetősen szorosnak látszik: A kiterjesztett égben fenségesen lakozó Úr, a virágok által megújuló föld, és a csudákat (csúszók, apró és nagy állatok, valamint a cet) nevelő tenger, melyen gályák járnak, ezek mind Isten teremtményei, melyben Istennek örvendeznie kell. Az első strófa tehát metonimikusan – Isten Istent megörvendezettető teremtményei által – mégsem a természetet, hanem magát a teremtőt szólítja meg. Ha a megszólítás Istenhez címzi a verset, akkor nemigen kell máshol keresnünk a (reménytelen) szerelemről szóló strófák előtti – mellesleg épp a bujdosásról szóló – rész forrását, mint a Szentírásban.

A Zsoltárok könyvének panaszversei alapvetően a számkivetettség, a bujdosás, bolygás motívuma köré csoportosulnak. A bűnös beszélő otthontalanul vándorol, idegenbe vetettségét gyakran méltatlannak érzi (gondoljunk csak a Saul vagy Absolon elől menekülő Dávidra). A világ körülötte vad, néhol annyira, hogy egyenesen vadállatok veszik körül, vagy ő magát érzi elvadultnak és magányosnak. Szándékosan nem említek egyelőre konkrét példákat, a bibliai (szűkebb értelemben zsoltáros) bujdosás színhelyei meglehetősen topikusak. E versben azonban szokatlan és nem minden jelentőségtől mentes, hogy épp a párduc az az állat, melyhez a beszélő magát hasonlónak véli. A Bibliában a párduc nem tartozik a leggyakrabban említett állatok közé. Előkerül vadsága miatt, ilyenkor javarészt az oroszlánal és egyebekkel együtt (Jer 5,6); egy híres, a paradicsom békéjét leíró metaforában (Ézs 11,6) a párduc és a kecske (bárány) egymás mellett fekszenek; egy másik igen érdekes Jeremiás-hely szerint a párduc önmaga által lemosdhatatlan foltossága a próféta dorgálta nép és a bűn (bűnre való hajlam) Isten nélkül való lemosdhatatlanságához hasonlatos. De legrelevánsabbnak, egyúttal legpikánsabbnak az Énekek éneke párduca látszik. **Én 4,8** Én velem a Libánusról, én jegyesem,

én velem a Libánusról eljőjj; nézz az Amanának hegyéről, a Sénirnek és Hermonnak tejéről, az oroszlánoknak barlangjokból, a párduczoknak hegyeiről. Ha a párhuzam releváns,

akkor a Balassi-vers beszélője olyan „fene párdúc”, akit olyasvalaki nem hívott le a párdúcok hegyéről, aki miatt lement volna, így ott a kietlenben bolyong, ha úgy tetszik: bujdosik.

Akárhogy is, annyi talán világosan látszik a fentiekből, hogy amikor Balassi ún. bujdosóverset ír, szövegétől nem idegen a Biblia kontextusa, sőt egészen valószínűen ebben a kontextusban (is) kényelmesen értelmezhető. Mielőtt további párhuzamokkal értelmezném a vers egészét, térjünk át e fejezet voltaképpen tárgyára, a *Ferendum et sperandumra*.

Igen szép ének, ez két szónak bötűjéből állván:
Ferendum & Sperandum.
Autore incerto.

Forog az szerencse, mit bízunk ő benne, semmiben nem állandó,
Csak ideig kedvez, tündöklő üveghez mindenekben hasonló,
Ki mint hogy eltörik, így ő is változik állapotja romlandó.

5 Ez világi sok kincs, melyben semmi jó nincs múlhatik szerencsétől,
Tündöklő uraság tisztbéli méltóság függ ennek erejétől,
Ha meg szűnik kedve, küld idegen földre régi lakóhelyétül.

Rólam vehet ebből, mint egy szép tükörből magának minden példát,
Mert az mint rám osztá, tölem úgy elrántá szerencse adományát,
Ki kedvemre éltem, kell immár követnem számkivetésnek kínját.

10 Ez rossz csalárd világ, ki merő hamisság engemet, jaj, mint veszte!
Mint halat horogra, úgy csala sok bura hízelkedő beszéde;
Étkével táplála, melyben rejt iszonyú csalárd mérge.

Nem-is kerülém el szentséges erkölccsel sok hízelkedő szavát,
Nem jutván eszemben hogy Isten mindenben jelenti igazságát,
Az mint sok jóm után érzem immár nyilván Istenemnek ostorát.

15 De miért csudálom, Isten dolgát tudom, hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket eltűri, de reánk is küldi büntetését ostorul,
Segítségét tőlünk rántja, ha nem térünk régi gonoszságunkból.

20 Úgy én bűneimért Istenem engem sért, elhagyott, és meg utált,
Hatalmas emberek mindenütt üldöznek, ellenségem rám kiált,
Lesben megállanak, fejemnek akarnak szerezni szörnyű halált.

Mindentül elváltam, egyedül maradtam, barátim elhadtanak,
Iszonyú köziklák, erdők széles puszták fejemet lappangatják,
Idegen emberek engem elkerülnek, magok hozzám sem adják.

25 Éljek-é nem tudom, mert késik halálom, s kínaim nevednek,
Kétségben essem-é, s-halált szerezzek-é nyomorodott fejemnek?
Azt sem mívelhetem, mert elveszti lelkem haragja Istenemnek.

Tűrnöm hát jobb lészen, mert még elől vészen Istenem szent fiáért,

Bűnöm elfelejti, pokolra sem veti én lelkem, ki hozzá tért,
Noha kereszt által keservesen próbál értelmes életemért.

30 Szenvedem békével, magamat is ezzel biztatom mindenekben,
Többet én meg váltóm szenvedett jól tudom idvösségemért testben,
Nem egyedül vagyok földön, ki nyomorgok, szenvedik ezt is
többen.

Példáját sokaknak, igyefogyattaknak látom árva fejemen,
Mert szerencséjekben számkivetésekben részes vagyok sokképpen,
Kedves lakó helyem távol levén tölem jut eszemben keserven.

35 Éktelen köziklák, mint fészkek, úgy állnak, hazája Ulyssesnek,
Hosszú életével, jó szerencséjével tetszik lenni kedvesnek,
Midőn azt óhajtja, hogy csak füstöt lássa régi lakó helyének.

Repülő madarak, ha ősszel távoznak, megjönnek ismét Nyárban,
Vagy félelmes vadak messze hogy-ha futnak térnek szokott barlangban,
Csak egyedül nekem nem szabad meg térnem öröömöm hajlékában.

Az tél mikor múlik, víg tavasz érkezik, föld mindenektől újul,
Levelekkel erdő, örvend az sík mező, virágokkal béborul,
Csak én szegény lélek, sírok és kesergék, mert örömem nem újul.

Nyughatatlan sok gond, ímé annyira ront, hogy nem sokká megemészt,

40 Ha nem szánja lelkem teremő Istenem, sok bú siralom elveszt,
Sőt én ellenségem csudálja, hogy engem az föld-is el nem sillyeszt.

De megszán Istenem, s-ennyi sok siralmim tudom, jóra fordulnak,
Múlnak óhajtásim noha most könyveim szemeimből csordulnak,
Mint nap eső után így bánatim után örömmim meg újulnak.

45 Véget ér, el hittem, az üdő mindenben bánatnak vége szakad,
Nagy erős kö sziklák idővel romolnak, s-idővel tenger apad,
Így sok ínségemnek szám-kivetésemnek idővel vége szakad.

50 Mikor az madarak fákon fészket raknak tavasszal zöld erdőben,
Béjáván sok földet, bujdosó fejemet megnyugotám egy völgyben,
Ezeket így szerzem, igyemet kesergém, az ezerhatszáznégyben.

Szilasi László a szöveget elemezve a hangsúlyt a vers példázatoságára és főképp annak ellentmondásosságára helyezi. Jómagam a szöveg értelmezésekor elsősorban nem ennek tulajdonítanék jelentőséget, sőt voltaképpen a példázatoságot legfeljebb másodsorban tudom észrevenni a szövegben.

Nézetem szerint arról van szó, amiről az idéztem Balassi-vers esetében is: a szöveg merőben biblikus, és néhány keresztény alaptétel szervezi kompozícióját.

A világ állhatatlanságának hangsúlyozása nem önmagában való, ugyanis mindvégig ellentétben áll a mozdulatlansággal. A folyamatosan változást szenvedő világ és a változhatatlan Isten ellentéte e vers kerete, és ezen belül keresi helyét a beszélő: nem árulok el titkot azzal, hogy Istennél leli meg. A változó világ tehát Isten (az isteni) ellentéte, azé az Istené, akinél nincs változás vagy változásnak árnyéka.³⁰ Isten országa mozdíthatatlan ország, szemben a világ folyamatos mozgásával.³¹

Az első, *FERENDUM* rész (nem csak tárgyában, de az akrosztichon által kijelölten is) arról a folyamatosan változó világról szól, melyet a beszélőnek el kell túrnie. Ez a világ nemcsak hogy állandó mozgásban lenne, de folyamatosan csábít, ha úgy tetszik kísért, s e kísértésnek a korántsem büntetlen beszélő (Nem is kerülém el szentséges erkölccsel sok hízelt szavát, / Nem jutván eszemben, hogy Isten mindenben jelenti igazságát) nem tudott ellenállni. Mindazonáltal *túrnie* kell, s a túrés kíváncsi nem kisebb parancsolótól származik, mint Isten, ahogy Jóbnál olvashatjuk: „Ha már a jót elvettük [Ésa. 45,7. Ámós 3,6.] Istentől, a rosszat nem vennők-e el?” (Jób 2,10).

Az e világ mozgatásában nagyfokú szerephez jut a szerencse. Ennek leírása után az eltűrendő ostorcsapások számának szaporodásáról lesz szó csupa panaszló zsoltárokból szereplő elemekkel: a beszélő dávidi hangja, a zsoltárok nyelvén való panaszkodás szükségszerűen a számkivetettség élethelyzetében panaszkodik. A valaha volt gazdag fejedelmek (valaha méltóságosak) kietlenben kényszerülnek bujdosni³², ahogy Dávid maga is hol Absolon, hol Saul elől menekülve, a beszélő iszonyú kösziklák és erdők és széles puszták díszletében bolyong; a barátok elhagyták³³, idegenek között kénytelen lenni.³⁴

A második *Et* rész átmenet. Az *E* strófa a túrés elutasítását mérlegeli, öngyilkosságot fontolgat. A *T* strófában mégis a túrést választja, de egyúttal már reményről is szól – Isten Krisztus miatt „előveszi” majd és megbocsátja bűneit, addig azonban kereszt által próbálja, túrni tehát a keresztet kell – a keresztviselés azonban sohasem kilátástalan: a keresztként tekintett megpróbáltatások, szenvedések minden esetben az üdvösség felé vezetnek a világ állhatatlan inerciarendszerében. Az átmenet ilyen értelemben is megkomponált a *Ferendum* lehetséges elutasítása az *E* strófában és a *Sperandum* igenlése a *T* strófában.

³⁰ Jak 1,17.

³¹ Zsid 12,27.

³² Gyalázatot zúdított [Jób. 12,21.] a fejedelmekre, és bujdosatta őket út nélkül való kietlenben. Zsolt 107,40

³³ Atyámfiak előtt [Jób 19,13-17.] idegenné lettem, és anyám fiai előtt jövevénynyé. Zsolt. 69,9;

³⁴ Ragadj ki és ments meg engem az idegen-fiak kezéből, a kiknek szájok hazugságot beszél, s jobbkezők a hamisság jobbkeze. Zsolt 144,11

A *SPERANDUM* rész a reményről szól és a megváltás felé vezető útról, lényegesen szorosabban ragaszkodva a Szentíráshoz. Az *S* strófában a beszélő két érveléssel biztatja magát: egyfelől leszögezi, hogy szenvedései semmiképp sem mérhetőek a megváltó szenvedéseivel, másfelől, szenvedése nem is egyedi, ha úgy tetszik, keresztje közös minden keresztényével. Az ügyefogyottak (együgyűek) sorsával vigasztalja magát ezután – az ő elesettségük, szerencsétlenségük jövőendő megváltottságuk bizonyítéka. Ő is szerencsétlen, ő is megváltott lett, szerencsétlensége és boldogtalansága nem más, mint a tűrésre és reménykedésre ítélt együgyű hívő egyik legfőbb jellemzője.

A *SPERANDUM* rész második strófájában előkerülő haza, a kedves lakóhely nem nosztalgikus elem. Szegedi Gergely Úrvacsoráról szóló énekében³⁵ épp ilyen értelemben kerül elő:

15. De magának egyiket, nekünk tartotta másikat,
Erdemével keresett hűtnek szent igazságát.

16. Így szerze oklevelet elveszett örökségünkhöz,
Melylyel jutnánk hazánkhoz, elveszett jószágunkhoz.

Nála Krisztus megváltó halála által találhatunk vissza elveszett hazájukba a hívek, abba a Paradicsomba, ahonnan kiűzettek, és amelynek kapuját újra feltárta Krisztus a benne hívők számára.

Nincsen szó tehát evilági elveszett vagyon vagy valaha volt otthon miatti bujdosó, hontalan kesergésről – a világban tévelygő, eltévedt (Balassinál: bujdosó madár szélvészben) hívő Mennysországba vágódásáról annál inkább.

A későbbiekben ez a vágy kap új kontúrokat és új árnyalatokat. Mindjárt a következő strófában a hosszúéltű Odüsszeusz boldogságot érzett, amikor hazatért. De milyen is volt hazája? Éktelen kősziklák voltak otthon számára, fészkek gyanánt. Olyan éktelenek, amilyen iszonyúak azok, melyek közt a beszélőnek bujdosnia kell. Olyan fészkek, melyekben egy strófával odébb a madarak találnak otthont. Odüsszeusz ugyanis pogány. Csak az lehetett otthona, melyben Pénélopé őrizte a tűzhelyet kérőkkel dacolva, olyasmire nem is vágyhatott, amire versünk beszélője épp e szövegben óhajt.

A pogány Odüsszeusz után az oktalan állatok következnek:

Repülő madarak, ha ősszel távoznak, megjönnek ismét nyárban,
Vagy félelmes vadak messze hogyha futnak térnek szokott barlangban,
Csak egyedül nékem nem szabad meg ténnem örömöm hajlékában.

³⁵ Szegedi Gergely, Az Úrnak szent vacsorájáról, RMKT 6. 217.

A versnek alighanem ez a kulcsstrófája, legalábbis ez kínálja a leggazdagabb bibliai párhuzamtermést. Teljesen nyilvánvalóan egy Máté evangéliumában szereplő hely átiratáról van itt szó: „És monda néki Jézus: A rókáknak vagyon barlangjok és az égi madaraknak fészük; de az ember Fiának nincs hová fejét lehajtani” (Mt. 8,20). Az oktan állatok tehát otthonra lelhetnek itt, ezen a folyamatosan mozgó, változó földön, az ember fia azonban sosem. A „csak egyedül nékem” nem a beszélőre magára értendő, hanem az emberre általában. Az, hogy e világ ideiglenes szállása a bűnbeesett embernek, számos lokusszal alátámasztható, a teljesség igénye nélkül szerepeljen itt néhány: Mert nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük. Zsid. 13,14; Azért immár nem vagytok jövevények és zsellérek, hanem polgártársai a szenteknek és cselédei az Istennek Ef. 2,19; Halld meg Uram az én könyörgésemet, figyelmezzél kiáltásomra, könyhullatásomra ne vesztegelj; mert én jövevény vagyok te nálad, zsellér, mint minden én ősom. Zsolt 39,13; Mikor még csekély számmal valának, igen kevesen és mintegy zsellérek abban, | És egyik nemzettől a másikhoz bujdosának, egyik országból a másik néphez: | Nem engedé, hogy valaki nyomorgassa őket, sőt királyokat is megfenyített... Zsolt. 105,12—14; Szólt pedig az Isten akképen, hogy az ő magva zsellér lészen idegen földön, és szolgálat alá vetik azt, és nyomorgatják, Csel. 7,6; Mikor a földet miveled, ne adja az többé néked az ő termő erejét, bujdosó és vándorló légy a földön. Gen. 4,12.

A későbbiekben a megváltásért szóló panasz – voltaképpen könyörgés következik, hasonlóan szoros kapcsolatban a Bibliával.

A „Nyughatatlan sok gond” kezdetű strófa egybevág Balassi Atya-himnuszának egy részével:

Reméntelen mindeneknél életem,
Látván veszttem, örül sok ellenségem,
Csóválnak fejeket, csúfolnak éngem,
Barátim is mind idegenek tőlem.

Gondod nincs rám, mert mindenik azt tudja;
Hogy eddig is éltem, ki-ki csudálja,
Ennek - úgymond - mely veszett állapotja,
Lehetetlen, hogy senki szabadítsa.

A *SPERANDUM* rész és voltaképp az egész vers zseniálisan feszes és precízen megszerkesztett menete, nem kevésbé zseniális zárlattal ér véget: a szenvedések vége azért jön el magától értetődően, mert a szenvedés kiváltója, az állhatatlan világ épp lényege, vagyis a folyamatos változás miatt nem lehet örök, s ha az nem lehet az, semmi sem lehet az, ami benne jelenthet kizárólag meg.

A *Ferendum et Sperandum* tehát olyan vers, mely joggal és könnyen érthetően szerepel épp az Istenes énekek kötetben. Szerzője – bárki legyen is – elsősorban szótérikusan értelme-

zendő verset írt, s az csak másodsorban lehet élménylíra. Azt gondolom, hogy Eckhardt Illésházy-attribúciója, noha a fentiek nem érintik – egyre kevésbé kell, hogy elfogadásra sarkalljon minket. A vers megszerkesztettsége, kompozíciója és teológiai tartalma mindenesetre egy kellőképpen eruditus szerzőt tételez, de ha az Istenes énekek kiadója bevallotta, hogy bizonytalan a kérdésben, honnan venném én hozzá képest a bátorságot, hogy sejtessem: a szerző alighanem Rimay János.

Nyolcadik fejezet
Az ismeretlen Tinódi Sebestyén

a.) Tinódi Sebestyén és a hegedűsök

Szilády Áron, amikor Tinódi Sebestyén verseit teszi közzé a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatban, a következőképp határozza meg a költő versszerző attitűdjét:

„[...] Tinódi, ha nem szerzett is virág-énekeket, szerelmi dalokat s némi lenézéssel említi is a hegedűsöket, — krónikás álláspontjáról mégis lebecsátkozik ezek színvonalára a Sokféle részögösről és Udvarbírák, kulcsárokról írt énekeivel. Tagadhatatlan, hogy ezekben kora és közönsége ízléséhez alkalmazza magát, elfogadja a sokszorosan elítélt divatos genret s azt mívelve a népi humor szűretlenebb forrásából is merít : de azt is joggal lehet róla mondani, hogy a szemet szűrő s ízlést sértő helyek rikító színezése helyett azok simítására, enyhítésére törekszik s maga személyének lealacsonyításától, histrioszerű magaviselettől mindig tartózkodik. Távol marad a köznép mulattatására nemcsak mindent elkövetni hanem eltérni is kész hegedűsök modorától; úgyhogy ha említett két énekét összehasonlítjuk például Moldvai Mihály deák és Márton hegedűs fenmaradt s csak mostanában előkerült egy egy énekével, azt fogjuk látni, hogy ezektől már azáltal is különböznek, hogy erkölcsi eszme képezi kiindulási pontjukat. Jóval alantabb jár e két énekénél a Zsigmond krónika végére valamely hegedűs énekéből beszótt Tar Lőrincz-féle epizód, melynek bizonyára csak átvétele esik az ő rovására s ez is jójárást megbocsátható annak fejében, hogy egy oly eredeti ének emlékezetét tartotta fenn — ha fentartásra legkevésbé méltó részében is, melynek tartalma épen úgy pokolbeli út leírásából áll, mint a klasszikai és középkori költészet el nem avuló alkotásaié.”¹

Az idézett, Tinódi versszerzéséről szóló vélekedés számos mozzanata mára már sztereotípiaszerűen működő igazsággá merevedett Tinódi költészetével kapcsolatban, dacára annak, hogy ezek az állítások e formájukban aligha felelnek meg a valóságnak. Mielőtt részletekbe menően érvelnék velük szemben, érdemes alaposabban szemügyre vennünk a sztereotípiák kialakulásának és megkövesedésének folyamatát; legfőképp azokét, melyek Tinódi verseinek minőségét a kor népszerűnek vélt, irodalmi szempontból azonban érdektelen költészetétől elválasztják. Arról van szó ugyanis, hogy Tinódi verseit elsősorban azon a jupon lehet jobb versnek gondolni kora átlagánál, hogy ezt az átlagot a ránk maradt köteteseti kincs bizonyos darabjaiból vonjuk meg, vagyis megképezzünk egy olyan korpuszt, melyről belátható 1.) hogy

¹ *Régi Magyar Költők Tára, Harmadik kötet, Tinódi Sebestyén összes művei*, szerk. SZILÁDY Áron, 1540—1555, Bp., 1881.

darabjai nem nívós alkotások, 2.) hogy ezek (a szóbeliségben) tömegesek voltak, 3.) hogy annyira nem feleltek meg a kor „irodalmi” ízlésének, hogy csak csekély számban vélte megőrzendőnek a nyomtatás és a kéziratosság. Ezt a korpuszt a kor terminológiájának bizonyos mérvű megerősökölésével *hegedűs* vagy *hegedős* éneknek keresztelte el a szakirodalom.

A fenti, Sziládytól származó idézet ennek a nézetnek egyik kiindulópontja. Toldy Ferenc még másképp beszél a hegedűsökről és azok feltételezett költészetéről. Szerinte a hegedűsök alapvetően történeti tárgyú énekeket szereztek, melyek általuk és mások által is szóban terjedtek.² Vagyis Toldy esetében a régiségben használt hegedűs és lantos „terminus” olyan módon különbözik egymástól, hogy az előbbi csak a szóbeliséghez, az utóbbi már az írásbeliséghez is köthető. Nála „Tinódi Sebestyén – vagy mint országszerte nevezetett: Lantos Sebestyén – ment dicséretes példával elő, nem ugyan költői alakítással, melyet mind nála, mind ez egész időszak költőinél hiában keresnénk, de az események mivolta s részleteik lelkiismeretes kifürkészésével, s lehető történetírói hű előadásával.” Valami olyasmit állít tehát Toldy, hogy a hegedűsök szóbelisége és Tinódi nyomtatásba átmenő írásbelisége voltaképp egy töről fakad, egy igen régi, számunkra már teljességgel ismeretlen szóbeli hagyományban gyökerezik.

Hogy ez a nézet a 19. század nyolcvanas éveire átfordul, annak igen kézenfekvő magyarázata lehet, hogy előkerült három, később a hegedűsének műfajába sorolt költemény, melyet maga Szilády Áron jelentetett meg. A hegedűsének és az RMKT Tinódi-kötete között ugyan eltel egy év, de mint a fenti Szilády-idézetből is látható, a Tinódi-anyag publikálásakor már ismertek voltak előtte a szövegek.³ E dolgozatában már lényegesen markánsabb határvonalat rajzol a két „költőtípus” közé, sőt azt tartja, hogy e három szöveg jól és elégségesen definiál egy olyan irodalom alatti énekesosztályt, melybe Tinódi aligha tartozhat bele.

A Toldynál még a lantosok költészetének szóbeli előzményeit éneklő hegedűs Sziládynál egy, a lantosok elit költészetétől élesen elkülönülő populáris énekmondóként érthető, mely aztán 1886-ban, Erdélyi Pál dolgozatában új árnyalatokat kap.⁴ Erdélyi szerint – amint korábban már volt róla szó – a históriás ének előzményei korai epikus költemények lehettek, melyek zöme mára már szükségszerűen elenyészett, valamint régi mondák, illetve a *hegedűsök* és *igricek* alkotásai. A hegedűsök, igricek, lantosok hármasságát még vallja Erdélyi: ha az igricek nem is, a lantos bizonyosan előrébbvaló a hegedűsnél; akik költészetéről any-

² „A költészet csak folytatása volt a réginek. A magyar nemes ifjúság a *rímes krónikákból* tanulta ismerni hazája történeteit. A *hegedűsök* a hagyományosan átvett régi énekek készletét az újabb nevezetesebb, kivált harci események verses tárgyalásával nevelték.” TOLDY, *A magyar nemzeti ... i. m.*, 49.

³ SZILÁDY ÁRON, *Három hegedűs ének*, Századok 1882, 29–40.

⁴ ERDÉLYI, *A XVI. és XVII. századi ... i. m.*

nyira keveset tudunk, hogy nehezen képzelhető el, hogy a lantosok ennek lennének folytató örökösei.⁵

Nem sokkal később Pintér Jenő egy dolgozatában⁶ Tinódi jellemzésénél a hegedűsök említése nélkül már olyan hangon beszél a költőről, mint aki mind költői képességeiben, mind erkölcsében példaértékű. Szemléletmód az a már sztereotipizált kép jelenik meg itt, melynek origója nézetem szerint épp Szilády kritikai kiadásának előszava, illetve hegedűs énekekről szerzett tanulmánya.⁷

Dézsai Lajos Tinódi-monográfiájában⁸ szintén vallja a lantos—hegedűs oppozíciót. Tinódi vándorlása kapcsán tér ki a kocsmadalkokra és populárisabb versekre. Tinódi „lantos karsárai” közül beszél a Kassai Lantos vagy Hegedűs Sebestyénről, akinek énekei miatt keletkezett pereit említi, megemlékezik Ilosvai Selymes Péterről és Hegedűs Mártonról is. Majd elhatárolja tőlük Tinódit. „Meg kell említenünk, hogy Tinódi magát soha se nevezi hegedűsnek, hanem mindig lantosnak, lutinistának, egyéb adatok is bizonyítják, hogy mások is megkülönböztették őket egymástól, noha az is előfordult, hogy felváltva használják a kétféle elnevezést, mint a Kassai Lantos, vagy Hegedűs Sebestyén esetében láttuk. Úgy látszik nem csak hangszerük különbsége okozta Tinódi szigorú megkülönböztetését, hanem az is, hogy a lantosok jobbára képzetesebb, deákos műveltségű (literatus) emberek, íródeákok voltak, a kik inkább főurak társaságában forgolódtak, a hegedűsök inkább a nép mulattatói, afféle kocsmai énekesek voltak.”⁹

Azt állítja Dézsai, amit Szilády és Pintér Jenő is állít: az udvari, magas kultúra lantosai könnyen elkülöníthetők a kocsmai énekesektől, ez utóbbiak pedig azonosak a hegedűsökkel.

⁵ Ld. „Igrices, lantos, hegedűs vagy énekes ...” kezdetű 14. jegyzet az első fejezetben ERDÉLYI, A XVI. és XVII. századi ... i. m. 134–135.

⁶ PINTÉR Jenő, *A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai*, Bp., 1903.

⁷ „A históriás énekköltés elsőrangú munkása Tinódi Sebestyén, kora műveltebb férfiaihoz tartozott és kora műveltebb rétegeit mulattatta. Nem a köznép lantosa volt, mint aligha bolygó társai, azon egyszerű okból, hogy a népnek nem volt köze urai nemes-gazdái dolgához, vitézkedéséhez, nem az ország ügyeihez. Ez a nép jó volt arra, hogy a török rabságba vigye, de nem arra, hogy költőket tartson el, vagy lelkesedjen dalain. akkor talán igen, ha katonasorban volt. Nem is szerepel ez a nép Tinódiban, ki, tud ugyan gyűlölni észrevehetőleg és a nélkül, hogy az igazságon csorbát ejtene, de felolvadni csak akkor, ha a nagyok balsorsát, előkelők keservét tárja elének. Egyszer-egyszer figyelmezteti a hadakozó bajvívó vitézeket, hogy község-nyomrogatók ne legyenek, de olyan meleg, résztvevő, majd korholó, sőt lázongó hangon, mint Szkhárosi Horváth András vagy Heltai Gáspár s még nem egy nemeslelkű hangadója e forrongó kornak, soha nem szól. Élete körülményei hozták ezt magukkal. Az előkelők, tehetősek körében forgott: a táborok, várak és fényesebb udvarházak dalnoka volt. Maga is nemes ember, elveiben, érzelmeiben mindig az. Tanít, okoskodik, gáncsol, fedd és nem ékíti. *Történeti hűség, vallásosság, hazaszeretet*: ez műveinek három főjellemvonása. Valamint utánna is ez *históriás énekein hármassarkpontja*.” PINTÉR, *A históriás énekek*... i. m., 9–10.

Jól érzékelhető Pintér véleményében, hogy Tinódit az elit vagy elitebb költészet képviselő közé sorolja jobbára életrajzi elemekre támaszkodva, és mindvégig a hegedűsök vagy a populáris költészet említése nélkül, jó tíz évvel korábban Szilády Tinódi-képének megrajzolásához még a virágénekek említését is szükségesnek tartja.

⁸ DÉZSAI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912.

⁹ DÉZSAI, *Tinódi*... i. m., 58.

E vélekedésekkel szembement Réthei Prikkel Marián, aki három folytatásban megjelent dolgozatában igyekezett ezeket a félreértéseket eloszlatni.¹⁰ Igencsak polemikus hangnemű dolgozata a kezdetektől a 16. század végéig elemzi az énekmondók szerepét a költészettörténetben. Megállapításai radikálisan támadják a fentebb vázolt vélekedéseket, és ha nem is mindenhol bizonyulnak helytállónak, sok tekintetben közelebb járnak a valósághoz, mint a korábbi leegyszerűsítő elgondolások. Három részes tanulmányának első fejezete a legkorábbi időkről szól, melyekről csaknem kizárólag másodlagos források állnak rendelkezésünkre. Erről az időszakról, ahonnan alig akad néhány tucat sornyi versemlékünk, igen szerteágazó énekszerzői típusokat vázol. A szórakoztató énekes, jokulátor (igric, lator, táncos, csúf, trufás, trágár, sod, pakocsás, potor, tombás, tubás, sib, cinkos, lözér, kókler, csélcsap, játékos, alakos) szerinte elsősorban muzsikusz és nem kevésbé jellemzően idegen származású mulattató, amint a megnevezésükre használt szavaink idegen eredete is bizonyítja. Bántóan hat a mai fülnek, ahogy ezeket az énekszerzőket faji alapon degradálja: „Bizonyításra nem szoruló általánosan ismert dolog, hogy a muzsikusi foglalkozást a legrégibb történeti kortól a legújabbig idegen fajbeliek űzték nálunk, mert erre a kenyérkeresetre született magyaroknak se kedvük, se különösebb tehetségük soha nem volt.”¹¹ Réthei Prikkel szerint az sem tartható, hogy ezek a csépcsapok említésre méltó történeti énekeket adhattak volna elő. „Elsősorban is azon egyszerű lélektani oknál fogva, mert azoknak, kik rendesen önmagukat csúffá tevő torzításokkal és trágár bohóczkodással szoktak mulattatni, bárminő komolyabb tárgykörből még a nemzet történetéből vett énekeik sem lehettek volna valódi költészetszámba menő, lélekemelő szerzemények. Másodszor meg azért, mert ezek az énekek igazában nem is az ő költeményeik voltak, hanem a néptől jól-rosszul eltanult históriás énekek, melyeket a naivság zománczától kontár tolmácsolásukkal alkalmasint megfosztottak. [...] Ezzel a megállapítással voltaképpen egy újabb lepel hull le róluk: a költőiség hamis leple, melyet irodalomtörténetünk – mint látni való – teljesen érdemtelenül tett rájuk. Pörére vetköztetve bizony jóval kevesebbet mutatnak: *nem költők, csak gyenge előadói a nép történeti énekeinek.* S ezt az eredményt bátran kiterjeszthetjük *vidámító dalolásukra is. Az sem igen állhatott egyébben, mint a nép trágár nótáinak visszaadásában.*”¹²

Réthei Prikkel szerint tehát az igricek, jokulátorok nem lehetnek semmiféle költészeti kincs továbbörökítői, minthogy idegenek, vagyis nem a saját költészeti kincsüket hagyományozták, s ami ősi hazaival találkoztak, azt is csak a mesterkéeltséggel voltak képesek feltölte-

¹⁰ RÉTHEI PRIKKEL Marián, *A régi magyar énekmondók*, EPhK, 1917, 83—102, 201—208, 277—288.

¹¹ RÉTHEI PRIKKEL, *A régi magyar... i. m.*, 89.

¹² RÉTHEI PRIKKEL, *A régi magyar... i. m.*, 93.

ni. Az a szerep tehát, melyet Toldy és talán még Erdélyi is a hegedűsöknek ad, ti. hogy bizonyos históriás énekek témáit, anyagát konzerválták a Tinódi-féle lantosoknak, az Réthei Prikkal esetében a egyfelől a nép közvetítésével érhet el a 16. századig, másfelől pedig az ún. *regesek* (nyelvjárásokban regösök, regösök), igazi poéták munkája révén.¹³ Ezek azok a társadalmilag megbecsült figurák, *combibatorok*, akik főúri közegekben mozognak, birtokuk is lehet, és az udvarban énekelnek a magyar hadi bátorságról, alkalmasint lírai hangon; olyanok ők, mint a 16. század Tinódi Sebestyénje.

Dolgozatának második két része már a későbbi, szövegemlékekben is lényegesen gazdagabb 16. századot tárgyalja. Homlokegyenest szembenálló nézeteket vall, mint elődei, szerinte a hegedűs és a lantos minőségi megkülönböztetése elképzelhetetlen és szükségtelen is volt e korszakban. Hosszan sorolja elődei (Badics, Beöthy, Dézsi, Váczy, Pintér és Szilády) ez irányú tévedéseit. Majd – sokak mellett Szenci Molnár Albert szótárára hivatkozva – érvel amellett, hogy hangszereik alapján nem megkülönböztethető a két énekestípus.

Alapvetően Dézsivel szemben értelmezi a Kassai Hegedűs vagy Lantos Sebestyénről fennmaradt adatokat. Láttuk, Dézsi amolyan hányaveti következtetlenséget feltételez az ingadozó elnevezésben, Réthei Prikkal a következtetlenségéből a megkülönböztetlenséget olvassa ki.¹⁴

Végeredményben Réthei Prikkal amellett érvel, hogy a hegedűsök és lantosok hangszerük és irodalmi funkciójuk, költészetük alapján el nem különíthetők, egyfelől, mert igazi hegedűs ének nem maradt ránk, másfelől, mert ami ilyen címen ránk maradt, igencsak nehezen választható el a lantosoknak tulajdonított históriás ének műfajától.¹⁵

¹³ Mófdelett érdekes Réthei etimológiai érvelése a *reges* szó kapcsán, ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a reges (regös, regös) nem mást jelenthetett valójában, mint poétát. „A *reges* etymonja: költöttbeszédmondó v. szerző, történeti mellékértelemmel. Ez az ősi neve annak a fogalomnak, melyet ma költőnek nevezünk.” RÉTHEI PRIKKEL, 1917, 102. Bővebben: RÉTHEI PRIKKEL Marián, Magyar Nyelvőr 1916, 6–12. Leginkább azért érdekes ez a megállapítás, mert a 16. századból ránk maradt történeti énekek kapcsán legkevésbé a költészeti értékeket szokás hangsúlyozni, sőt a fikcionalitás szinte teljességgel hiányzik akkori epikus költészetünkben, s ha nem lött dolgoról szól is egy epikus versünk, annak szerkezete – tekintve, hogy fordítás – igencsak függ eredetijétől. Bajosan képzelhető el közvetlen hatása az ismeretlen, de minden bizonnyal szerzői fikciót is tartalmazó reges költészetnek mondjuk Tinódira. Ld. erről PIRNÁT, *Fabula ... i. m.*, 137–149.

¹⁴ „De még ő nála is [ti. Tinódinál P. B.] beszédesebb tanu kor- és kartársa: kassai (II.) *Lantos Sebestyén* deák, kit a róla marad írások rendszerint *lantos*nak neveznek; ámde bizonyos perében egyik mentő tanuja kereken «kassai *hegedws* Sebestyén»-nek írja, a ki Gálszécsen Sz. Gergely pápa napján »eleg eneket mondot es *hegedült* es«. [...] Tehát ugyanaz az énekmondó egy időben *lantos* és *hegedűs*. Kétségtelen ezekből, hogy az elnevezések különbsége alapján nem lehet a hegedűsöket és lantosokat elég valószínűséggel egymástól elválasztani.” RÉTHEI PRIKKEL, *A régi magyar... i. m.*, 89. 207.

¹⁵ A históriás ének műfajáról e disszertáció első fejezetében már kimerítően írtam. Annyit azonban itt is feltétlenül meg kell jegyeznem, hogy a bármilyen értelemben is vett *históriás ének* műfaja szervesen kapcsolódik a lantos (néhol a hegedűs), az epikus versmondó figurájához, még akkor is, ha históriás énekeink többségét tudvalevőleg nem lantosok, nem hegedűsök, hanem a reformáció különféle irányzataihoz köthető papok, prédikátorok, esetenként teológusok vagy nemesek és költészettel csak alkalmilag foglalkozó személyek szereztek. A Tinódi-val kapcsolatos sztereotípiák talán legmakacsabbika az a tézis, mely szerint a lantos Tinódi végvárról végvár

Réthei Prikkal gondolatmenete noha első pillantásra olyannak látszik, mely a 16. század terminológiájának érzékeny elemzésével visszaállítja a meghamisított valós állapotot, jobban szemügyre véve nem kevésbe rabja prekoncepcióknak, mint elődei elméletei. Figyelemreméltó és alighanem pontos, ahogy a két énekszerző-típus közti különbséget megszünteti, de a korábbi idők szóbeli vagy esetleg írásbeli költészetről mondottakban nem hiszem, hogy igaz lenne.

Toldyt követve és a Toldyt követő irodalomtörténet-írással szemben azt állítja, hogy a hegedűs terminus a 16. század sajátja és a lantosnak voltaképp szinonimája. Így megszűnnék az a költőtípus, mely láthatatlan hidat ver a mára elveszett vagy tán oly mértékben sosem létezett forrás- és adatmentes régebbi korok elit énekmondói és a 16. század (epikus) költői közé. A hiátus betöltésére hozza a reges karakterét, a kifinomult combibátor költő figurákat. Ami Toldynál hegedűs, az Réthei Prikkelnél reges, ami Sziládynál, Pintérnél hegedűs, az Réthei Prikkelnél népi énekes.

Hogy a hegedűs és lantos elnevezés nem jelöl különböző versszerzőket, abban Réthei Prikkelnél teljesen igaza van. Viszont Szilády Áronnak és Pintérnek abban van igaza, hogy irodalom alatti éneklés is volt a 16. században, csak az számukra teljesen ismeretlen és jobbára számunkra is az.

Az RMKT 16. századi sorozatának 9. kötete¹⁶ kritikai kiadásban hozza a fentebb említett hegedűségeket. A kötetet sajtó alá rendező Ács Pál Hegedűs Márton éneke kapcsán érdekes problémát vet fel. Az önálló tanulmányként is megjelent jegyzetfejezet¹⁷ arra a kérdésre keres választ, hogy a vers irodalom alatti kvázi-folklór alkotás lenne, vagy képzetebb szerzőt kell mögé gondolnunk, és igen kifinomult paródiáról lenne szó. Az Ács felvetette kérdés nézetem szerint igen inspiratív, még akkor is, ha egyik vázolt lehetőséggel sem értek egyet. Roppant figyelemreméltó az a felvetés, hogy ezt a csekélyszámú szöveget, melyet a mai napig is hegedűséneként emlegetünk, a közköltészetben belül kell-e elképzelnünk, vagy e szöveg kapcsán épphogy a közköltészet esetenként lator alkotásaival szemben megfogalmazódó, azokat gúnyoló epiko-lírikus alkotásról van szó.

Ha úgy állna a dolog, hogy Hegedűs Márton verse egy gúnyolódó prédikátor ironikus alkotása, akkor egyúttal azt is fel kell tételeznünk, hogy a formai és poétikai vonatkozásban

járva afféle haditudósítóként viszi a friss híreket, ezeket énekben mondja el, melyek sokakkal ellentétben szerencsésen ránk maradtak, s emiatt a 16. század egyik tipikus figurájának, a korra jellemző versszerző karakternek gondoljuk, akinek műveiben, mint cseppben a tengert figyelhetjük meg a 16. század históriászerzésének burjánzását. Ez a makacs nézet a históriás ének fogalmának félreértése nyomán tartja magát ennyire ragaszkodóan.

¹⁶ Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei. XI, s. a. r., jegyzetek: Ács Pál, Bp., 1999. 369–370.

¹⁷ Ács Pál, „Hegedűsök néktek szólnak...” *Hegedűs Márton éneke (1580) – folklór vagy paródia?* = Uő, „Az idő ósága” *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Bp., 2001. 131–141.

hasonló Moldvai Mihály deák neve alatt fennmaradt vers (sőt talán mindkét neki tulajdonított alkotás) is ilyen. Ebben az esetben viszont arról lenne szó, hogy a ránk maradt négy 16. századi „hegedűsének”¹⁸ közül kettő (esetleg három) egy költészeti örökségünkben egyáltalán nem reprezentált műfaj paródiája lenne. Ebben az esetben viszont furcsa, hogy míg Hegedűs Márton szövegéről nyomtatott emlékünknél van, addig Moldvai Mihály deák versét (verseit) csak a kéziratosság őrizte meg számunkra. Az egyik (Hegedűs Márton) szöveg épp nyomtatott forrása miatt veti fel a paródia gondolatát, a másik, noha ugyanúgy akrosztichonos, ugyanúgy önironikus, nem sugall ilyesmit.

Hogy ezek az alkotások a folklór részei lennének, szintén elképzelhetetlennek tartom. Épp az akrosztichon léte miatt látható, hogy szoros kapcsolatban állnak az írásbeliséggel, sőt a kéziratban ránk maradt szövegek sem tölthettek túl sok időt a szóbeliségben, tekintve, hogy akrosztichonjuk hibátlanul maradt ránk.

Harmadik lehetőség után kell tehát néznünk, ha a szövegek műfaját és a hozzájuk kapcsolható szerző karakterét akarjuk meghatározni.

E műfajmeghatározásban pedig igencsak fontos Réthei Prikkel azon gondolata, hogy a hegedűs és a lantos versszerző attitűdje oly nagyon nem különíthető el egymástól. Az általa igazolásul felhozott példák száma ráadásul bővíthető.

Összegezve ezeket a javarészt az irodalomtörténet-írás korai szakaszából származó véleményeket, annyi közöset találhatunk bennünk, hogy állításaik különbözőségének dacára, mintha egyazon prekonceptiók szorításában keletkeztek volna. Azt tudniillik, hogy a felszínre került 16. század előtti másodlagos források alapján sejlő irodalmat a 16. századi adatok alapján árnyalják, vagyis kivétel nélkül feltételeznek egy olyan szóbeli költészetet, melynek a 16. századi ének- és históriaköltés örököse, folytatója, hovatovább betetőzője.

E prekonceptiózus elméletek alapvető hibája, hogy olyan vélt szöveganyagról beszélnek, mely ideológiai alapjai miatt alighanem alkalmatlan markáns párhuzamok felállítására.

A 16. század verses epikája ugyanis több tekintetben is ideológiailag meghatározott. A legkorábbi emlékeink a nyugati irodalomhoz kapcsolódnak (Tinódi, *Jázon*; Istvánfi *Historia regis Volter*); vagy a reformáció hívta őket életre (Szkhárosi, Batizi, Farkas, Dézsi stb.).¹⁹ Ez utóbbi vonulat szükségszerűen új, ideológiai alapjai frissek, és e költészet maga relatíve rövid életűnek bizonyul. A világi költészet azon darabjai, melyek nem fordítások (eminesen ilyen az ismert Tinódi-korpusz javarésze) pedig voltaképpen példa nélküliek e korban.

¹⁸ Hegedűsök néktek szólok..., *Moldvai Mihály deák éneke*, Boldog ember..., *Szendrői hegedűs ének*

¹⁹ NB. Nem feltétlenül van okunk egyetértetni Varjas Bélának azon tételével, mely szerint a históriásének-költészet népszerűsége miatt vált az élelmes protestáns versszerzők tollán vallásos (≈ bibliai) tárgyúvá. vö. VARJAS, *A magyar reneszánsz... i. m.*

Vizsgáljuk meg részletesebben azt, amit az általunk ismert Tinódi-korpusz látni enged. Lássuk először azokat a szövegeket, melyek nem sorolhatók a Tinódi névével fémjelezhető tudósító ének műfajába.

b.) A Sokféle részögösről

Tinódi Sebestyén *Sokféle részögösről* című költeménye többféle megközelítésben kerül gyakori idézésre. Egyfelől abból a szempontból tartják említésre érdemesnek, hogy a *Cronica* jól megkomponált szerkezetében csaknem egyedi, az *Az udvarbírákról és kulcsárokról* című vers mellett a második nem epikus és a kötet zömétől eltérő tartalmú, szatirikus darab. Másrészt azokban a bonyolult és invenciót nem nélkülöző fejtegetésekben szerepel gyakran, amelyek a régi magyar világi költészetben, pontosabban a népköltészettel rokonságot felmutató közösségi költészetben jelölik ki helyét, azzal a megköttéssel, hogy Tinódi az ilyen típusú verseket, hegedűségeket és irodalom alatti versezeteket mind struktúrában, mind képi világában meghaladja, azoknál sok tekintetben jobb – az ilyen vélekedések sugallata szerint elitebb verset szerezve. Az efféle gondolatmenetek – elsősorban Dézsi Lajoséra gondolok itt²⁰ – arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy a Tinódi-típusú versszerzők magukat lantosnak nevezik, elhatárolódva a sokkal kevésbé értékes munkásságú hegedűsöktől, akik pusztán a szórakoztatás mélységeit megmutató verseket költenek. Az e témában – ismereteim szerint – legutóbb megnyilatkozó Ács Pál Dézsisel némileg vitatkozva azt fejt ki, hogy a kor nyelvében az ilyen típusú megkülönböztetés egyértelműen nem mutatható ki. Gondolatmenete bármennyire is cáfoló, mégis mintha nem kívánna egészében szakítani a Dézsi-féle elképzeléssel. A Hegedűsök néktek szólok incipitű versről írott tanulmányában,²¹ illetőleg a vers kritikai kiadásának jegyzeteiben²² viszonylag nagy teret szentel annak, hogy bebizonyítsa: ha hangszerhasználat tekintetében nem is érzékelhető különbség a 16. századi énekmondók között, mindenesetre léteznie kellett egy „csúf” énekszerzői rétegnek. Beszél ugyanis az ún. „közönséges mulattatókról”, akik általunk ma már nem láthatók, nyomtalanul és visszhangtalanul elnyelte őket a korabeli oralitás.

Ács Pállal és az általa is idézett Réthey Prikkellel egyetértve állítható, hogy a kor nyelvén nem hogy nem mutatható ki a két típus megkülönböztetése, hanem egyenesen cáfolható

²⁰ DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912. 53–62. Különösen 62.: „Ha a hegedűsök nyomorúságát s nagyobb részüknek züllött életét összehasonlítjuk a jobban megbecsült és jobban fizetett lantosokéval, inkább megértjük, hogy Tinódi miért kívánta annyira, hogy őt össze ne tévesszék vejük.”

²¹ ÁCS, „*Hegedűsök néktek szólok...*” ... i. m.

²² Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei. XI, s. a. r., jegyzetek: Ács Pál, Bp., 506–510.

belőle. Remek példa lehet erre a Réthey Prikkel számára szükségszerűen ismeretlen *Szendrői hegedűs ének*, amely utolsó strófáinak egyikében nyilatkozik hangszeréről:

Az ínöket zengettem, Az nótáját pengettem

Az „ínök” szó itt egészen bizonyosan „húrok” jelentésben szerepel, hiszen pár strófával odébb előkerül az „éneket” jelentésű „íneket” alak. Az énekszerző hangszere ezek tükrében valószínűleg pengetős lehetett. A költeményt pedig hangneme sokkal inkább (ahogy később kapott címe is jelenti) a kevésbé elit, vagy egyenesen *pajkos* hegedűsének közé sorolja be.

Sokkal egyértelműbbek a *Sokféle részögről* című vers azon helyei, amelyek az elkülönítést lehetetlenné teszik:

Nem kell akkor hegedülni, lantot pöngetni,
Szép dolgokat krónikákból nem kell zöngeni,
Csalfa bíró mert ott csácsog, azt kell hallgatni.

vagy:

Ímé elrejtöztének volt az vígságtévők,
Lantosok és hegedűsök, kiknek bor lelkek,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.²³

²³ Néhány további példa, mely együtt említi a két kifejezést a 16. századból:

Ilosvai Selymes Péter *Ptolemeusában* (RMKT 4 204–240.):

Oly igen örül király udvarával,
Vigan tartja vendégeket jó borral,
Jó volna most megkínálnia azzal,
Lantost, hegedűst az bornak javával. (685–688. sor)
(Az 1588-as kiadásban: Hadd lakának, ne gondolnál bár azzal!)

Szóla király vendéginek vígsággal:
„Minden ember lakjék vigan jó borral,
Ne kerüld el az hegedűst most azzal,
Hadd üsse el az rozsdát az torkáról.” (737–740. sor)
(Az 1588-as kiadásban: Ám az lantost tolják ki bár a házból.)

Végezék itt hatodik lakodalmat,
Mind fejenkint tesznek szép lakodalmat.
Az király vigan köszöni jó borát,
Nem felejtí hegedűsét, lantosát. (805–808. sor)

„Az kik históriákról tudnak szólni,
Nagy dolgokról megtudnak emékezni,
Annak szavát ott is meg kell hallgatni,
Niha lantnak s hegedűnek zöngeni!” (877–880. sor)

A *Sokféle neveknek magyarázatjában* (RMKT 4 254–263):

Jeles gazdag pusztörököt ő fiának téssen,
Régi sok ó fazakoknak ott romlások lészen,
Sok komákkal gátat tölthetsz, akkor annyi lészen,
Bomlott lantnak, hegedűnek ott mind ára lészen. (93–96. sor)

A *Fortunatusban* (RMKT 8 337–433)

A két idézett strófában végeredményben egymás mellé kerül a két típus, minőségi különbségtétel nélkül. Az elsőben a hegedűs is zenghet krónikából szép dolgokat, a másikban a lantos lelke is bor, tehát nem látszik nemesebbnek lenni. Ezek tükrében alighanem merész az az elképzelés, amely a lantosok „önelnevezését” valamiféle elitizmusnak tudná be.

Ács Pál is idézi a fenti strófát, sőt szervesen illeszti abba a gondolatmenetbe, amelynek végeredményeként megállapítja, hogy a Hegedűs Mártonnak tulajdonított verset valószínűleg nem vándor énekszerző, hanem egy azokon élcelődő prédikátor írta.²⁴ Úgy tűnik azonban, a strófa így, környezetéből kiragadva könnyen félreérthető. Az öt megelőző versszakokkal együtt így hangzik:

Nyolcadféle részögösök vannak udvarba,
Vitésségök, bölcseségök nincsen magokba,
Nyalánk hálót ők tanultak az ő dolgokba.

Nyelvesködnek, ők csácsognak úrasszony előtt,
Mit kívől hallnak, aszt beszélnek úrasszony előtt,
Soknak ejtnek nagy bánatot baráti előtt.

Nám, az urak asztalokhoz azért ültetik,
Eszös népek az asztalnál csúfnak ítélik,
Mert csúfságát az asztalnál sokan mevetik.

Nem kell akkor hegedülni, lantot pöngetni,
Szép dolgokat krónikákból nem kell zöngeni,
Csalfa bíró mert ott csácsog, aszt kell hallgatni.

Ács úgy tartja, hogy ha ezek a csúfok előlépnek, nincsen szükség a lantosokra, vagyis Tinódi, a lantos megkülönbözteti magát a közönséges mulattatóktól, akik léteznek, de nem bizonyítható, hogy azonosak a hegedűsökkel. Voltaképpen nem erről van szó. Ezek az itt felbukkanó figurák nem „közönséges mulattatók”, hanem egyszerű udvari talpnyalók, ahogy azt

Ugyannyira mikor ennie kezdenek,
Hegedők és lantok zengnie kezdenek,
Néki drága étkek azkor nem kellének,
Fortunéval ketten asztalnál beszélnek. (2297–2300. sor)

²⁴ „A 16. század vígságtevői (Tinódi) közül fokozatosan emelkedett ki az a csoport, amely a szájhagyományozó irodalmi közlésformáktól az írásbeliség felé fordult. Tinódi és Ilosvai énekeiben az orális költészet poétikai eszközei és maga a hegedűs-magatartásforma gyakran ironikus formában jelentkeznek. Ezek a versszerzők egyre gyakrabban különböztették meg magukat a közönséges mulattatóktól, akiknek „csúfságát az asztalnál sokan nevetik”. Ha ezek a „csúfok” (más néven trágárok) lépnek elő, mondja Tinódi, „nem kell akkor hegedülni, lantot pöngetni, / szép dolgokat krónikákból nem zöngeni”, mert a „csélcsapás többet használ a vitézségnél”. Dézsi Lajos szerint a Tinódi-féle képzett énekmondók egyre inkább szerették magukat lantosoknak nevezni, míg az általuk lenézett mulattatók megmaradtak kocsmái énekeseknek: hegedűsöknek – valójában ez a megkülönböztetés a kor nyelvén nem mutatható ki. Felváltva használják a hegedűs és lantos szavakat.” ÁCS, „*Hegedűsök néktek szólok...*” ... i. m., 136.

a „bíró” szó mutatja. Annyit állít az idézett rész, hogy nem lehet se lantolni, se hegedülni, amikor a némiképp megittasult udvari elitnél eleresztik a gyeplőt, mert mértéktelenül és mérhetetlenül könnyen válik önmagát szórakoztató közönséggé. Nem mondja tehát Tinódi, hogy előkerülne az alantas konkurencia, melyről nekünk már nincsen emlékünks, de sejtéseink szerint meglehetősen testi és poézisidegen.

Ráadásul a ránk maradt „hegedúsénekek” közül – mint említettem már – számos akrosztichonosat találunk, mely szóbeli létezésüket és keletkezésüket kizárja, nem lehetnek tehát ezek az alantas szóbeliség véletlen örökségei. Az eltűnt trágár énekesek nyomainak fellelése érdekében azt tehetjük meg, hogy Dézsi hegedúsénekekről és egy másik kassai, Hegedüs vagy Lantos Sebestyén nevű énekmondóról szóló érvelésében a nyomatékot az énekes műveinek elkallódására tesszük, illetve a perpatvaros ügyek vádjait és főképp azok kassai Hegedüs Sebestyén által való tagadását hangsúlyozzuk, vagyis azt, hogy a költemények léte és főleg szerzősége a legvégsőkig kérdéses maradt.²⁵ A Dézsi közölte adatok tükrében sejlik tehát egy olyan írásba nem került szöveganyag, melyről talán megfogalmazhatók olyan állítások, amelyeket Dézsi a hegedúsénekekről mond, de aligha lesznek igazak azok erre a négyre.

Dézsi Tinódi-monográfiáját figyelmesen tovább olvasva viszont azt kell észrevennünk, hogy a sokat emlegetett és felettébb homályos életművű Hegedüs Sebestyénünk Szent Jób mondásából „bizonyít”.²⁶ Könnyen elképzelhető, hogy a „bizonyítás” énekben történt, lévén szó énekmondóról. Ha figyelembe vesszük, hogy a kolofonban megjelölt szereztetési hely, Szendrő, Kassától nincs messze, és a verset nagyjából Hegedüs Sebestyén aktív költői működésére datálhatjuk, nyugodtan megkockáztatható, hogy a *Szendrői hegedüs ének* szerzője Hegedüs Sebestyén, akinek munkássága máris kevésbé homályos. Tekintve, hogy a korabeli nyilatkozatok, melyek számunkra már ismeretlen szerzők ismeretlen szövegeiről szólnak, nem követelnek feltétlenül e szövegek számára új (vagy egyszerűen egyéb műfajt, esetleg

²⁵ „A lantosok másféle fajtájához tartozott Kassai Lantos, vagy Hegedüs Sebestyén. [...] Úgy látszik, szatirikus természet volt s emiatt azokkal gyűlt meg a baja, a kiket megénekelt. Az eretnek »Gall papról«, bizonyosan Huszár Gál református prédikátorról, éneket szerzett s benne másokat is megcsipkedett. Pl. Nyitrai Benedek kassai polgárt mint »csélcsep« embert említette meg. [Az bepanaszolta, és Sebestyént letartóztatták.] Az ének természetesen névtelenül jelent meg. Lantos Sebestyén körömszakadtáig tagadta bűnösségét. »Bátor fejemmel írjem meg – mondta – ha én szerzettem.« [Urbán Mihály, akinek jelenlétében állítólag elhangzott az ének, tanúként] tagadta, hogy hallott volna ilyes beszéd jöllehet az első este eleget szóltak, beszéltek, mert mind borosak voltak, de efféle szó nem esett köztük. Másodnapon sem hallotta sem érthette, hogy mondotta volna, pedig mind együtt voltak.” stb. DÉZSI, *Tinódi... i. m.*, 43–54.

²⁶ Az imént idézett Urbán Mihály a következőkkel folytatja: „Továbbá mondhatom, hogy elég éneket mondott és hegedült is, még én mondek végre neki ott Gálszécsben szent Gergel estin, hogy hadná el az éneket, mert én es tudnék egyet. Azután egy példa beszédet mondek nekik, hogy micsoda guker jobb ez világon gukerek közt, nem találak meg, hanem én magam megmondám, hogy az fagyuker, mert abbul kell lenni minden munkás dolognak. Mást mondek, hogy micsoda drágább ez világon azt sem találak meg, hanem azt es én magam meg mondam, hogy nincsen drágább az jámbornál, és az Hegedüs Sebestyén szent Jób mondásából megbizonyítá.” idézi DÉZSI, *Tinódi... i. m.*, 55–56.

regisztert), talán nem olyan fontos feltételezni egy végképp írásbeliség alatti szövegcsoporthoz, amelyhez képest Tinódit még jobb költőnek tudnánk látni.

A most vizsgálandó hatvan strófás vers a *Cronicában* maradt ránk, ennek fakszimile kiadásából eredeti változatát szerencsénkre könnyű tanulmányozni. Modern kiadásainak egyikét a fakszimilét is gondozó Varjas Béla jegyzi.²⁷ Ő több alkalommal szövegromlást feltételez, így a Krónikabeli szöveg, SEBESTIENDEÁKNIIRBATORBANHNNNNAGISOMEHSA-GABAAESVVVIIGSAAGABA akrosztichonján javításokat tesz.

Egyfelől a fakszimile szövegének 56. strófáját, amely hirtelen újra kannácskát emleget, felirányítja az előzőekben említett, a 46. strófában szereplő „ezöst kannácskához”, „Az kannácska” alakját „Ez kannácská”-ra javítva, ezúttal még értelmileg változatlanul hagyva az akrosztichont. (Annyi változik csupán, hogy dupla A helyett kicsit előbb lesz dupla E-nk.) A javítás indokolt, könnyen következhetett be mechanikusan a hiba.

Némiképp bonyolultabb ügy a másik javítás, amely már az akrosztichon értelmét is változtatja: A – fakszimile szövegében – 26. strófa „Hetedfélék igen bölcsek” kezdetét „Igen bölcsek hetedfélék”-re igazítja ki, valamint a 29. strófa „Nám, az urak asztalokhoz” sorkezdetét „Az urak nám asztalokhoz” alakra változtatja, ezzel javaslatot kínálva a sok n-betűs strófa értelmezésére: tudniillik Sebestyén Deák Nyírbátorban INNA nagy szoméhságában és vígságában.

A javítás ellen nem szólhatnak kemény érvek, a sok n-es strófa azonban kétségkívül lehetővé tesz egyéb megközelítést is. A Tinódi-akrosztichonokkal legbehatóbban foglalkozó Vadai István „függőleges beszéd”-ről szóló tanulmányában világossá teszi, hogy a sok betűismétlés annak a jele, hogy a versszerző utólag, egy már kész akrosztichonnal rendelkező vershez nyúlt hozzá, a versfőinek összeolvasását viszont nem akarta egy betoldással elrontani.²⁸ A sok n -es strófa ebből a szempontból válik meggondolkodtatóvá, tudniillik, amíg Tinódi a részek felsorolásánál és megszámlálásánál egy-egy alaknál egy sornyi vagy egy strófányi terjedelmet elégnek érez, addig a nyolcadik típusra öt strófát szán, és épp ezek kezdődnek egyforma betűkkel. Javíthatnánk akár így is: "Hetedfélék igen bölcsek" helyett "Nagyon bölcsek hetedfélék".

Még izgalmasabbá válik a helyzet akkor, ha megnézzük, miről szól ez az öt strófa: a felsorolás többi része egy-egy tulajdonság alapján határozza meg a részeket, emez, a hosszú, úgy jellemzi aktuális tárgyát, hogy ezek az udvarban vannak (bizonyos részeit l. fentebb). Az *udvarbírákról és kulcsárokról* című vers tükrében talán bizonyosabban sejthetünk itt betol-

²⁷ Balassi Bálint és a 16. század költői, vál., s. a. r., VARJAS Béla, Bp., 1979.

²⁸ VADAI István, *A függőleges ... i. m.*

dást, ráadásul olyat, amely a nyomtatást közvetlenül megelőző időszakban került a versbe.

A Varjas-féle javítások természetesen e javaslatnak releváns alternatívái.

A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy Tinódi milyen szerkesztési eljárásokkal tett publikálhatóvá egy mulatóverset a *Cronica* megkomponált kötetében anélkül, hogy a kötet egésze sérült volna egy „regiszteridegen” darab bekerülésével. Röviden: a moralizáló tematikájú versről igyekszem belátni, hogy eredetileg nem volt feltétlenül oktató-nevelő célzata, hanem csak annak szórakoztató megmutatásáról szólt, amelyet a megszerkesztett és ránk maradt változat kerülendőnek ítél.

A vers kolofonja szerint 1548-ban született Nyírbátorban. Moralizáló, feddő, egyúttal oktató jellegű ének, amely egy bibliai történetre hivatkozva kezdődik, majd a részek különböző típusait bemutatva a mértékletes alkoholfogyasztás üdvös és a részegeskedés istentelen voltát hangsúlyozza.

De vajon teljesen egyértelmű gondolatmenet vezet-e a végső tanításig a versen keresztül? Célszerűnek látszik ebből a szempontból megvizsgálni a művet.

A vers első strófája intelem a részegeseknek, amely értelmében a továbbiak mintegy tükröt tartva a tobzódóknak a helyes magatartásra ösztökélik majd őket. A második strófától a huszonharmadikig egy Noéről szóló történet szerepel, amely nem korlátozza magát a Biblia szövegéből kiolvashatókra, forrása a *Gesta Romanorum* lehetett. Noé részegségének oka a szőlő, amelyet a Paradicsomból mosott ki az özönvíz, és amelyet Noé – ismeretlen okokból, de szükségszerű következményekkel – oroszlán-, majom-, disznó-, valamint kecskevérral öntöztetett. A későbbi borisszák jellemző magatartásformái ezen állatok alapvető attribútumainak származékai: az indokolatlan oroszláni bátorság, a majom mindent elvtelenül utánzó attitűdje, a disznó hempergése, valamint a kecske ugráندozása, amely a minduntalan táncolhatnékot eredményezte.

A bibliai vagy gestai történet után egy leltár következik a részek típusairól, majd a számszerű felsorolás tipikus alakokra vált át: megjelennek a ravasz urak, akik asztaluknál leittasítanak másokat, azokon nevetgélnek, miközben saját „lány italukat félig iktassák”, vagyis fröccsözni látszanak; az asszonyok és lányok, titkos bélpoklosként, valamint munkát mímelő zugivóként; a vénasszonyok a szoptatásra szerződött dajkák, akik mámorban ráhemperednek a gyermekre és alkalmasint megfojtják őket; a vén szakállú hoppmesterek; a lantosok, akik fogyasztásért is hajlandók mulattatni; valamint a piaci tolvajok, vagyis a kofák, akiknek diákcsínyek miatt időnként felrobban az ülepük.

Az utolsó három strófa konkludálja az eddigieket és mértékletes ivásra buzdít, majd az utolsóban Tinódi aláírja és datálja versét.

Érdemes egymáshoz képes megvizsgálni a szöveg részeit.

Az első, Noés rész több szempontból sem kapcsolódik szervesen a későbbiekhez. Egyfelől azért, mert nem látszik kiút belőle a részegeskedés elítélésére, másrészt – és sokkal inkább – azért, mert a bibliai történet más problémát, tudniillik a szülői tisztelet kérdését is felveti, amelyet Tinódi még ebben az első egységben le is zár:

Ifjak erről tanulhattok, mint atyákat
Tisztöljétek, hallgassátok ti anyákat,
Hogy rejátok ne vegyétök az ő átkokat.

Az is észrevehető, hogy a kezdő egység állatmotívumai nem jelennek meg a továbbiakban, nem ismétlődnek, sőt utalás sem történik rájuk, holott bizonyos tulajdonságok jellemzésénél mód nyílna megisméltésükre. A számmal nem illetett tizenötödik részeg, aki nem találja a hidat, vagy egyszerűen csak idegenkedik használatától, kísértetiesen emlékeztet a disznó-típusú részegre, amiképpen pár strófával lejjebb – a verekedős, alkalmasint gyilkos részeg, aki az oroszlánvérből származó tulajdonságokat juttatja eszünkbe.

A leltárszerű felsorolás és az embertípusokat említő rész szerkesztésében, logikájában és hangnemében is eltér az elsőtől, nem beszélve arról, hogy a tanulságtétel explicit volta teljesen hiányzik, erkölcsi szempontok alapján csak részegtükröként olvasva értékelhető, anélkül legalábbis meglepően hat a dévajok lajstroma utáni, mértékletességet kidomborító konklúzió. A vers részeinek egymáshoz viszonya tehát ellentmondásos.

Mindezek fényében nem indokolatlan megvizsgálni a verset azzal az előfeltételezéssel, hogy nem egy egy ülésben keletkezett kompozícióról van szó, hanem a *Cronica* számára összedolgozott, kontaminált vers fekszik előttünk.

Egyrészt egy Noéről szóló történet tehát, mely a bor teremtetését meséli el, másrészt pedig egy olyan vers, mely a fentebb idézett vélemények szerint az afféle hegedűsénekkel tart rokonságot.

Ha a huszonharmadik strófánál elvágjuk a költeményt, egy homogén Noé-történetet kapunk, amely konklúziót is tartalmaz a szülői tiszteletre nézvést, valamint egy részégeket felsoroló verset, amely épp tükör volta miatt lehetett népszerű és mulatságos megmámorosodott tudatú hallgatók számára. A második vers humora tehát az előadás közben magára vagy társára ismerő hallgató számára egyértelmű elsősorban, ha a lajstromos részt tekintjük, második részében pedig tipikusan és gyakran kinevetett alakok tűnnek fel. Az asszony- és vénasszonycsúfolók népszerűségére számos példát találhatunk a régi magyar irodalomban, s velük rokonnak tekinthető az ősz szakállú hoppmester alakja is, nem kevésbé kiénekelhető a haszonsóvár kofa, akinek meggyullad az alfele, a második vers második része tehát mintha

korabeli vicceket vagy tréfákat tartalmazna.

Mi a helyzet azonban a konklúzióval?

Véleményem szerint a végső értékelést az első vershez kell csatolnunk, ahhoz ugyanis tartalmi szempontok szerint is könnyen hozzáilleszthető. Tehát nem egyszerű keretről lenne szó, hanem a keretnek látszó részt egy valaha volt vers emlékének kellene olvasnunk.

E feltevés korántsem légből kapott. Érdeemes megvizsgálni igazolása érdekében az akrosztichont.

A hatvan strófányi költemény versfői a következő szöveget adják: SEBESTIENDEAK-NIIRBATORBANHNNNNAGISOMEHSAGABAAESVVVIIGSAGABA. a Sugár-féle kiadás tagolás szerint: SEBESTIEN DEÁK NIIRBATORBAN (HNNN) NAGI SOMEHSAGABAA ES (VV)VIIGSAGABA.

A Noéről szóló rész (a huszonharmadik strófaig) akrosztichonja a következő: SEBESTIENDEAKNIIRBATORB. Így önmagában nem látszik értelmesen zárulni, de ha hozzátoldjuk az utolsó strófákat, ekképp alakul: SEBESTIENDEAKNIIRBATORABA, vagyis Sebestyén deák Nyírbátorban. Az első vers egysége azonnal világosan látszik. Az

A bort Isten nagy jó végre nekünk teremté,
Mértékletösségvel véle élnek engendé,
Józan-sággal minden ötét szépön dícsérné.

strófa épp a bor teremtestörténetét zárja le.

Az összevonás előtt az első Noés szakasz B betűs strófával ért véget. Történetesen a „Bémerülnek az bormarók...” kezdetű B betűs strófával. Ez a strófa, egészen bizonyosan utólagos betoldás, afféle akrosztichon-ragasztó. Olvassuk el az előtte lévővel együtt:

Részögösök kecskevérben az kik részesök,
Mert kecskének természetök, tombolnak szöknek,
Magasságra felugordnak kosul öklelnek.

Bémerülnek az bormarók az tombolásban,
Kecske módra felszökésben és nagy sok táncban,
Részögségben sok gonosz-ság lészön az táncban.

Mindkét strófa kecskéről és kecskevérről szól. Két strófában is szerepel a kecske, noha a másik három állat egyaránt egy-egy strófát kapott, ráadásul e strófák átfedik egymást. Röviden: a két versszak redundáns. Amiképpen az akrosztichonos versbe való betoldás egyik lehetséges – Vadai István által pontosan bemutatott²⁹ – módja a betűismétlés, amennyiben új *tartalmi* elemet kell rögzített akrosztichonú versbe illeszteni, úgy ennek az ellentéte is igaz Tinódi esetében: ha az akrosztichon szorul bővítésre vagy átalakításra, akkor az új betű beik-

²⁹ Vadai István, *Függőleges beszéd... i. m.*

tatásának legegyszerűbb módja a szakaszok tartalmának megismétlése. Egy egység új → egy egység régi. Erre láthatunk itt példát.³⁰

Így áll elő, hogy a Noé és a bor históriáját elmesélő vers „rekonstruált” akrosztichonjának utolsó előtti B betűje nem az előbb idézett strófa, hanem a „Bátor igyunk...” kezdetű B-s strófa.

Az akrosztichon maradéka egy ismeretlen kezdetű versből származik. Ennek pontos jellemzése új források előkerüléséig lehetetlen. Annyi mindenesetre kijelenthető, hogy a két – mai fogalmainak szerint eltérő – regiszterből származó vers kontaminálásával Tinódi regisztert ugratott, azaz egy „lenti” versét is publikálhatta a *Cronicában*.

Mindezek után nehéz lenne ellenállni a kísértésnek, hogy egy elvont, megigazított Tinódi-szöveget – alighanem szerzőjének szándéka ellenére – ne közöljem itt abban a formában, ahogy ő sosem tette:

³⁰ A két eljárás elméletileg paralel, kutathatóságuk azonban korántsem ekvivalens. Ez az akrosztichonos vers természetéből fakad. Egy akrosztichonra megírandó lineáris versszöveg az előre elkészült akrosztichonhoz való igazodás miatt keletkezése pillanatában is tartalmazhat redundáns elemeket, amennyiben az aktuális betűvel (és itt az ún. nehéz betűkre gondolok; pl.: G) a szerző képtelen a kötött formában logikailag új elemmel bővíteni az addigiakat. Vagyis amíg az akrosztichon (betű)redundanciája csaknem minden esetben az utólagos szerkesztés nyomait mutatja, addig a szöveg belső redundanciája nem jelenti egyértelműen a versszöveg utólagos átstrukturálását.

Sok részögös, hallgassátok erkölcsötöket,
Isten ellen részögségben ti vétetöket,
Mert gyakorta felejtötök ti Istentöket.

Én beszédöm az Noéről kell elkezdennem,
Az jó bornak meglelését megbeszéllem,
Sok rendbéli részögséget megjelöntenem.

Bárcájából Noé atyánk mikort kiszálla,
Mindenféle népét, barmát el-kibocsátá,
Ez szép szárazföldön Isten elszaparítá.

Ez időben az szőlőhegy soholt nem vala,
Paradicsomban Isten terömtöte vala,
Paradicsomból az vízezön kihosza vala.

Söt egy magas hegyben szőlő megmaradott volt,
Az Noéhoz közel szőlő gyökerezött volt,
Meleg nyárban szőlő fővel szépön termött volt.

Találá meg egy bakkecske, szép voltát látá,
Gyömolcsét megharapálá és megvidula,
Szép szakállát igen rázá, magát hagyigálá.

Igen hamar kihozatá Noé, hogy hallá,
Kis kertében béhozatá, elplántaltatá,
Oroszlánvért és majomvért hamar hozata,

És disznóvért és kecskévért ő kerestete,
Szőlő tövét mindezőkkel megötöszteté
Ő az vizét megszereté, soká terjeszté.

Nagy vígan vesszőjét Noé elültetteté,
Kapásokkal mívelteté, hordót töltete,
Egy kedvében az jó borban Noé köppente.

De lám, Noé az jó bortúl megrészögödék,
Szertelenül ruhájával ő elaluvék,
Az kisebbik fiátúl, Kámtúl megmevetteté.

El-kiméne, attyát Noét bé sem fedözé,
Két bátyának: Semnek, Jáfetnek aszt megbeszélle,
Egy palásttal az két bátya hamar fedözé.

Az Noének szemérmére ő sem nézének,
Visszanézvén, tisztösséget attyoknak tévének,
Némikor Noé felserkene, hogy kimenének.

Kárát vallá ennek az Kám ő magzatiban,
Mert eszt Noé mind megérté, lön nagy haragban,
Megátkozá Kámnak fiát ő nagy búában.

Nám, az Kámnak öregb fia Kanaán vala,
Sem, Jáfetöt az vén Noé áldotta vala,
Hogy önékik az Kanaán éltig szolgálja.

Ifjak erről tanulhattok, mint atyátokat
Tisztöljötök, hallgassátok ti anyátokat,
Hogy rejátok ne vegyötök az ő átkokat.

Isten Noét vénségében kivötte vala,
Ötven héján ezör esztendég éltette vala,
Világszerte az ő magvát elsokasítá.

Részögösök megércsötök ti rendötöket,
Az bor miá külömb-külobb természetöket.
Oroszlánvérben kik részesök, mongyák ezöket,

Bátor szívök, mint Sámsonnak, igen erősek,
Bajviadalt vitézőkkel semminek vélnek,
Józanulván, ha rákelnek, bokrot keresnek.

Az majomnak természeti igen játékos,
Mit mástúl lát, aszt műveli, oly igen okos,
Ő véreben aki részes, olyan játékos.

Tehetségöt részögségben sokat késértnek,
De nagy sokak erejökben csak szégyönködnek,
Kik amaszt es elszalasztják, táncban elesnek.

Oly rút férög disznó-férög ő állattyában,
Ő bársonyát nem kímélli, hever az sárban,
Ő véreben az ki részes, hever az sárban.

Részögösök kecskévében az kik részesök,
Mert kecskének természetök, tombolnak, szöknek,
Magasságra felugordnak, kosul öklelnék.

Az bort Isten nagy jó végre nekünk terömté,
Mértékletösséggel véle élnek engedé,
Józansággal minden ötet szépön dícsérné.

Bátor igyunk az jó borban, jó kedvet vegyünk,
Istenünknek, nemzetünknek csak mi ne véccsünk,
Ha külobben cselekdünk, lelünkben veszünk.

Az ki szörzé, neve Sebestyén, szoméhságába,
Nyírbátorba ezörötszáz és negyvennyolcba,
Udvarbírák bort nem adnak, vannak átkjában.

c.) Tinódi „bibliai” históriái

Tinóditól két ún. bibliai históriát ismerünk, melyek kapcsán a Sugár István-féle *Krónika* kiadás³¹ beszédesen hallgatag (*Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt, Judit asszon históriája*) és úgy általában nemigen foglalkozott vele különösebben a szakirodalom. Nyilván olyan „műfajhoz” tartozik, melyet nálánál ügyesebb szerzőkkel is be lehet mutatni. Ezúttal mégis tanulságosnak gondolnám alaposabb vizsgálatukat. Az utóbbi kettővel foglalkozom ezúttal részletesebben.

Dávid Góliáttal vívott csatáját tudomásunk szerint históriás énekben csak Tinódi dolgozta fel, egyéb Dávid-históriákat azonban ismerünk Decsi Gáspár és Biai Gáspár tollából. Judit története lényegesen népszerűbb volt ennél: úton-útfélen utal rá a 16. század irodalma, és magának a történetnek két költészeti feldolgozását is ismerjük; Tinódi mellett Sztárai Mihály is írt ilyen témájú históriát, ráadásul Tinódival közel egy időben, 1552-ben.

A két Tinódi-féle bibliai históriát a *Cronica* kötetkompozíciójának kontextusában szokás értelmezni, vagyis úgy, hogy az e két művet követő költemény, a *Hadnagyoknak tanúság mikor terekkel szömbe akarnak öklelni* című vers az „Isten segítségével a kicsi is legyőzheti a nagyot” jelentéstartományt jelöli ki számukra. Talán épp a kötetkompozíció kínálta értelmezés miatt maradt el a két vers önálló értelmezése.

A *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt* című, kolofonjában 1549-re datált vers megadni látszik saját forrását, a Királyok könyvének első részének 17. fejezetében. A megadni látszik fontos kitétel, ugyanis több tekintetben is elbizonytalanodhatunk a forráshivatkozásban a szöveg figyelmes olvasása után.

Első pillantásra az tűnhet furcsának, hogy miért hivatkozik a szerző forrásaként egy olyan bibliai helyet, amely szövegének csak egy részét (kétségtávol tetemes részét, nagyjából felét) fedi le. Egészen pontosan 1. Kir. 17-et, amely Dávid és Góliát tulajdonképpen történetét mondja el, és miért nem adja meg az első Sámuel-könyv Góliáttal megesett csatával lezáruló szakaszát, vagyis a 17. kaput előtti szakaszokat?

Egy 400 soros vers csaknem 200 sora másról szól, mint ami a forrásban megadott bibliai lokusz tartalma.

Tinódi verse Sámuel próféta születésével kezdődik, aki Anna sűrű óhajlására és imádkozására fogan meg. A pogány filiszteusok (Tinódinál jászok) és Izrael népe harcainak rövid felvillantása után Kís fia, Saul királlyá kenéséről hallunk. Az apja szamarait kereső Saul király lesz, sokat háborúzik a jászokkal, majd önző bűnbe esik, Isten parancsolata ellenére nem

³¹ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad., jegyz. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc. Európa, Budapest, 1984.

pusztítja el az amalekitákat, Agágot fogságba ejti és ahelyett, hogy a parancsolatot követve megsemmisítené javaikat, zsákmányt szerez marháikból. Ezután az isteni bizalmat elvesztett Saul helyett Dávid királlyá kenése kerül szóba, majd – a bibliai textus sorrendjét követően, mégis meglepő terjengősséggel – arról olvasunk, hogy a Saul elhagyó Szentlélek helyére „gonosz lélek” költözik, és ennek megregulázására épp Dávidot, a „hegedűst” hozzák Saul elé, aki megszereti a fiút. Csak ezután kezdődik a Góliáttal vívott csata elmesélése. Ennek részletes, cca. 200 soros leírása után a vers végén konklúzió áll, olyan, mely kizárólag Saul regnálását, illetve Dávid hegedűsségét summázza.

A történet, mint a 16. század históriás énekeiben általában, lineáris, és csak ott találkozhatunk következetlenséggel, ahol a forrás maga is következetlennek bizonyul. Mégis akadnak olyan zavaró momentumok (elsősorban redundancia), melyek megfontolandóak. Amikor Sámuel az Úr parancsára Saul tudta nélkül Dávid királlyá kenésére indul Tinódi szól Dávid családjáról:

110 Dávid prófétát választotta vala,
 Ki Isainak kisebb fia vala,
 Az Isainak szép nyolc fia vala,
 Úrnak kedves vala

Később, amikor Dávid a zsidók filiszteusokkal szemben felállított táborába készül, hogy három bátyjának elemózsiát vigyen, ez a leírás megismétlődik:

195 Fia az Dávid Isainak vala,
 Betlehemből ő zsidó nemzet vala,
 Mely Isainak szép nyolc fia vala,
 Vén embör vala.

Úgy tűnik, hogy Tinódi módfelett szorosan követi a Szentírás tartalmát, akár saját históriája gördülékenységének rovására is. A Biblia szövege ugyanis mindkét helyen, vagyis Dávid felkenésének és a Góliáttal való harcnak leírásánál is elmondja, mit kell tudni Dávid családfájáról. Ha így áll, akkor a redundanciát példaként hozhatjuk Tinódi kivételesen egzakt forráskezelésére. Némiképp elbizonytalanító mindazonáltal, ha a fenti ismétlés egyéb körülményeit tekintjük. Amikor a vers második „jelenetére”, a Góliát-csatára kerül sor, és a korábban hegedűsként szereplő Dávid újra színre lép, atyja juhait mellett pásztorként találjuk:

201 Csalárd Saultól Dávid haza méne,
 Attya juhait hogy mezőn őrizné,
 Góliát negyven napig reggel, estve
 Mind ott üvölte.

A Szentírás Dávid hazatéréséről egy szót sem ejt. Nyilván nem vádolható Tinódi túlzott kreativitással, amennyiben felteszi, hogy ha két, időben egymást követő esemény szereplői máshol helyezkednek el térben, akkor nyilván helyet változtattak a két esemény közötti időszakban; a Biblia története szempontjából vagy a történet gördülékenysége felől tekintve azonban a kérdés korántsem ennyire egyszerű. Az utóbbi kétségkívül felveti azt, hogy ha Tinódit zavarja, hogy nincs epikus kapocs Dávid két felbukkanása között, és emiatt narrációs hidacska ver a két esemény közé, akkor miért nem zavarja az, hogy kétszer meséli el Dávid származását? A Királyok első könyvének tartalmát tekintve viszont az jegyzendő meg, hogy a családfe kétszeri említése bizonyos értelemben épp az epikus kapcsot helyettesíti, vagyis azt akarja kifejezni, hogy noha Dávid már nem Saul udvarában van, hanem juhokat őriz, ne legyen kétségünk afelől, hogy ez a pásztor-Dávid azonos a Saul udvarában megfordult Dáviddal.

Az 1. Kir. 16. és 17. közti ellentmondások azonban nem summázhatók ennyiben. Rendkívül zavaró körülmény az, hogy a harc előtt Saul kérésére annak páncélját magára öltő, majd levető Dávid találkozásuk alkalmával a legcsekélyebb jelét sem adja annak, hogy valaha találkoztak volna Saullal, és a király sem ismeri meg régi dalnokát. A Királyok első két könyvének ellentmondásosságára találhatunk azonban egyéb példákat is. E kettőt, valamint a Bírák könyvét ugyanis a hagyomány Sámuelnek tulajdonítja. Az előbbi két könyv azonban abban sem látszik egyezni, hogy Góliátot pontosan ki is győzi le.³² A bibliai szöveg tehát e ponton egy önmagában heterogén hagyományrendszert követ, az egymástól távol álló események nem minden esetben állnak össze egyöntetű narrációvá.

Ez az a körülmény, mely gyakorlatilag ellehetetleníti a tisztánlátást Tinódi szövegével kapcsolatban is. A bibliai szöveg heterogenitásának lekopírozása éppúgy magyarázhatja Tinódi narrációs ugrásait, redundanciáját, mint a későbbiekben valószínűsítendő egyéb okok.

A cím sugallta és a voltaképpeni tartalom különbsége a bibliai textus bonyolultságától függetlenül is problematikus.

Az első három strófa tárgymeghatározás, afféle argumentum.

5	Emléközöm az régi királyokról,
Prófétákról, Sámuelről, Saulról,
Az Góliátról és Dávid királról,
Bajviadaljokról.
10	Biblia mongya királyok könyvében,
Elsőben, tizenhetedik részében,

³² 2 Kir. 21,19 Azután újra lön háború a Filiszteusokkal Góbnál, hol Elkhanán, a Bethlehemből való Jaharé Oregimnek fia megölé a Gitteus [1 Sám. 17,4-7. 49.] Góliátot, kinek kopjanyele olyan vala, mint a szövőknék zugolyfája.

Ki akarsz vívnya, vegyed eszt eszödben,
Jól jársz igyedben.

15 Az idő vala régön ó törvényben,
Ez világnak negyedik idejében,
Négyezörben írtak és nyolcvanötben,
Világkezdetben.

Az első idézett strófa alighanem úgy értendő, hogy királyokról és prófétákról emlékezik a szerző, jelesül Sámuelről és Saulról; valamint Dávid és Góliát bajviadaljáról, hiszen Góliát-ra nem illik sem a próféta, sem a király név. A 9. sor meghatározza a forrást, majd a következőben Tinódi elmondja történetének pontos helyét az időben. És ez az időmeghatározás már önmagában érdekes. Nem követi tudniillik a Luther óta gyakran megfogalmazott ún. wittenbergi történetszemlélet Illés-apokrifre visszamenő időfelosztását, noha nagy valószínűséggel ismerte – magyarul is többször megfogalmazódott már addigra, sőt többnyire éppen versben (pl.: Dézsi András, *A világ kezdetitől lött dolgokról*; Batizi András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva mind az ítéletig való história*). Egy más típusú történetszemlélet tükröződik itt, az Euszebiosz-, Szent Ágoston- féle rendszer, mely a világ korszakait a teremtés napjai szerint osztja fel hat egyenként ezer éves periódusra, illetve egy hetedik bizonytalan terjedelműre. Ennek a szemléletnek nyilvánvalóan egyebüttl keresendő a forrása. Bizonyosat nem állíthatok a forrás mibenlétéről, de olyan szöveget tartok elképzelhetőnek, mely a *Nürnbergi krónika* mintájára ezt a történetszemléletet követi, és szerepelnek benne bibliai események éppúgy, mint az antik mitológia történetei. Az sem kizárható, hogy Tinódi a Biblia mellett olvasta épp a *Nürnbergi krónikát*, és az abból szerzett információkkal kiegészítette históriás énekét, mint ahogy az sem, hogy egy olyan szöveget használt Tinódi forrásul (akár a Biblia helyett), mely e történetszemléletet használja, és e mentén fejti ki a *Nürnbergi krónikánál* bőbeszédűbben a bibliai eseményeket. E merésznek tűnő elképzelés korántsem légből kapott. A zsidók harcainak leírásánál és a frigyláda elvesztésének elmesélésénél Tinódi a következőképp ír.

41 Sőt bárkát elöttek viselék
Viadalban jászok tőlök elnyerék,
Dágonnak feje bárkájáért véteték,
Ott megöleték.

45 Lön rettenésök jászoknak, félelmök,
Isten bárkáját viszontak megküldék,
Azután jászok igen veretének,
Sokan veszének.

Az 1. Kir. 5-ben szereplő történetről van itt szó. Arról, hogy miután a filiszteusok megkaparintották a frigyládát, bevitték templomukba, és az első éjszaka elteltével Dágon nevű bálványukat arccal földre esve, a második éj után összetörve, kéz és fej nélkül találják meg, ezután adják vissza a „bárkát” a zsidóknak. Tinódi szövegét olvasva azonban nem oly könnyű erre a következtetésre jutni. A 43—44. sor egyértelműen úgy hangzik, mintha egy Dágon nevű személynek *levágnák* a fejét, azaz kivégeznék. Vagy arról van szó, hogy Tinódi félreérti és félrefordítja a Biblia szövegét (vagy bármely más forrását), vagy egy olyan forrást használ, amely e tévedést, félreértést már tartalmazta.

Hasonló a helyzet a következő strófával is:

290 Királynak szólla: „Nem szoktam így jární,”
 Kezde vetközni, botát emelgetni,
 Torrens vizéből öt követ felvenni,
 Tassolyába tenni.

A strófa 1. Kir. 17,40. megfelelője. A Szentírás azonban nem említ Torrens nevű vizet. A Vulgata vonatkozó helye így szól: „elegit sibi quinque limpidissimos lapides de torrente”. A ’torrens’ szó latinul hegyi patakot, csermelyt jelent. Vagy Tinódi fordítja tulajdonnévnek a szót, vagy már forrása tulajdonnévvé tette ezt az alakot.

Sokkal izgalmasabb azonban a másik bibliai história egy pontja. A *Judit asszon históriája* Judit Holofernészhez indulása elbeszélésénél a következőket írja:

250 Ottan indulna szolgálóleányával
 Az igen jámbor szép leán Ábrával,
 Várasból kiméne nagy bátorságval,
 Az sok jámboroknak áldomásával.

Sugár István a 250. sorhoz a következő jegyzetet fűzi: „Az *Abra* nevet Tinódi találhatta ki, mivel Judit könyve vonatkozó része nem nevezi meg a szolgálóleányt.”³³ Nyugtalanító azonban, hogy Sztárai Mihály Judit-históriában éppen ilyen névvel szerepel a szobalány.³⁴ Sőt a nyugat-európai irodalomban, képzőművészetben számos helyen Ábrának hívják Judit kísé-rőjét. Judit könyvének görög eredetijében szerepel „ábra” (□□□□□□ szó, köznévként. Az „ábra” görögül ugyanis szobalányt jelent. Elképzelhetetlen, hogy Sztárai és Tinódi görög szö-

³³ Tinódi, *Cronica... i. m.*, 567.

³⁴ Sztárai Mihály *Judit asszon históriájában*:

145—149.: Az város kapuján ez éjjel tü álljatok, / Ábra leánnyommal az kapun én kimegyek, / De én tanácsomról ne kérdözködjetek, / Érettem imádjatok.

513—516.: Százöt esztendeig éle özvegységében, / Az ő jó urának minden örökségében, / Ábra leányának szabadságot ada, / Elnyúgovék Istenben.

vegből dolgozzék és ugyanott fordítsa félre. Sokkal valószínűbb, hogy egy olyan forrás van előttük, mely már tulajdonnévként tartalmazza az Ábra nevet.³⁵

A fentiek tükrében megengedhetőnek gondolom, hogy Tinódi forrása nem maga a Szentírás volt. Az a fentiekből egészen bizonyos, hogy ha használta is a Szentírást, akkor kiegészítette egyéb forrásokból szemezgetett adatokkal, adalékokkal. Az pedig, hogy a Dávid-história elején az ágostoni történet szemléletet említi, ezáltal olyasféle hagyományra hivatkozik, amely a protestantizálódó Magyarországon az szövegek fősodra szempontjából legalábbis korszerűtlen, roppant elgondolkodtató.

Ehhez a szemlélethez, illetve a reformáció történet szemléletének hiányához kapcsolódik az is, ahogy Tinódi a zsidókról beszél. Nem abban a kontextusban teszi mindezt, ahogy a protestáns ének- vagy históriászerek teszik, hogy a zsidók bűnössége a kereszténység szempontjából tekintve pogány bűnösség, amiképpen Károlyi Gáspár vagy Farkas András beszél róluk hozzájuk hasonlítva a reformáció megindulása előtti magyarságot, kivált a (pogány) magyar királyokat, hanem a zsidókat egyszerűen a keresztények prefigurációjaként ábrázolja; nem is úgy, ahogy Sztárai Mihály készíti el saját *Judit históriáját*, mindvégig ügyelve rá, hogy ne roppantsa meg az ószövetségi történet belső logikáját. Tinódi következetlenségei nem tanúsítanak különösebb teológiai képzettségről; a „keresztén” Dávid Góliátot „környülmetéletlen jász”-ként gúnyolja (ahogy egyébként a Biblia szövege is teszi), de a körülmetéltség a kereszténység új frigye szempontjából már nem elvárás, ahogy erről Pál számos helyen nyilatkozik. A Judit-históriában (403. sor) pedig a parancsolatok szerinti életet nevezi az ellenség legyőzéséhez szükséges alapnak. Ezek a tények azt a lehetőséget valószínűsítik, hogy Tinódi használja a Bibliát, sőt szorososan követi is annak szövegét, de egyéb forrásai is vannak.

A Dávid-história belső szerkezete még a források körüli anomáliáknál is izgalmasabb kérdéseket vet fel. Egyfelől a cím és a tartalom aránytalansága, másfelől pedig a struktúra és a tartalom viszonya problematikus. A cím ígéretéhez képest számos egyéb történet is szerepel a

³⁵ Nem kizárható azonban az sem, hogy Tinódi és Sztárai a latin változatban köznévként szereplő „abra” szó (pontos helyeket ld. alább) jelentését nem ismeri és emiatt jobb híján tulajdonnévként értelmezi, ahogy megengedhető volt ez a Tinódi *Dávidjában* a patak nevével kapcsolatban. Mindazonáltal ezt épp azért tartom kevésbé valószínűnek, mert számos egyéb helyen (képző-, és zeneművészet) Judit Ábra nevű szolgálója név szerint igen gyakran megjelenik. Judit könyvének középkori, kora-újkorai történetéről ld. Elena CILETTI, Henrike LÄHNEMANN, *Judith in the Christian Tradition = The sword of Judith*, ed. Kevin R. BRINE, Elena CILETTI, Henrike LÄHNEMANN, Cambridge, 2010. 41–65.

Jud 8, 32 stabitis vos ad portam nocte ista et ego exeam cum abra mea et orate ut sicut dixistis in diebus quinque respiciat Dominus populum suum Israhel; Jud 10,2 vocavitque abram suam et descendens in domum suam abstulit a se cilicium et exiit se vestimentis viduitatis suae; Jud 10,10 Iudith vero orans Dominum transiit portas ipsa et abra eius; Jud 16,28 mansit autem in domo viri sui annos centum quinque et dimisit abram suam liberam et defuncta est ac sepulta cum viro suo in Bethuliam

szövegben, míg egyéb esetekben a cím többé-kevésbé lefedi a história tartalmát. A Judit-história például nem mesél lényegesen többről, mint a címbe ígértek.³⁶ A Dávid küzdelmét elmesélő história ráadásul szimmetrikus versnek tűnik. Saul regnálása, Saul bűnbeesése, Saul „örülete”, Dávid vigasztaló éneklése, majd Dávid harca Góliáttal és végül olyan zárlat, mely az első, Saulhoz kapcsolódó történetet summázza; Góliát legyőzése csak tessék-lássék lezárást kap.

- 350 Sőt nem héába eszt az ó törvénbe
Próféták írták biblia könyvébe,
Szép tanúság ez mast az új törvénbe,
Mi életünkbe.
- 355 Az hatalmasok, császárok, királyok,
Hercegek, urak, vitézök, hadnagyok,
Ő törvénből tanulhatnak tisztartók,
Kik hadakosztok.
- 360 Fejedelomség csak vagyon Istenben,
Minden hatalom vagyon ő kezében,
Kiket ő akar föld kerekiségében,
Emeli égben.
- 365 Ez világi fejedelmek kik vattok,
Próféták módgyára hadakozjatok,
Mint Saul királ, ugyan ne járjatok,
Meg ne csalassatok.
- 370 Csak Isten szavát hátra ne haggyátok,
Sámuel móggyára ti megtarcsátok,
Szegín kösségöt ne nyomorgassátok
És ne nyúzzátok.
- 375 Inkább sok jóval őket tápláljátok,
Ellenségöktől megoltalmazjátok,
Igaz jövedelőmen maradgyatok,
Lésztök jámborok.
- 380 Ti hadakozó, bajvívó vitézök,
Kösség-nyomorgatók ti ne légyetök,
Gazdát az kertre ki ne kergessétök,
Ne kesergessétök.
- Az bajviadalra ha szömben juttok,
Aranyért, ezüstért ti ne vívjatok,
Lóhoz, fegyverhöz keveset bízjatok,
Isten ótalmotok.
- Ne essél kétségben nagy jó voltában,
Az igaz hitben légy kemén magadban,
Mint Dávid úgy jársz bajviadalban,
Idvösség vallásban.

³⁶ Ilyennek tekinthető az a két strófányi rész, mely Nabukodonozor megőrülését taglalja és Dániel könyvében található forrása. (Dán. 4.)

- 385 No, ezökről ti ha elfeletkösztök,
Mint Saulban, ördög búik belétök,
Dávid próféta leszön hegedöstök,
Azért ti elvesztök.
- 390 Oltalma Isten Dávid prófétának,
Attyafiai véle búdosának,
Az Saul előtt ők sokszor futának,
Végre jól járanak.
- 395 Dávidot Isten hagyá kirátságban,
Saul meghala meggyalázásában,
Dávid hegedős mast es ez világban,
Szép énök adásban.
- 400 Ezörötszázban és negyvenkilencben
Tinódi Sebestyén írá könyvében,
Az bibliából szörzé énökében,
Böjtben nagyhétben.

A summázat, mint már korábban említettem, nyugtalanító módon nem, illetve igencsak elenyésző mértékben tartalmaz konklúziót a cím kijelölte témát illetően, a küzdelmet megelőző történetet azonban kimerítően értelmezi.

A látszólagos ellentmondás természetesen könnyen feloldható, ha a művet keretes szerkezetűnek olvassuk.

Az ilyen olvasat azonban már önmagában problematikus. Problematikus, mert a 16. század epikus költészete elsődlegesen énekelt. Az énekelt költészet ezen a nyelvterületen hagyományosan nem tűri a lineáris narrációtól való eltéréseket. Huszti Péter *Aeneis*-ben például egészen egyszerűen időrendbe állítja a vergiliusi eposz epizódjait, mintha hallgatói nem fogadnák szívesen az akár időben, akár térben kacskaringóssá tett mesélést. A probléma feloldására azoknak a mozdulatoknak a kitapogatásra van szükség, melyeket Tinódi kötete sajtó alá kerülésekor vitt véghez saját szövegein, ugyanis egy megkomponált kötetet alakít ki, ráadásul úgy, hogy „végemléközet”-et kíván adni kortárs szereplőinek. Az előzőekben láttuk, hogy Tinódi a nyomtatás előtt komolyan átszerkeszti szövegét,³⁷ ebből egyenesen következik, hogy a *Cronica*-kötet szövegei olyan változatok, melyeket Tinódi így sosem énekelt el. Ezeket a verseket egészen bizonyosan nyomtatásra szánta, még akkor is, ha az általunk nem ismert énekelt „eredetik” sem választhatóak le szervesen az írásbeliségről. Épp akrosztichonos voltuk miatt nem: a versfők értelme ugyanis csak írásban ütközik ki. Teljesen elképzelhetetlen olyan akusztikusan befogadó közeg, mely szóban dekódolja a strófák élén álló hangokat, eseteként több tucat más hang után. De ennek belátása nem is feltétlenül szükséges a *nyomtatást megelőző írásbeli állapot* elfogadásához, elég utalni azokra a Tinódi versekre, melyek nem a

³⁷ VADAI, *Függőleges beszéd... i. m.*; VADAI, *Kolozsvárott... i. m.*

Cronicában maradtak ránk; ezek is kivétel nélkül tartalmaznak akrosztichont. Az már csak amolyan ráadás érv, hogy egy kész verset akrosztichonossá tenni hihetetlenül körülményes, ha nem is feltétlenül lehetetlen feladat. El kell tehát képzelnünk egy olyan Tinódi-korpuszt, mely terjedelmében bizonyosan, tartalmi heterogenitásában sejthetően meghaladja a *Cronica* tartalmát, és mára minden bizonnyal elveszett. Ennek a kéziratos, az énekeltségtől egy lépés távolságban lévő anyagnak a nyomtatás miatt és a „végemléközet” állítás szándéka miatt átszerkesztett, a szóbeli Tinóditól tehát legalább két lépés távolságban lévő Tinódi-korpusznak vagyunk birtokában. És a Vadai által az ún. „tudósító éneken” megmutatott átszerkesztésnek nézetem szerint a bibliai históriákon is van nyoma. Amikor Vadai azt állítja, hogy a vitézkatalógusok csak a nyomtatott változat tartozékai, és valószerűtlen, hogy szóban (vagy a kéziratos Tinódiban léteztek volna), bizonyos szövegeket két lépéssel közelebb visz az énekelt változathoz. Hasonló szerkesztési mozzanatok figyelhetők meg a Dávid-histórián is (épp a konklúzió ellentmondásossága miatt), és talán ez esetben is közelebb kerülhetünk az énekelt vagy a kéziratos Tinódihoz.

Ha a keretes versszerkezetet úgy közelítjük meg, hogy a nyomtatás miatt egy történetbe egy ahhoz logikailag és narratíván is hozzákapcsolható másik történet ékelődött be, jelen esetben Saul és Dávid egyik találkozásába, Saul és Dávid másik találkozása, érdekes dolgot figyelhetünk meg. Ha a Dávid és Góliát küzdelmét leíró 200 sornyi szöveget kiemeljük a szövegből (Csudáját mondom Dávid prófétának, (149. sor) – Kérdözi vala nemzetét és attyát, / És ő hazáját. (347-8. sor)) egy tartalmilag heterogén verset kapunk, melyben csak egy strófa zavarja a történet logikáját (Ne essél kétségben nagy jó voltában, / Az igaz hitben légy kemén magadban, / Mint Dávid úgy jársz bajviadalban, / Idvösség vallásban. (381—4. sor)), valamint egy másik, önmagában teljesen érthető históriát ugyan konklúzió nélkül, valamelyest lecsupaszítva.

Az ilyen ötletszerűnek tűnő megoldások nem állnak meg érvek nélkül.

Ha megfigyeljük a kivágott Dávid—Góliát epizódot, legelején egy tipikus első strófát találunk:

150 Csudáját mondom Dávid prófétának,
Mint fejét vötte az nagy Góliátnak
Kiből vitézők vívnya tanulhatnak,
Ha rá hallgatnak.

Argumentatív, figyelemfelkeltő és tanulságot is előrevetít. A 16. század históriás énekei első strófaikban számos esetben emlegetnek „csudákat”, sőt jellemzően ott emlegetik azokat, nem a szövegek kellős közepén. De akadnak egyéb érvek is, melyek a kettébontás mellett szólnak.

A szöveg – mint a Tinódi-versek általában – akrosztichonos. Ha két akrosztichonos verset egybe szerkeszt valaki, nyilván ügyel arra, hogy ne sérüljön a versfők szövege. Ez azt is jelenti, hogy ha egy akrosztichonos versből ki akarunk emelni egy szövegrészt, akkor annak úgy kell sikerülnie, hogy az akrosztichon ne sérüljön. Ez elképzelhető úgy is, mint a *Sokféle részögösről* esetében, hogy amolyan ragasztásnyomokat találunk az illesztési pontokon, de előállhat olyan helyzet is, hogy a beékelt szövegrész eltávolítása után a megtoldott szöveg akrosztichonja a kivágott szöveg hiányában alakítások nélkül is értelmes marad. E vers esetében ilyesmit tapasztalhatunk. A *Cronicában* szereplő vers akrosztichonja a következő: SEBASTIANVSLITERATVSDETIINODLVTINISTACONDAMMAGNIFICIDOMINJVAL ÖNTINVSTERÖKDEENNIJNGINCASSAFECITANNODE

vagyis:

Sebastianus literatus de Ti(i)nod lutinista condam magnifici domini Valöntinus Terök de Ennijng in Cassa fecit Anno D (e).

Ha a bajviadal történetét kivágjuk, a következő szöveget kapjuk:

Sebastianus literatus de Ti(i)nod lutinista fecit Anno D (e).

A kivágott rész akrosztichonja pedig:

condam magnifici domini Valöntinus Terök de Ennijng in Cassa

Az így kapott két szöveg önmagában értelmezhető két jól elkülöníthető vonalon. Az utóbbi, a bajviadalt elmesélő, könnyen beilleszthető abba a kontextusba, melyet a kötetkompozíció sugároz: a *Judit asszon históriája* párverse lehet, mely ahhoz hasonlóan valóban arról szól, hogy a gyenge legyőzheti az erősebbet, amennyiben istenfélő; valószínűnek tartom, hogy ennek (vagy effélének) kibontása eredetileg szerepelt is a szöveg végén.

A másik vers teljesen más kontextusban értelmezhető és értelmezendő.

A szöveg egy kegyes király engedetlenségét és büntetését meséli el. Bűne nem más volt, mint hogy nem tett eleget Isten parancsának, vagyis annak, hogy az általa kijelölt ellenséget maradéktalanul pusztítsa el. Büntetése az, hogy szentlélek helyett gonosz lélek költözik belé, melyet Dávid, a hegedűs tud időről-időre megzabolázni. A vers vége azt állítja, hogy „Dávid hegedős mast es ez világban”, vagyis kell, hogy legyen egy gonosz lélektől megszállt király vagy fejedelem, akinek bűne nem más, mint az Isten által kijelölt (esetleg: istentelen) ellensé-

get nem pusztította el maradéktalanul. A megoldási lehetőségek inntől kezdve igencsak szóródnak. Kézenfekvőnek tűnik, hogy Tinódit magát tekintsük a kor Dávidjának, és ebben az esetben az „új Dávid” nem elsősorban kegyes, hanem esetenként buzdító példákkal serkentgeti a királyt/fejedelmet helytállásra a törökkel szemben. A szöveg keletkezésekor a „törökkel frigyvet vető” Szapolyai ugyan már halott, és aligha lehet címzett, hacsak nem úgy említődik, mint a közelmúlt rossz példája vagy egy rossz hagyomány kezdete. Gondolhatunk a magisztrátus egészére is, arról a lehetőségről már nem is szólván, ha Dávidként nem Tinódit értjük, hanem az „igazi” dávidi verseket megszólaltató zoltárfordítókat, akik értelmezésbe emelésével Tinódi a protestáns felekezetek mellett szól, és Saulként olyasvalakiről, akinek a zoltárok hangja kedves és szentlelket jelentő.

Az allegória számos egyéb módon is kibontható. Bárhog is értelmezzük magát a verse(ke)t, annyi talán látható, hogy valamilyen oknál fogva egymás mellé került két egymástól független bibliai história, vagy a témájuk (szereplőik) hasonlósága okán, vagy azért, mert épp a Saul megőrülését és annak lehetséges allegorikus olvasatait tartalmazót Tinódi nem merte önállóan megjelentetni.

Következzék a gondolatmenet eredménye: egy valószínűleg átszerkesztés előtti Tinódi vers.

Siess keresztyén, lelki jót hallani,
Ó törvénből hadakozni tanulni,
Az igaz hit mellett mint kell bajt vívni,
Krisztusban bízni.

Emléközöm az régi királyokról,
Prófétákról, Sámuelről, Saulról,
Az Góliátról és Dávid királról,
Bajviadaljokról.

Biblia mongya királyok könyvében,
Elsőben, tizönhetedik részében,
Ki akarsz vívnya, vegyed eszt eszödben,
Jól jársz igyedben.

Az idő vala régön ó törvényben,
Ez világnak negyedik idejében,
Négyezörben írtak és nyolcvanötben,
Világkezedben.

Sámuel egy jelös próféta vala,
Ramatába attya Helkána vala,
Helkánának két felesége vala,
Nagy jámbor vala.

Tészön Anna asszony gyakor sírásokat,
Hogy Isten nem ad néki magzatokat,
Másik, Fenenna hoz vala fiakat
És leányokat.

Isten meghallá Anna ohítását,
Adá méhében Sámuel prófétát,
Anna dícséré Istennek jó voltát,
Irgalmas voltát.

Az Sámuel Isten igen kedvelé,
Parancsolatját mert ő igen félle,
Gyakorta Isten övéle beszéle,
Titkot jelönte.

Nám, az időben sok pogánság vala,
Pogán jász népnek kiket hívnak vala,
Az zsidó népre hadakoznak vala,
Gyakran vívnak vala.

Vívnak, harcolnak Izráel fiai,
Úzik, kergetik jászoknak seregi,
Sámuel kezdé népét tanítani,
Hitben bisztatni.

Sőt Úr bárkáját előttök viselék,
Viadalban jászok tőlök elnyerék,
Dágonnak feje bárkájért véteték,
Ott megöleték.

Lön rettenésök jászoknak, félelmök,
Isten bárkáját viszontak megküldék,
Azután jászok igen veretének,
Sokan veszének.

Izráel népi Istentől térének,
Az Sámuelettől ők királt kérének,
Sámuel fiai gonoszok lőnek,
Királlyá sem lőnek.

Támaszta Isten királt zsidó népnek,
Sault szentölné, hagyá Sámuelnek,
Benjából Saul fia az Kisnek,
Jó keresztyénnek.

Elvesztek vala szamari az Kisnek,
Saulnak hagyá, megkerestenének,
Saul keresi határit hegyeknek,
És sok völgyeknek.

Róla az Saul esék nagy bánatba,
Hogy meg nem lelé szamarit utába,
Hallá Sámuelett lakni egy városba,
Jövendőmondásba.

Az Sault látá Sámuel próféta,
Mint Isten hatta, királlyá választá,
Olajt fejére tisztösséggel onta,
Ötet megáldá.

Támada Saul az keresztyénökkel,
Gyakorta víva az pogán jász néppel,
Bátron vív vala minden ellenségvel,
Győzödelömmel.

Végre az Saul elveszté ő dolgát,
Mert megszegé Isten parancsolatját,
Isten így vevé el ő királságát,
Nagy birodalmát.

Sámuel szólla az Saul királynak:
„Isten aszt hagyá, mint jó szolgájának,
Légy töredelme amálekítáknak,
Szép városoknak.

Dúljad, levágjad az bennevalókat,
Ifját és vénét, leánt, asszonyokat,
Az csecsszopókat és minden barmokat,
Minden jószágokat.

Egyiptomból Isten mikort kihozá,
Az nép ellenünk nagy hadat támaszta,
Bennünk nagy kárt tön, Isten aszt megbánta,
Őket megátkozta.”

Tön indulatot Saul, hogy eszt hallá,
Amálekita várast mind feldúlá,
Bennevalókat királ levágotá,
Köznép mind meghala.

Ímé, az királ ezzel veszté magát,
Amálekítabéli Agág királt
Elevent fogá, megtartá az királt,
Nagy gazdagságát.

Isten haragvék, Sault megbünteté,
Királi székből ötet leveté,
Parancsolatját mert ő hátraveté,
És bé nem tölté.

Nám, az Úristen szólla Sámuelnek:
„Lám, mégis kedvezz az Saul vétkének,
Nám, én levettem közzüle népemnek,
Ki nincs ellenök.

Olajjal tölcs meg az te szép szarvadat,
Hamar megkeresd Betlehem városát,
Az Isainak választám egy fiát,
Mint népem királyát.”

Dávid prófétát választotta vala,
Ki Isainak kisebb fia vala,
Az Isainak szép nyolc fia vala,
Úrnak kedves vala.

Lám, az Sámuel Betlehembe méne,
Isait hívá, áldozatra méne,
Mind az nyolc fiát hívatá előve
Királ egyik lenne.

Vala közöttök az Dávid próféta,
Az szaru olajt ő fejére ontá,
Istennek lelke Dávidot megszállá,
És őt megáldá.

Tudására ez Saulnak nem vala,
Az Szentlélek Saultól elment vala,
Az gonosz lélek öbelé jött vala
Kínozza vala.

Ímé, Saulnak mondanak szolgálai,
Egy bölcs hegedőst akarnak keresni,
Ki szépen tudna előtte zöngeni
És énekolni.

No, Saul hallá, elhozni meghagyá.
„Én egyet láttam - mondá egy szolgája -,
Az Betlehemben Isainak fia,
Bölcs tudománya.

Igen bölcs lantba és az hegedőbe
Hadakozásba bölcs nagy erejébe,
Szép természetbe, bölcs az ő nyelvébe,
Szép éneklésbe.”

Saul hogy hallá, attyától kéreté,
Isai hallá, Dávidot ereszté,
Ő mestörségét Saul megszereté,
Igen kedvelé.

Tudománya Dávidnak oly bölcs vala,
Sault az sátán mikort bántja vala,
Dávid nagy szépen ott hegedöl vala,
Saul jobban vala.

Az hegedőszót, lantot és orgonát
Nem Dávid lelte kezdetben muzsikát,
Tubál lelte volt az fundamentomát,
Az sípnek szavát.

Fejedelmőség csak vagyon Istenben,
Minden hatalom vagyon ő kezében,
Kiket ő akar föld kerekiségében,
Emeli égben.

Ez világi fejedelmek kik vattok,
Próféták módgyára hadakozjatok,
Mint Saul királ, úgyan ne járjatok,
Meg ne csalassatok.

Csak Isten szavát hátra ne haggyátok,
Sámuel móggyára ti megtarcsátok,
Szegín kösségöt ne nyomorgassátok
És ne nyúzzátok.

Inkább sok jóval őket tápláljátok,
Ellenségöktől megoltalmazjátok,
Igaz jövedelömen maradgyatok,
Lésztök jámborok.

Ti hadakozó, bajvívó vitézők,
Kösség-nyomorgatók ti ne légyetök,
Gazdát az kertre ki ne kergessétök,
Ne kesergessétök.

Az bajviadalra ha szömben juttok,
Aranyért, ezüstért ti ne vívjatok,
Lóhoz, fegyverhöz keveset bízzatok,
Isten ótalmotok.

Ne essél kétségben nagy jó voltában,
Az igaz hitben légy kemén magadban,
Mint Dávid úgy jársz bajviadalban,
Idvösség vallásban.

No, ezökről ti ha elfeletkösztok,
Mint Saulban, ördög búik belétök,
Dávid próféta lészön hegedöstök,
Azért ti elvesztök.

Oltalma Isten Dávid prófétának,
Attyafiai véle búdosának,
Az Saul előtt ők sokszor futának,
Végre jól járanak.

Dávidot Isten hagyá királságban,
Saul meghala meggyalázásában,
Dávid hegedős mast es ez világban,
Szép énök adásban.

Ezörötszázbán és negyvenkilencben
Tinódi Sebestyén ír a könyvében,
Az bibliából szörzé énökében,
Bőjtben nagyhétben.

E most tárgyalt, szemlátomást a nyomtatási aktushoz kötődő szerkesztési nyomok, maga a nyomtatottság, valamint a tudósító ének szinte kizárólag Tinódira jellemző műfaja, elég indokot adnak ahhoz, hogy kijelentsük, Tinódihoz hasonló versszerzőt a 16. században nem ismerünk. Mind szövegei, mind a róla rendelkezésre álló néhány kortárs vélekedés épp atipikusságát hangsúlyozza (hogyan szaporítsam a fenti érveket: versei miatt kap nemeslevelet, a császár fordíttatja latinra, saját dallamokkal jelenik meg stb.).

Alaposabban szemügyre véve tehát Tinódi *Cronicája* egyfajta különc zárvánnya a korszaknak, amire ugyan jellemző a históriás ének, de annak egy olyan alműfaja, melynek párját nem találjuk e században. Mégsem gondolhatjuk Tinódit minden szempontból csodabogárnak. Épp versszerkesztési technikái és a 16. század énekmondóihoz való viszonya miatt kell azt gondolni, hogy atipikussága a *Cronica* szövegeiben, kompozíciójában, a létrejöttében szerepet játszó szándékban, és nem kevésbé nyomtatottságában ölt testet.

A számunkra látható Tinódi úgy fest, ahogy egy különös műalkotás látni engedi, noha teljesen bizonyos, hogy maga Tinódi és költészetének egyéb darabjai egy olyan szerzőt mutatnának, mely lényegesen jobban illeszkedik a század versszerzési fősodrába. A rendelkezésre álló források alapos (formai) elemzése mindenesetre abba az irányba mutat, hogy egy a szóbe-

li ($\approx$ kéziratos) költészettel több tekintetben rokon az a fajta versszerzési gyakorlat, melyet Tinódi követhetett; a *Cronica* nem kortárs tematikájú szövegei épp ilyen hagyományok meglétéről, és azok utólagos – a kompozíció kívánta – elkendőzéséről árulkodnak.

E tekintetben Tinódi tehát jobban rokona a 16. század hegedűseinek (NB. a zsoldáros Dávidot nevezi épp ő hegedűsnek), mint azt első pillantásra gondolhatnánk. A szóbeliséggel ($\approx$ a kéziratossággal) való rokon vonások e kéziratos hagyomány ismert darabjait is némiképp átértékeltetik a modern olvasóval.

Alapvető hiba azt gondolni, hogy a 16. századi hegedűsének egy esetlegesen ránk maradt, megvetett kultúra elemei. A legkevésbé sem azok. Oly sok ponton kapcsolódnak e szövegek az írásbeliséghez, hogy leminősítésük teljesen alaptalan.

Ha elfogadjuk, hogy Tinódinak (és így Ilosvainak és társaiknak) nem volt kínos, ha hegedűsnek hívták őket, akkor a hegedűséneknek nevezett alkotásokat sem kell feltétlenül olyanak tekinteni, mely számukra sértő lett volna. Sőt. Tinódi saját verseit átdolgozta, és *Cronicájába* már ezeket a többszörösen is megszűrte, szóbeliségtől jócskán eltávolított darabokat szerkesztette be. A szerkesztésnyomok világosan kitapinthatók némely költeményein, ezért feltételeznünk kell, hogy létezett egy számunkra mind ez idáig ismeretlen, sőt alighanem megismerhetetlen Tinódi-korpusz. A *Sokféle részögösről* című vers kapcsán az is sejthető, hogy Tinódi írt és énekelt olyan szórakoztató, a négy ismert hegedűsénekre nagy mértékben emlékeztető tartalmú és stílusú verseket, melyeket a *Cronicába* nem szerkesztett bele. Miért is tette volna? Ott – ahogy az előszóban világosan megfogalmazódik – végemlékőzet állítása a cél.

Utószó

Bóta László egy alkalommal a textológus (filológus) munkáját a detektívek munkájához hasonlította.¹ E romantikusan hízelgő párhuzam, túl azon, hogy afféle *bon mot*-vá vált, elgondolkodtató is. A tekintetben bizonyosan izgalmas a végiggondolása, hogy mennyiben sántít – és itt messze nem a társadalmi hasznosság és morális megokolhatóság kérdésére gondolok.

Az Agatha Christie teremtette Hercule Poirot az intellektuális nyomozók karakterének egyik legjellemzőbbike. A *Gyilkosság Mezopotámiában* című regényben a következőképp lát hozzá a gyilkosság megoldásának teatralitást sem mellőző ismertetéséhez: „És hadd mondjam meg, hogy bár most eljutottam ahhoz, amit az ügy hiteles megoldásának tartok, *nincs rá semmiféle tárgyi bizonyítékom. Tudom*, hogy így történt, mert így *kellett* történnie, mert *semmi más módon* nem lehet minden egyes ismert és rendezett tényt a helyére illeszteni. És az én számomra ez a legkielégítőbb megoldás, ami csak létezik.”² Ezt követően afféle pszichológiai hadviseléssel megtöri a tettest, aki minden józan érdeke dacára elismeri, hogy bizony ő oltotta ki neje életét és ezzel voltaképp saját nyakába akasztja a kötelet. A filológus soha nem *oldhat* meg egy problémát bizonyíték nélkül, nincs az a szöveg, melyet érzelmi zsarolással rá lehetne venni arra, hogy bevallja, pontosan mi is történt vele. Az természetesen lehetséges, hogy a filológus is „tudja, hogy így történt”, mindazonáltal sosem tűntetheti fel tudását (sejtését) kétségkívüli magyarázatként. E sejtések természetesen idővel beigazolódhatnak – és mivel az irodalomtörténet-írás szerencsére messze nem hasonlít a(z angolszász) büntetőjogrendhez: egy eset, egy probléma tetszőleges mennyiségben újratárgyalható.

Egy másik, Poirot szájából gyakran elhangzó elv is idekíváncozik. A *Halál a Níluson* című regényben a következő, a filológia számára is módfelett tanulságos mondatokat fogalmazza meg: „Ebben bizony igazat kell adnom önnek. És sokan ezen a ponton tévesztenek utat. Kiötölnek egy elméletet, és mindent úgy igyekeznek magyarázni, hogy ebbe az elméletbe beilleszkedjen.”³ Vagyis Poirot egy tetszetős elmélet kedvéért nem hajlandó megfelejtkezni a tényekről, a tények egyikéről sem.

Meglehetősen távoli párhuzammal élek, amikor Agatha Christie nyomozófigurájának mondatait idézem, de talán megbocsátható e kis elkalandozás, ahogy – bízom benne – az is, hogy e krimihős mondatainak idecitálása nemigen felel meg a doktori értekezéstől elvárható hangnemnek, s talán a disszerenstől elvárható szerénységnek sem. Megbocsáthatónak vélném,

¹ „A régi magyar irodalom kutatása és a rendőri munka lényegében azonos logikára vezethető vissza.”

² Agatha CHRISTIE, *Gyilkosság Mezopotámiában* (*Murder in Mesopotamia*), ford. SZILÁGYI Tibor, Bp., Európa, 1984, 218.

³ Agatha CHRISTIE, *Halál a Níluson* (*Death on the Nile*), ford. SZABÓ Zoltán, Bp., Európa, 1987, 250.

ha másért nem, azért, mert az, hogy e dolgozat számos pontján nem mutattam ujjal a gyilkosra, ennek az alapvető különbségnek köszönhető. Az egyszerűség kedvéért a fentiekből hozok egy példát: nem bátortalanság miatt nem kívántam egyértelműen elperelni Kecskeméti Vég Mihálytól az LV. zsoltár parafrázisát, hanem azért, mert egyértelműen nem perelhető el. De amennyire bizonytalan a vers elvitatása, éppoly gyenge lábakon áll az a feltételezés (!), mely neki tulajdonítja. Nem Kecskemétit (, a költőt) akarom kiebrudalni az irodalomtörténetből, csak világossá szeretném tenni, hogy az ilyen típusú (akrosztichon alapú) attribúciók korántsem biztosan perdöntőek. Sőt, mivel a vers nagyban emlékeztet más szerzők szövegeire – talán nem túlzás, ha az LV. zsoltár szerzőségét megállapító mondatok végét kérdőjellel fejezzük be. Hasonló a helyzet Borsa Gedeon bevallottan hipotetikus megállapításával, mikor a *Hoffgreff-énekeskönyvre* vonatkoztat egy katalóguscédulát, mely mögött nem áll példány. A szakirodalom mára csaknem készpénznek veszi, hogy a cédula nyilván a szóban forgó kötet leírását tartalmazza, annak dacára, hogy annak terjedelmi adatai nem felelnek mai ismereteinknek. Borsa feltevése szerint a cédula készítője tévedett (vagy az általa leírt kötet csonkasága miatt, vagy egyéb okból) a cédula tartalmazta adatok ugyanis ezt az apróságot leszámítva vonatkozhatnak a kolozsvári kiadványra. E feltevés természetesen lehet igaz, de az sem kevésbé, hogy a cédula adatai minden tekintetben helytállóak, és egy számunkra már ismeretlen kolozsvári kiadványra vonatkoznak.

A példák szaporíthatóak lennének, de eszem ágában sincs ismételni önmagammat. Ez a mentegetőzés javarészt azért szerepel itt, mert noha vitatkoztam számos szakirodalmi állítással, nem minden esetben voltam képes arra, hogy perdöntő érvekkel cáfoljam meg őket. Ez nem is igen volt célom. Azt azonban reményeim szerint sikerült véghezvinnem, hogy egy bizonytalan, vagy elbizonytalanított állítás mellé, még a kétes esetekben is, egy legalábbis hasonlóan valószínű alternatívát állítsak. Ez viszont annak érdekében történt, hogy a szakirodalmi sejtések továbbra is sejtésnek látsszanak. Egy olyan probléma, mely nem dicsekedhet megnyugtató megoldással és csak hipotézisek magyarázzák, ha nem exponálódik újra és újra, megoldottnak tűnik. Két, nagyjából egyenrangú, de egymással vitatkozó hipotézis azonban együtt bizonyosan nem válik az idők során adattá. Talán egyikük, esetleg egy harmadik – és sajnos az sem kizárható (ha ugyan nem ez a legvalószínűbb), hogy maradnak megoldatlan problémák.

A dolgozat számos megállapítása egyelőre részeredmény. Teljesen bizonyos, hogy a gyülekezeti énekek hagyományozódásával foglalkozó rész további adatokkal gazdagítandó, abban a reményben, hogy egyszer valóban kellően nagy felbontású képen lehet látni források egymáshoz való viszonyát. Fontosnak tartom még akkor is, ha a nagy szövegmennyiséget

tartalmazó és vélhetően számos forrásra támaszkodó kiadványok esetében ez az eljárás szokatlan. Az egyes versek esetében készített sztemmák nem állnak magától értetődően össze az egész gyűjteményre érvényes sztemmává, összegük, eredőjük nem föltétlenül írja le az egyes esetekben világosan megoldódó problémát. A teljes szöveganyag feldolgozása után is helytálló marad az a megállapítás, mely szerint az ilyen kötetek, pláne a korpuszbővíítők általunk már nem hozzáférhető kéziratokból dolgoztak. Reményeim szerint azonban e kéziratokat csak az új anyag esetében kell majd elsősorban említenünk.

Magyarázatra, legalábbis magyarázkodásra szorul a dolgozat heterogenitása is. Számos – esetenként talán túl számos – szöveg kapcsán igyekeztem kifejtetni nézeteimet, és nem csak egyes témakörönként mozgattam nehezen mozgatható, ezáltal mozgásában csak nehezen követhető anyagmennyiséget, de jó néhány egymástól távoli területet is érintettem a fentiekben. Ennek egyszerű okai vannak. Túl azon, hogy ezekről a területekről akadt mondanivalóm, világosnak látszott, hogy a területek közötti kapcsolat aprólékos kibontása messze meghaladja a doktori értekezések kívánatos terjedelmét, így az aprólékos magyarázatról lemondtam. Nagyvonalakban végtelenül egyszerű eljutni a kolozsvári nyomdában megjelent *Hoffgreff-énekeskönyvtől* Tinódi Sebestyén feltételezett kézirat szövegváltozataihoz. Tinódi nyomtatásból ismert szövegei is Kolozsvárott jelentek meg, és voltaképpen mindkét szóban forgó kiadvány históriákat tartalmaz. Alaposabban szemügyre véve azonban e közelinek tűnő kapcsolat sokkal bonyolultabb. Tinódi másképpen kezeli a história műfaját, Tinódi nem prédikátorköltő, a *Cronica* szerzői kötet, a *Hoffgreff-énekeskönyv* antológia, Tinódi versszerző karakterét másban szokás látni, mint például Batizi Andrásét, vagy Sztáraiét. E tágabb értelemben vett kapcsolat egyes részleteinek aprólékos, de a kapcsolat voltaképpeni bonyolultságának csak felületes leírását adják a fentiek. Egy utószó terjedelme végképp alkalmatlan arra, hogy e kapcsolatot a maga teljes bonyolultságában tüntesse fel, ez nem is célom, csak annak a látszatnak elkendőzése, hogy egymástól független tanulmányok szerepelnek laza egymásutánban a fenti oldalakon.

A dolgozat – nézetem szerint – jelen állapotában is szemlélteti a 16. századi költészet bonyolultságát, és bízom benne, hogy helyenként eddigi tudásunkat is képes árnyalni. A későbbiekben természetesen a hiátusok kitöltése megkerülhetetlen feladatom.

Bibliográfia

- A keresztyeni gyülekezetben valo isteni diczeretek... Várad, 1566*, tan. SCHULEK Tibor, kiad. VARJAS Béla. Akadémiai, Bp., 1975.
- A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 179.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* III. kötet, főszerk. BENKŐ Lóránd, Bp., 1976.
- ÁCS Pál, „Hegedűsök néktek szólok...” *Hegedűs Márton éneke (1580) – folklór vagy paródia?* = Uő, „Az idő ősága” *Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*. Bp., 2001. 131–141.
- Balassi Bálint és a 16. század költői*, vál., s. a. r., VARJAS Béla, Bp., 1979.
- Balassi Bálint összes művei, szerk., kiad. Eckhardt Sándor, Bp., 1951. I. 410.
- BARTÓK István, *História és poézis – Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről*, ItK 109(2005), 243–258;
- BOD Károly, *A Szilágyi és Hajmási mondáéhoz*, EPhK, 1913. 288–290.
- Bogáti Fazakas Miklós, *150 zsoltár*, <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>
- Bogáti Fazakas Miklós, *Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, Bp. 1979.
- BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe, Detrekő 1582*, tan. KOVÁCS Sándor Iván. kiad. VARJAS Béla. Bp., Akadémiai, 1964. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 6.)
- BORSA Gedeon, *Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez III*, Magyar Könyvszemle, 1976, 284–286.
- Biblia Téka* CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft, 1999.
- CSANDA Sándor, *A Szilágyi és Hajmási széphistória szlovák és magyar változata és a monda eredetének kérdése*, = Uő, *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, Bp., 1961, 153–184.
- CSIKY János, *Régi magyar művészi zene*, Magyar Könyvszemle 1905, 125–126.
- DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazakas Miklós Messiás képzetéhez*, ItK, 1977, 355–362.
- DANTE Alighieri, *Vendégség [Convivio]*, ford: Szabó Mihály, = D. A., *Összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1965. 186.
- DÁVID Adrás, *Szilágyi Mihály alakja a délszláv vitézi énekek tükrében*, Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalom Tanszéke. Tanulmányok. Újvidék 1969. 119–140.

- DÉZSI Lajos, *Régi Magyar verseskönyvek ismertetése. IV. Mihály deák kódexe.*, ItK, 1915, 431–444.
- DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912.
- Egy szép dologrul én emlékezem. Csöbrös István kopácsi énekeskönyve*, Előszó, jegyz. KATONA Imre és LÁBADI Károly. Újvidék 1993.
- Elena CILETTI, Henrike LÄHNEMANN, *Judith int he Christian Tradition = The sword of Judith*, ed. Kevin R. BRINE, Elena CILETTI, Henrike LÄHNEMANN, Cambridge, 2010. 41–65.
- Emblematum liber*, Augsburg, 1531.
- ERDÉLYI Pál, *A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek*, Magyar Könyvszemle, 1886. 119–179.
- ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyvek a XVI. és XVII. században*, Magyar Könyvszemle, 1899, 40–63, 111–133, 244–269.
- FEKETE Csaba, „...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...” *A Váradí énekeskönyv (1566) „szerkesztése”* = GHESARUS, tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Rec.iti, Bp., 2010, 247–270. on line:
- GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., 1962, 213–265.
- GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVITS József, Bp., 1999.
- H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004, 326–327.
- HELTAI Gáspár, *Cancionale azaz históriás énekeskönyv Kolozsvár 1574*, kiad., tan. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Bibliotheca Hungarica Antiqua V), 15.
- HERMANN Antal, *A Szilágyi és Hajmási című népballada és rokonságai*, BpSz 1888, 55. köt. 284–297.
- HERMANN Antal, *Újabb adalékok a Szilágyi- és Hajmási-féle témához*, KisfTársÉvk. 1890. 134–141.
- Hoffgreff-énekeskönyv: Kolozsvár, 1554–1555. s. a. r.* VARJAS Béla, tan. TARNÓCZ Márton, Bp., Akadémiai, 1966. 25–26.
- HONTI János, *A Szilágyi és Hajmási monda rokonai és eredetkérdése*, Ethn. 1930. 25–37.
- HONTI János, *A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete*, ItK 1930. 304–321.
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 277.
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*. Bp., 1957. 38—40.
- Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*; Kálmáncsehi Márton, *Reggeli éneklések*, tan. BORSA Gedeon, Bp., 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12.) 34–36.

- JANKOVICS József, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”: A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése = GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix*, kiad. jegyz. JANKOVICS József NYERGES Judit, Bp., 1999, 274–299; 289–290;
- JANKOVITS László, A szóbeli kultúra és a *Cantio de militibus pulchra*, Uő, *Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 2), 32–54.
- KARDOS Albert, *Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben*, EphK 1885. 585–616.
- KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*, Akadémiai, Bp., 1967.
- KÁROLYI Gáspár, *Két könyv. Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, s. a. r. SZABÓ András, Bp., 1984, 67.
- KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 65(1983), 545–591;
- KOMLOVSZKI Tibor, *Ó nagy kerek kék ég ... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 127–144.
- KOROMPAY Bertalan, *A Szilágyi és Hajmási históriája a szlovénknél és a magyar monda eredetkérdése*, ItK, 1953. 218–226.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi* = Uő, „*Eleink tündöklősege*”, Bp., 1996, 19–50;
- MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek a XVI. századból*, Pest 1859, 140.
- NAGY Péter, *Az Árgirus kérdéshez* = Gersei Albert, *Árgirus históriája*, Szépirodalmi, Bp., 1986.
- NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp., 1959, 329.
- NEMESKÜRTY István, *Cantio optima = Régi magyar vers*, szerk. Komlovszki Tibor, Bp., 1979. 91–101.
- ORLOVSZKY Géza, *1574: A históriás ének – Megjelenik a Cancionale, A magyar irodalom történetei*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007.
- Ötvös Péter, *A Ferendum et sperandum és Illésházy István* (kézirat)
- ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*” Bp., 1991.
- PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudantium szerzőségéhez*, ItK, CX. évf. (2006), 585–590.
- PÉCZELY László, *Kecskeméti Vég Mihály, LV. psalmus = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 71–91.
- PINTÉR Jenő, *A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai*, Bp., 1903.

- PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve : tudományos rendszerezés két kötetben, I. A legrégibb időktől Vörösmarty Mihály föllépéséig (800-1825)*, Bp., 1921.
- PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK 1984/2, 137–149.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Második kötet.*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1880.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Harmadik kötet*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1881.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Negyedik kötet*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1883.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Ötödik kötet*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1886.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Hatodik kötet*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1896.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Hetedik kötet*, szerk., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1912.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Nyolcadik kötet*, szerk., kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1930.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Tizenegyedik kötet*, szerk., kiad. ÁCS Pál, Bp., 1999.
- Régi Magyar Költők Tára XVI. századi magyar költők művei. Tizenkettedik kötet*, szerk., kiad. ORLOVSZKY Géza, Bp., 2004.
- Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozat. 6. kötet*, szerk. kiad. STOLL Béla, Bp., 1971.
- Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai, Bp., 1971, 25.
- Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II.*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, Párizs, 1992.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián, *A régi magyar énekmondók*, EPhK, 1917, 83—102, 201—208, 277—288.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián, *Magyar Nyelvőr* 1916, 6–12
- RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története a XVI. században*, jegyezte és kiadta CSOMA Kálmán, Bp., 1907. 34.
- STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2003.
- STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1996, 114–170.

- SZABÓ András, *Károlyi Gáspár Két könyv-ének helye a magyar reformáció irodalmában = Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1977, 43–57.
- SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti jegyzéke*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1879. 348. tétel 168.
- SZABÓ Z. László, *A Szilágyi és Hajmási monda és tótnyelvű fordítása*, ItK 1936. 419–430.
- SZABOLCSI Bence, *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük*, ItK, 41(1931), 285–302, 423–444.
- Szegedi Gergely Énekes Könyve... i. m.*; VARJAS, Kovacsóczy Farkas... i. m.
- Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből*, s. a. r., kistan. SZILÁDY Áron, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1893.
- Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására*, ItK, 84(1980) 630–638, 633.
- SZEGEDI Rezső, *A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai*, ItK 1915. 26–39.
- SZEGEDI Rezső, *Szilágyi és Hajmási mondája a horvát népköltészetben*, Ethn 1911. 41–47.
- SZILÁDY Áron, *Három hegedűs ének*, Századok 1882, 29–40.
- SZILASI László, *A sas és az apró madarak : Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Balassi, Bp., 2008. 78–79.
- SZILASI László, *Az ítélet sürgetése. A panasz retorikája: szemrehányás és bevádolás XVI. századi panasz-versekben = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., 2009, 417–426.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*, szerk. BITSKEY István, Bp., 1988,
- THURI József, *Szilágyi és Hajmási históriája*, ItK 1893. 293–306.
- TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad., jegyz. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc. Európa, Budapest, 1984.
- TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig 1867.* szerk.: SZALAI Anna, Szépirodalmi, Bp., 1987.
- TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig 1864–1865.* szerk.: SZALAI Anna, Szépirodalmi, Bp., 1987.
- VADAI István, 1554: *Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája = A magyar irodalom történetet*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007.

- VADAI István, *Függőleges beszéd = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997, 617–638.
- VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2008, 17–29.
- VADAI István, *Kolozsvárott kötetet komponálni = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2008, 79–85.
- VADAI István, *Mese = Acta Histroiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXIX.* szerk. FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 2006, 261–274.
- VARGA József, *Szkhárosi Horvát András*, It, 1955, 268–304.
- VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai 1984. 125–252.
- VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 74(1970) 129–151.¹
- VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 65–67.